

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ABBASİLER TARİHİNDE (H.255-270/M.869-883) ZENCİ
İSYANI, SEBEP VE SONUÇLARI**

Musa BAYDAR

Danışman
Yard. Doç. Dr. Süleyman GENÇ

İZMİR
2007

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları**” adlı çalışmamın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gűsterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../ 03 / 2007

Musa BAYDAR

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Musa BAYDAR
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : Yüksek Lisans
Tez Konusu : Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI	☐	OY BİRLİĞİ ile	☐
DÜZELTME	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	☐	ile karar verilmiştir.	

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. ***
Öğrenci sınava gelmemiştir. **

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

	Evet
Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.	☐
Tez mevcut hali ile basılabilir.	☐
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir.	☐
Tezin basımı gerekliliği yoktur.	☐

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Yard.Doç. Dr.Süleyman GENÇ	☐ Başarılı ☐ Düzeltme ☐ Red	
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ	☐ Başarılı ☐ Düzeltme ☐ Red	
Doç. Dr. Bülent ÜNAL	☐ Başarılı ☐ Düzeltme ☐ Red	

ÖZET

Tezli Yüksek Lisans
Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları

Musa BAYDAR

**Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimleri Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı**

Zenci isyanı, kendisi aslen beyaz olan ve Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed'in Basra ve çevresindeki büyük çiftliklerde çok zor şartlar altında çalışan Zenci köleleri organize etmesi sonucu H.255/M.869'da Basra bataklıklarında başlamıştır. Kısa sürede Güney Irak ve Huzistan eyaletine sıçrayan bu isyan, hem bu bölgelerde yaşayan insanlara hem de Abbasi devletine çok zararlar vermiş ve Bağdat'ı tehdit eder hale gelmiştir. Öyleki üzerlerine gönderilen pek çok Abbasi ordusunu yenerek adeta kendi başlarına buyruk bir devlet gibi hareket etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine isyanı bastırmakla görevlendirilen Muvaffak, ancak çetin mücadelelerden sonra H.270/M.883'de Zenci liderini öldürerek isyanı bastırabilmiştir. Tabii geride pek çok etki bırakmış ve bölgenin eski canlılığına kavuşması zaman almıştır.

Anahtar Kelimeler: 1) Zenci 2) İsyân 3) Ali b. Muhammed 4) Köle 5) Muvaffak

ABSTRACT

**Master of Arts Programme (with Thesis)
The Zanj Rebellion in The Days of Abbasids (H.255-270/M.869-883) Causes and
Results**

Musa BAYDAR

**Dokuz Eylul University
Institute Of Social Sciences
Department of Islamic History and Arts**

Zanj rebellion started in the salt flats of Basra by Ali b. Muhammed who claimed his origins were from Hz. Ali's family, brought the cast African Zanj slaves who hadbeen working in the big farms under hard conditions to his banner in H.255/M.869. Ali b. Muhammed's army of slaves grew rapidly. In a short time, the extended his control and support over most of the countiyside of Southern Iraq and Khuzistan and dertroyed the villiges along with the owners. The movement reached its peak as a contingent of the Zanj army penetrated as far as near Bagdat. For year the Zanj held the offensive successfully against several Abbasids attacks. Finally the rebellion was crushed by Muvaffak who killed the leader of the Zanj in H.270/M.883. However it took somtime for the region to regain its past vigour.

Keywords: 1) Zanj 2) Rebellion 3) Ali b. Muhammed 4) Slave 5) Muvaffak

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ.....	IX

GİRİŞ

A- Kaynaklar ve Araştırmalar	1
B. Zenci İsyanı Öncesinde Abbasi Devletinin Genel Durumu	5

BİRİNCİ BÖLÜM

İSYANIN TEMEL UNSURLARI VE ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ

I. İSYANIN TEMEL UNSURLARI	15
A. Zenci İsyanının Lideri: Ali b. Muhammed	15
1. Doğduğu Yer ve Kökeni	15
2. Bahreyn'e Geçmesi.....	19
3. Basra'ya Gelişi	21
4. Bağdat'a Varışı.....	21
5. Tekrar Basra'ya Dönüşü	22
6. Ali b. Muhammed'in Karakteri ve Dini Görüşleri	23
B. Zenci Köleler	31
1. Abbasiler Devrinde Köleliğe Kısa Bir Bakış	31
2. "Zenci" Kelimesi ve Manası	33
3. Zencilerin Irak'a Gelişleri	36
C. İsyanı Katılan Diğer Gruplar	40
II. İSYANI HAZIRLAYAN VE KOLAYLAŞTIRAN ŞARTLAR VE SEBEPLER.....	43
A. İsyanı Hazırlayan Şartlar ve Sebepler:	44
1. Coğrafya ve Arazi Yapısının Durumu	44
2. Zencilerin Kötü Şartlarda Çalışması.....	48
B. İsyanı Kolaylaştıran Şartlar ve Sebepler:	52
1. Merkezi İdarenin Zayıflığı	52
2. Şii İsyanların ve Şiilik İdeolojisinin Tesiri	54

İKİNCİ BÖLÜM

İSYANIN ORTAYA ÇIKIŞI, GELİŞMESİ VE TARİHİ SEYRİ

A. İsyanın Başlaması.....	57
B. İsyanın Yayılması	66
1. Übüle ve Abadan'ın Zenci İsyancıların Eline Geçmesi.....	66
2. Ahvaz'ın Düşmesi	67
3. Basra'nın Ele Geçirilmesi	70
a. Zencilerin Basra Katliamı ve Tahribatının Muhtemel Sebepleri.....	77
b. Basra'nın İsyancı Zencilerin Eline Geçmesi Karşısında Abbasi Hilafeti ve Alınan Tedbirler.....	78
4. Vasıt'ın Ele Geçmesi	85
5. Nu'maniye'nin Ele Geçirilmesi.....	87
6. Ahvaz Üzerinde Abbasi, Saffari ve Zenci Mücadelesi.....	87
7. İsyanın Yayıldığı Alan.....	93
8. İsyanın Genişlemesini Mümkün Kılan Sebepler.....	94
C. İsyanın Gerilemesi Ve Sona Ermesi	96
1. Abbasi Hilafetinin İsyanı Bastırma Faaliyetleri.....	96
2. İsyanın Gerilemesi.....	97
3. Zenci İsyanının Sona Ermesi.....	100
a. Muvaffak'ın Vasıt'a Gitmesi.....	100
b. el-Menia'nın Kurtarılması.....	101
c. el-Mansura'nın Kurtarılması	102
d. Ahvaz'ın Kurtarılması.....	105
e. el-Muhtara'nın İlk Muhasarası	107
f. Muvaffakiyye Şehrinin Kurulması.....	111
g. Abbasi Kuvvetlerinin Muhtara'yı Ele Geçirmesi	118
h. Zenci Lideri Ali b. Muhammed'in Öldürülmesi	126
4. İsyanın Gerileme Ve Sona Ermesinin Nedenleri.....	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSYANIN TAHLİLİ, HAREKETİN YAPILANMASI VE SONUÇLARI

A. İsyanın Tahlili ve Hareketin Yapılanması	135
B. İsyanın Sonuçları.....	145
1. Abbasi Devleti Açısından İsyanın Sonuçları	145
2. Çıktığı ve Yayıldığı Bölge Açısından İsyanın Sonuçları.....	148
3. Zenci Köleler Açısından İsyanın Sonuçları	150
4. Başka Unsurları Etkilemesi Açısından İsyanın Sonuçları	151
SONUÇ.....	153
BİBLİYOGRAFYA	156
EKLER	160

KISALTMALAR

Age	: adı geçen eser
Agm	: adı geçen makale
a.mlf.	: aynı müellif
ay	: aynı yer
b.	: bin veya ibn
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
bt.	: bint
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
dğr.	: diğerleri
H.	: hicri
H.z.	: Hazret
İA	: İslam Ansiklopedisi
Krş.	: karşılaştırınız
M.	: miladi
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
vd.	: ve devamı- ve diğerleri
yy.	: yüz yıl

ÖNSÖZ

Abbasiiler dönemi, genel İslam tarihi kapsamında diğere devirlere göre hem uzun bir zaman dilimini oluşturması, hem de siyasi, askeri, dini, sosyal, iktisadi ve kültürel sahalarda İslam toplumunun tarihsel tecrübesine şahit olması bakımından mühim bir yer işgal etmektedir. Nitekim bundan dolaydır ki, bu dönemle ilgili epeyce çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmaların bazıları halifeler etrafında gelişen siyasi tarihi esas alıp incelerken; bazıları da belirli dönemleri ve öne çıkan bir takım olayları ve bölge tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunların dışındaki bir kısım araştırmalarda da dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik boyutları ile dinsel yapısı irdelenmiş, sebep ve sonuçlarıyla İslam tarihinin bu evresine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Söz konusu bu tarihi süreç içinde ortaya çıkan bazı olaylar vardır ki, gerek mahiyeti, gerek boyutları, gerekse bıraktığı izler ve tesirlerle olumlu yada olumsuz yönden İslam toplumunu, bir bölgeyi ve hatta Abbasi devletini ve tarihini derinden etkileyebilmiştir.

İşte biz de, tez konusu araştırırken bu gerçekten hareketle 15 yıl boyunca Abbasi devletini uğraştırması, ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçlarıyla önemli dini, ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel boyutlarıyla Abbasi tarihini derinden etkilediğini düşündüğümüz Zenci isyanını çalışmaya karar verdik. Kaldı ki, bu safhada iken Türkiye’de bu konuyla ilgi olarak her hangi bir çalışmanın yapılmamış olması da bizi buna sevketti. Böylece 2000 yılında yüksek lisans tezi olarak aldığımız “**Abbasiiler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları**” nı çalışmaya başladık. Ancak ne varki, bazı nedenlerden dolayı bu çalışmayı zamanında bitiremedik. 2005 yılında çıkan aflu tekrar öğrenciliğe döndüğümüzde epeyce kısmını tamamladığımız konumuza devam etmeye karar verdik. Tabii bizim konuyu alışımızdan uzun süre geçtiği için bu arada Marmara Üniversitesi’nden bir yüksek lisans öğrencisinin aynı konuyu çalıştığını gördük. Fakat bu çalışmanın bazı bakımlardan eksik bulduğumuz ve bizim çalışmamızın farklı boyutlarının olması ve yaptığımız yorumlar ve vardığımız sonuçlar itibariyle daha orijinal olacağını düşünerek aynı konuya devam ettik. Ancak tezimizi bitirip teslim etmeye çalıştığımız şu günlerde Mustafa DEMİRCİ tarafından aynı konunun çalışılarak bir kitap halinde 2005’de

yayınlandığını öğrendik. Bu aşamadan sonra konu değiştirmenin imkansızlığını dūřündüğümüz için söz konusu çalışmadan da istifade ederek tezimizi tamamladık.

Çalışmamız giriş ile üç bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde Zenci isyanı ile ilgili temel kaynakları ve modern araştırmaları vererek isyan arefesinde Abbasilerin genel durumunu kısaca ele almaya çalıştık.

Tezimizin birinci bölümünde isyanın temel unsurları, Zenci liderinin isyana kadarki hayatı ve karakteri, Zencilerin menşei ve bölgeye gelişleri ile çiftliklerdeki hayat şartlarını incelemeye gayret ettik. Ayrıca bu bölümde isyanın çıktığı ve yayıldığı alanın coğrafik özelliklerini tespit ettikten sonra çıkmasına neden olan sebepler üzerinde genişçe duruldu. Bu bağlamda isyanı hazırlayan şartlar ve sebepler ile isyanı kolaylaştıran şartlar ve sebepleri kaynaklar ışığında Zenci hareketinin daha iyi anlaşılabilmesi için etraflıca irdledik.

İkinci bölümde ise, isyanın seyri anlatılmaya çalışıldı. İsyanın başlaması, yayılması, yayılmasına etki eden faktörler, merkezi hükümetin çözüm arayışları ile Muvaffak'ın görevlendirilmesi sonucu isyanın gerilemesi ve sona ermesi ve Zenci liderinin öldürülmesi canlı bir anlatımla işlenmeye çalışıldı. Ayrıca isyanın bastırılmasına etki eden sebepler maddeler halinde eklendi.

Üçüncü bölümde de isyanın doğurduğu sonuçlar; Abbasi devletine, çıktığı bölgeye, Zencilere bakan yönleri ile diğer grupları etkilemesi açısından ele alınmaya çalışıldı. Ayrıca Zenci hareketinin teşkilat yapısı irdelendi.

Tez konumuzun tespitinde, kaynaklara ulaşmamızda, hazırlık aşamalarında ve tezin planlanmasında emeğini esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Sayın Yard. Doç. Dr. Süleyman GENÇ beye ve bana yardımcı olan herkese teşekkür etmeyi borç biliyorum.

Musa BAYDAR

İzmir 2007

GİRİŞ

A- Kaynaklar ve Araştırmalar

Aslında İslam tarihi içinde H.III/M.IX. yıllı araştırmak bir şans olarak görülebilir. Çünkü büyük tarihçi Taberi (ö.H.310/M.920) bu tarihlerde yaşamış ve döneminin bazı hadiselerinin canlı şahidi ya da şahitlerden aldığı bilgileri bizlere aktarmıştır. Bu bakımdan Abbasiler döneminde ortaya çıkan “Zenci isyanı” ile ilgili de en önemli kaynak hiç şüphesiz Taberi'nin “*Tarihu'r-Rusül ve'l-Mulük*”¹ adlı eseridir. Bu eserin konumuzla ilgili en önemli yanı aktardığı bazı rivayetleri bizzat isyana katılan ve sonradan Abbasi ordusu tarafına geçen kişilerin ağzından vermesidir. Bu ravilerden bazıları şunlardır: Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme², Muhammed ibn Sem'an³, Reyhan b. Salih el-Mağribi⁴, Şibl b. Salim⁵.

Zenci isyanıyla ilgili önemli bir eser de Mes'udi'nin (ö.H.346/M.957) “*Murucu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher*”⁶ isimli eseridir. Zira Taberi gibi, Mes'udi de Zenci isyanının cereyan ettiği yıllara yakın devirde yaşayan tarihçilerdendir. Bundan dolayı verdiği bilgiler oldukça değerlidir. Mes'udi kitabında olayları kısa ve öz bir şekilde anlatmaktadır. Başka eserlerinde gerektiği kadar anlattık diyerek kısa tutmuştur. Onun eserinin önemli taraflarından biri de Zenci lideri Ali b. Muhammed'in dini görüşlerini yansıtmaları ve

¹ Taberi, Muhammed b. Cerir (ö.H.310/M.922), *Tarihu'Rusül ve'l-Mulük*, thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut 1964, IX, s.410-665.

² Basra katliamından sonra Zencilere katılmış, isyan boyunca Muhtara'da kalmış ve Muvaffak Muhtara'yı kuşatınca artık Zencilerin sonunun geldiğini düşünerek kaçıp (H.269/M.882) Abbasilere teslim olmuştur. Bkz: Yakut el-Hamevi, Şihabuddin Ebu Abdullah (ö.H.626/m.1229), *Mu'cemu'l-Udeba*, Nşr: D.S.Margoliouth, I-VI, Kahire 1930, c.VI, s.494.

³ Basra'nın Beni Temim kabilesindedir. Büyük ihtimalle Zencilerin Basra baskınından sonra onlara katılmış ve on yıl boyunca Zenci liderine Muhtara'da katiplik ve vezirlik yapmıştır. Muhtara Abbasi ordularınca ablukaya alınca, Zenci liderinin yanından gizlice kaçarak (H.269/M.882) Muvaffak'a teslim olmuştur. Bkz: Taberi, IX, s.618,624.

⁴ Basra yakınlarında isyana katılan ilk Zenci köledir. Diğer kölelerin Ali b. Muhammed'in yanında yer almasında önemli hizmetleri olmuş ve getirebildiği kölelerin başına komutan tayin edilmiştir. O da Muhtara kuşatılınca Zenci hareketinin sonunun geldiğini düşünerek Abbasilere teslim olmuştur (H.269/M.882). Bkz: Taberi, IX, s.599,601.

⁵ İsyana ilk katılan kölelerdendir. Aynı zamanda Zencilerin önemli bir komutanı olmuştur. Neredeyse Zenci hareketinin sonuna kadar Abbasilere karşı aktif rol üstlenmiştir. O da Muhtara kuşatılınca ümidini kesip teslim olanlardandır (H.269/M.882). Muvaffak'a ricada bulunarak sırf Zencilerden oluşan bir birlik kurdurmuş ve başlarında komutan olarak Zencilere karşı savaşmıştır. Bkz: Taberi, IX, s.643; İbnü'l-Esir, VII, s.326-327.

⁶ Mes'udi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö.H.346/M.957), *Murucu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher*, nşr: M. Muhyiddin Abdülmühyi, I-IV, Beyrut 1964-65, c.IV.

öldürülen toplam insan sayısının bazı insanlar tarafından abartıldığını belirtmesidir. Ali b. Muhammed'in Hz. Ali soyundan gelen kadınlara karşı Basra baskınında yaptığı uygulamalarla ilgili verdiği bilgiler çok ayrıntılıdır. Ancak Mustafa Demirci'nin de belirttiği üzere⁷ onun Şii eğilimli bir tarihçi olmasından dolayı, Zenci liderinin Hz. Ali neslinden gelme iddiasından oldukça rahatsız olduğu söylenebilir. Bundan dolayı da verdiği bilgilerde biraz abartıya kaçtığını ve objektif olamadığını söyleyebiliriz. Bunların dışındaki diğer klasik İslam tarihçileri yukarıda zikrettiğimiz bu iki yazarın verdiği bilgileri çok az farklılıklarla tekrar ettikleri görülmektedir.⁸ Bunlara örnek olarak İbnü'l-Esir'in (ö.H.630/M.1232) "*el-Kamil fi't-Tarih*"⁹, İbn Ebi'l-Hadid'in (ö.H.656/M.1258) "*Şerhu Nehci'l-Belağa*"¹⁰, Safedi'nin (ö.H.764/M.1363) "*el-Vafi bi'l-Vefeyat*"¹¹ isimli eserleri zikredilebilir. Bu eserlerden de istifade etmek mümkündür. Çünkü küçük gibi görünen bazı farklılıklar önemli bilgiler içerebilmektedir. Mesela; *Şerhu Nehci'l-Belağa*'da rivayetlerin çoğunluğu Taberi'den, az bir kısmı Me'sudi'den ve tek bir rivayet de -Mu'tazid'in, Ali b. Muhammed'in başını Bağdat'a götürmesi ve o an Bağdat'ta yaşananlar- Abi'nin *Nesru'd-Durer* isimli kitabından nakledilmiştir. Bu rivayet diğer kaynaklarda geçmemektedir.¹² Yine *el-Vafi bi'l-Vefeyat* isimli eser, Ali b. Muhammed'in nesebini ve çıkardığı hadiseleri anlattıktan sonra Zenci liderinin şiirlerine yer vermektedir. Yakubi'nin (ö.M.897) "*Tarihu'l-Yakubi*"¹³ isimli eseri ise isyana kısaca değinmiştir. Ancak büyük Basra baskınından sonra Basralılar geri şehirlerine döndükleride bütün evlerinin yıkılıp yıkıldığını, oturulacak bir evin kalmadığını bizlere o aktarmaktadır. Ayrıca bu eserde dikkati çeken bir konu da hiç **Zenci** adının ve kelimesinin kullanılmamasıdır. Nüveyri'nin (ö.H.733/M.1332) "*Nihayetü'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb*"¹⁴ isimli kitabı ise diğer eserlerden farklı olarak Zenci isyanını parça parça değil de ayrı bir bölüm halinde ve tek bir başlık

⁷ Bkz: Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı* (869-883), Konya 2005, s.12.

⁸ Krş. İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed (ö.H.630/M.1232), *İslam Tarihi (el-Kamil fi't-Tarih)*, trc: Ahmet Ağrakça- Abdülkerim Özaydın- M. Beşir Eryarsoy, I-XIII, İstanbul 1985, VII, s.197-342; İbn Ebi'l-Hadid, İzzüddin Ebu Hamid b.Hibetullah (ö.H.656/M.1258), *Şerhu Nehci'l-Belağa*, nşr: Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XIII, Beyrut 1987, VIII, s. 126-214.

⁹ İbnü'l-Esir, age, ay.

¹⁰ İbn Ebi'l-Hadid, age, ay.

¹¹ Safedi, Salehaddin, *el-Vafi bi'l-Vefeyat*, I-XXI, Beyrut 1984, XXI, s.405-414.

¹² Said b. Mansur b. El-Hüseyn el-Abi, Necdü'd-Devle'nin veziridir. *Nesrü'd-Dürer fi'l-Muhadarat* isimli kitabı vardır. Bkz: İbn Ebi'l-Hadid, age, s.212.

¹³ Yakubi, Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb, *Tarihu'l-Yakubi*, thk: Abdü'l-Emir Mühenna, I-II, Beyrut 1993, II, s.509-510.

¹⁴ Nüveyri, Ahmed b. Abdü'l-Vehhab (ö.H.733/M.1332), *Nihayetü'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb*, thk: Komisyon, I-XXXI, Kahire 1954, 1975, 1992, XXV, s.103-186.

altında anlatmasıdır. Başka bir deyişle Nüveyri adeta Taberi'yi kısa ve öz bir şekilde sistemli bir bütün halinde okuyucuya sunmaktadır.

Ayrıca isyanın çıktığı bölgenin geçmişi, çiftliklerin kurulması, kanalların açılması, çiftlik sahipleri ile şehirlerin kurulması ve coğrafi yerlerin tespitinde Belazuri'nin (ö.H.279/M.892-93) "*Fütuhu'l-Buldan*"¹⁵ isimli eseri vazgeçilmez bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bu esrin Türkçe tercümesinin olması da işimizi kolaylaştırmıştır. Bunun yanında aynı konu ekseninde Yakut el-Hamevi'nin(ö.H.626/M.1229) "*Mu'cemu'l-Buldan*"¹⁶ isimli eserinden de oldukça faydalandığımızı belirtmeliyiz.

Yararlandığımız önemli bir eser de Cahız'ın (ö.H.255/M.869) "*Resailü'l-Cahız*"¹⁷ dır. Bu eserin önemi esas itibariyle isyanın seyrini anlatması değil, isyan öncesinde Basra ve çevresindeki Zencileri ve onların hayat şartlarını, toplumun yapısını, şehirleri ve bölge insanı hakkındaki bilgileri bizzat görerek bizlere aktarmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi zaten kendisi isyanın başladığı yıl Basra'da vefat etmiştir.

Çağdaş araştırmalardan ise Faysal es-Samir'in "*Sevretü'z-Zenc*"¹⁸ ve Ahmed Ulebi'nin "*Sevretü'z-Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*"¹⁹ isimli eserleri ilk ve müstakil çalışma olmalarıyla dikkat çekmektedir ve biz bunlardan geniş ölçüde yararlanmaya çalıştık. Bunların yanında Faruk Ömer'in "*el-Hilafetü'l-Abbasiyye fi Asri'l-Fevda el-Askeriyye*"²⁰, Abdülaziz ed-Duri'nin "*Tarihu'l-Irak fi Karni'r-Rabii'l-Hicri*"²¹, Yusuf el-Iyş'ın "*Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbasiyye*"²² isimli eserleri de Zenci hareketinin sebep ve sonuçları ile Zenci kölelerin özelliklerine dair değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Biz de bu manada istifade ettik.

¹⁵ Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö.H.279/M.892-93), *Futuhu'l-Buldan*, trc: Mustafa Fayda, Külyür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987.

¹⁶ Hamevi, Şihabüddin Ebu Abdullah Yakut (ö.H.626/M.1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, thk: Ferid Abdulaziz el-Cundi, I-VII, Beyrut 1997.

¹⁷ Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr (ö.H.255/M.869), *Resailü'l-Cahız*, thk: Abdüsselam Harun, I-IV, Beyrut 1991.

¹⁸ Faysal es-Samir, *Sevretü'z-Zenc*, Dimeşk 1954.

¹⁹ Ahmed Ulebi, *Sevretü'z-Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, Beyrut 1959.

²⁰ Faruk Ömer, *el-Hilafetü'l-Abbasiyye fi Asri'l-Fevda el-Askeriyye*, H.247/334 M.861/946 , Bağdad 1977, s.141-161.

²¹ Abdülaziz ed-Duri, *Tarihu'l-Irak fi Karni'r-Rabii'l-Hicri*, Bağdad 1948, s.62-71.

²² Yusuf el-Iyş, *Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbasiyye* , Dimeşk 1982, s.121-131.

Öte yandan önsözde de ifade ettiğimiz gibi biz bu konuyu aldığımız tarihten sonra Türkiye’de iki çalışma yapılmıştır: Bunlardan birincisi, Abdullah Sağır tarafından 2002 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yüksek lisans tezi olarak yapılan “*Abbasi Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869-883)*”²³ isimli çalışmadır. Ancak iki bölümden oluşan bu çalışma isyanın sonuçları ve değerlendirmesi yapılmadan Taberi ve İbnü’l-Esir’deki rivayetlerin aktarılmasından ibaret kalmış bir eser gibi gözükmektedir. Bununla birlikte yine de Zencilerin kökeni ile Ali b. Muhammed’le ilgili verdiği bilgiler temel kaynaklara dayanma bakımından önemli kabul edilebilir. Diğer çalışma ise Dr. Mustafa Demirci tarafından hazırlanan ve “*Siyah Öfke*”²⁴ adıyla kitap halinde 2005 yılında yayınlanan çalışmadır. Bu son çalışma konuyla ilgili yapılmış yerli ve yabancı araştırmalar içerisinde en kapsamlı olarak gözükmektedir. Dört bölümden oluşan bu eserin ilk bölümünde isyanın sebepleri ve kökleri incelenerek isyanın çıktığı bataklık bölge ve ıslahıyla ilgili çok önemli bilgiler verilmektedir. Çok geniş ve fazlasıyla teferruata giren bu bölüm yukarıda saydığımız çağdaş Arap tarihçiler gibi isyanın sebeplerini sıralamamaktadır. Ona göre isyanın sebebi, bataklık arazilerin ıslahı sonunda büyük çiftliklerin doğuşu ile tüccar burjuvazisinin oluşması ve neticede çalışacak insan işgücüne ihtiyaç duyulması sonucu Afrika’dan Zenci kölelerin getirilip bölgeye yerleştirilmesidir. Son anda elimize geçmesine rağmen bizim tespitlerimizle uyuşan uyuşmayan hususları karşılaştırmada ve bazı tezlerimizin doğruluğu bakımından bu çalışmadan istifade ettiğimizi belirtelim.

Yukarıda saydığımız eserlerin dışında Zenci isyanıyla ilgili kaynaklarda ismi geçtiği halde günümüze kadar ulaşamayan kitapların isimlerine de rastladık. Mesela; İbn Nedim’in *Fihrist*’inde²⁵ Şeyleme’nin “*Kitabu Ahbari Sahibi’-Zenc ve Vekaihi*” isimli kitabı ile İbnü’l-Veşşa’nın “*Kitabu Ahbari Sahibi’z-Zenc*” isimli kitabından bahsedilmektedir. Her ikisi de günümüze kadar ulaşmamıştır. Yine Mes’udi kendisine ait “*Kitabu’l-Evsat*” isimli bir kitabından bahsetmektedir ki, bu da günümüze kadar ulaşmamıştır.²⁶

²³ Abdullah Sağır, *Abbasi Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869-883)*, Dan. Prof. Dr. Mustafa Fayda, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.

²⁴ M.Demirci, age.

²⁵ İbn Nedim, Muhammed b. Ebi Yakub b. İshak (ö.H.385/M.959), *el-Fihrist*, Şeyleme’nin kitabı için Bkz: s.559, el-Veşşa’nın kitabı için Bkz: s. 391. Şeyleme’nin kitabından Mes’udi de: “*Muhammed b. Hasan b. Sehl bu konuda kitap yazmıştır*” diyerek bahsetmektedir. Bkz: *Muruc*, IV, s.195.

²⁶ Mes’udi, age, IV, s.195.

B. Zenci İsyanı Öncesinde Abbasi Devletinin Genel Durumu

H.III /M.IX. yüzyılın ikinci yarısında H.255-270/M.869-883 yılları arasında vuku bulan Zenci isyanının etraflıca anlatılabilmesi, anlatılanların yerli yerine oturabilmesi ve dolayısıyla konunun tam kavranabilmesi için dönemin tarihi ana hatlarıyla da olsa öğrenilmesi zaruridir. Bundan dolayı çalışmamızın ilk bölümünde Zenci isyanı sırasında Abbasi devletinin siyasi ve ekonomik durumu hakkında genel bir tasvir yapmayı uygun buluyoruz.

Ancak burada şunu da belirtelim ki, esasen tez konumuz bu olmadığı için, dönemin bütün yönleriyle detaylı bir şekilde işlenmesi amacı aşmaktadır. Bu nedenle bir yüksek lisans tezinin hacmi içinde bu konu ne kadar özetlenebilirse, biz de onunla yetinmeye çalışacağız.

Bilindiği üzere Abbasi devleti İslam tarihinin en uzun ömürlü (H.132-656/M.749-1258) devletlerinden birisidir. Tarihçiler 509 yıl süren Abbasi hilafetini, halifelerin otoritesi bakımından çeşitli dönemlere ayırmışlardır. Her ne kadar bu dönemlerin tayininde ve yorumlamada farklı yaklaşımlar olsa da genel hatlarıyla birbirine yakındırlar. Biz bu bağlamda Abbasi tarihini aşağıdaki gibi üç döneme ayırmayı uygun buluyoruz.²⁷

I. DÖNEM: Bu dönem H.132-232/M.749-847 yılları arasını kapsamaktadır ve güçlü halifeler dönemi olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla bu dönemin halifeleri savaşlara bizzat katılan, orduya komuta eden, fetva verebilecek kadar ilmi hüviyete sahip üstün kimseler olarak bilinmektedir. Ayrıca Endülüs hariç, hemen hemen bütün İslam dünyasına hâkim konumdadırlar.

II. DÖNEM: H.232-590/M.847-1194 yılları arasını oluşturmaktadır. Artık bu tarihler arasında siyasi güç ve askeri kudret Abbasi halifelerinin elinde değildir. Otorite daha ziyade üç ana güç tarafından kontrol edilmiştir denilebilir.

²⁷ Bu devirleri “*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*” isimli eseri esas alarak yaptık. Bkz: *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, I-XIV, İstanbul 1986, c.III, s.16

Bunlar;

- a) Türk komutanların etken olduğu dönem: H.232-334/M.847-945
- b) Büveyhilerin etkili olduğu dönem: H.334-447/M.945-1055
- c) Selçukluların etkili olduğu dönem: H.447-590/M.1055-1194

III. DÖNEM: Bu dönemi H.590-656/M.1194-1258 yılları arası sınırlandırmak mümkündür. Bu devir halifeleri eski güç ve yetkilerini kazanıp Bağdat ve çevresinde yeniden tam hakimiyet kurma imkanı bulmuşlardır. Söz konusu dönem Moğolların Bağdat'ı yakıp yıkmasına kadar sürmüştür.

Bizim araştırmamızın konusu olan Zenci isyanı ise bu dönemlerden ikincisinin birinci yarısına rastlamaktadır. Yani, yönetimde Türk komutanların etkin olduğu devrenin (H.255-269/M.869-883) başlarında cereyan etmiştir.

Tarihçiler bu dönem için, Abbasi hilafetinin çöküşünün başlangıcı değerlendirmesi yapmaktadırlar.²⁸ Zira bu dönemde halife Mansur zamanında hilafet ordusuna alınmaya başlanan Türk askerlerin zamanla giderek sayısı ve etkinliği artmış ve halife Mu'tasım zamanında Türk nüfuzu önemli ve etkin hale gelmişti. Buna bağlı olarak yönetimde Türk komutanlar etkin duruma geçmiş, halifeler onların yanında kukla durumuna düşmüş²⁹, yeteneksiz halifelerin elinde merkezi otorite zayıflamış³⁰ ve halk bu durumdan memnun olmadığını açıkça seslendirmeye başlamıştır. Hatta bu devre Abbasi tarihinde Samerra dönemi denmektedir.³¹ Ayrıca bu dönem de hazine gelirleri azalmış,

²⁸ Bu düşüncede olan bazı tarihçiler: Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, trc: Zeki Meğamiz, İstanbul 1329, c.III, s.319; Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc: Salih Tuğ, İstanbul 1980, c.III, s.734-735; Carl Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc: Prof. Dr. Neşet Çağatay, s.123; Claude Cahen, *İslamiyet*, trc: Esat Nermi Erendor, İstanbul 1990, s.167-168; H.İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc: İsmail Yiğit ve dğr. İstanbul 1985-86, c.III, s.333-334; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, trc: İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s.139; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul 1997, s.30-31; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler" DİA, (İstanbul 1988), c.I, s.35.

²⁹ İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali, *el-Fahri fi Adabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut ts, s.231.

³⁰ Mu'temid hakkında el-Kamil'deki şu ifade merkezi otoritenin durumunu göstermesi açısından önemlidir: "Bu yıl halifenin emri altında bulunan bütün İslam diyarında bir sürü karışıklıklar meydana gelmiş, bütün komutanlar kendilerini kontrol edecek bir otoritenin bulunmayışından, hatta kendi başlarına arzu ettiklerini yapabildiklerinden halka karşı son derece zalimce bir tavır içine girmişlerdi. Çünkü bu yılda Muvaffak Zencilerle uğraşıp durmuş, halife Mu'temid son derece aciz olduğundan ve yönetimin dışında başka işlerle uğraşıp durduğundan bu karışıklıklar başını alıp yürümüştü." Bkz: İbnü'l-Esir, VII, s.280.

³¹ Mu'tasım, Türk askerlerin Bağdat sokaklarındaki davranışlarından halkın aşırı şikayetleri üzerine H.221/M.936 yılında Samerra şehrini kurarak Türk askerlerini buraya nakletmiştir. Burası yarım yyıl Abbasilere başkentlik yapmıştır. M.892 yılında halife Mu'temid Bağdat'ı tekrar başkent yapınca Samerra

ülke ekonomisi gitgide kötüleşmiş, hilafetin çeşitli bölgelerinde merkezi otoriteye karşı ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bütün bunlara saray kadınlarının yönetimde etkin olmaya başlamaları ve iktidar mücadelesi de eklenince o dev gibi çınar, yavaş yavaş tarih sahnesinden silinme sürecine girmiştir.

Araştırmacılar Abbasi hilafetinin bu duruma düşmesiyle ilgili pek çok sebep zikretmektedirler. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1. Türk komutanların halifeler üzerinde siyasi baskı unsuru olmaları. Araştırmalar sırasında ulaşabildiğimiz kaynaklardan istisnasız hemen hepsi, Abbasi devletinin zayıflamasının en önemli nedenlerinden biri olarak Türklerin halifeler üzerindeki nüfuz sahibi olmalarını göstermektedirler.³² Buna aşağıda biraz daha geniş bir şekilde değineceğiz.

2. Abbasi halifelerinin, bu devletin kurucusu ve İslam'ın asli unsuru olan Arapları ihmal ederek önce İranlılara daha sonra da Türklerle güvenmeleri ve devletin mülki ve askeri makamlarını yalnız onlara tahsis etmeleri.³³ Nitekim bu uygulama yüzünden Arapların taraf tutma özelliği zayıflamış, onlar sosyal etkinliklerini yitirmişler, durumları kötüleşmiş ve devleti desteklemek için samimi gayreti terk etmişlerdir.

3. Hürremiyye³⁴, Ravendiyye³⁵ gibi çok sayıda zındık ve dinsiz grupların, Mu'tezile ve diğer kelimelerin ortaya çıkması da devletin birlik ve bütünlüğünün bozulmasında rol oynamıştır. Bu hareketler, Müslümanların hiziplere ayrılmasına ve nifak tohumları ekerek biri diğerine saldıran, hatta bir kısmı doğrudan devleti yıkmayı hedef alan

devri sona ermiştir. Bkz. İbn Tiktaka, s.231; Corci Zeydan, c.III, s.315-316; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s.79-80.

³² Taberi, IX, s.258, 260, 279-280; Hakkı Dursun Yıldız, age, s.89-130; DGBİT, III, s.318-319.

³³ H. İbrahim Hasan, c.III, s.334

³⁴ Mezdek tarafından kurulan dini harekete ve aşırı Şia'nın tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen addır. Hürremiyye'nin Arap ve İslam aleyhtarı hareketi, Babek el-Hürremi'nin H.201-223 (M.816-838) yılları arasında Azerbaycan'da başlatıp sürdürdüğü isyanla zirveye çıkmıştır. Bkz. Aliev Saleh Muhammedoğlu, "*Hürremiyye*", DİA, XVIII, (İstanbul 1998), s.500-501.

³⁵ Ravendiye, Ebu'l-Hüseyn Ravendi'nin (H.III/M.IX) görüşlerinden hareket eden maddeci bir akımdır. IX. yy sonlarında gelişmeye başlayan bu öğretiler İslam dinindeki inanç ve ilkelere ters düştüğü için dinsizlikle suçlanmıştır. Ravendi önce Mu'tezile, ardından Şiiliğin müdafii iken sonradan Rafizilerin tesiri altında kalarak İslamiyet'e ve bütün semavi dinlere hücum eden eserler yazmıştır. Ravendiye daha çok Horasan'da yayılmıştır. Bkz. P. Kraus, "*Ravendi*" İA, IX, (İstanbul 1969), s.638.

gruplara bölünmesine neden olmuştur³⁶. Elçibey, Tolunoğulları devletiyle alakalı yaptığı çalışmada Abbasiler devletinde ortaya çıkmış zümreleri değerlendirirken bu tür grupları halk hareketi olarak değerlendirmekte ve Babekilerin (Hürremiyye) etkisini uzun uzadıya anlatmaktadır³⁷. Aşağıda bu konuya değinilecektir.

4. Şiiilerin faaliyetlerinin de Abbasi devletinin yıpranmasında önemli etkilerinin olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca Abbasi halifelerinin Emevi hanedanını şiddetle cezalandırmaları ve onları işkenceye tabi tutmaları ile Hz. Ali evladına düşmanca muameleleri Arap unsurun onlara karşı kin ve öfkesini tahrik eden sebeplerdendir. Bu hadiseler sebebiyle halkın, Hz. Ali evladı etrafında sık sık toplanmalarına ve isyanlara sebep olduğu görülecektir³⁸.

5. Harun Reşid (H.170-193/M.786-809) zamanında başlayan iktisadi sistem uzun vadede hilafet topraklarının bazı aile, komutan ve valilerin ellerine geçmesine sebep olmuş, buralarda zamanla yarı bağımsız veya bağımsız devletlerin kurulmasına zemin hazırlamış, dolayısıyla devletin geliri azalmış, ülke hem iktisadi hem de siyasi yönden istikrarını kaybetmeye başlamıştır denilebilir.³⁹

Bunlara ilaveten daha başka sebepler de zikredilebilir. Ancak konumuz gereği bu kadarla iktifa ediyoruz. Şimdi Türk komutanların yönetimde nasıl söz sahibi olduklarına geçmeden önce hem Zenci isyanına hem de Zencilerin etkisiyle Karmatilere kaynaklık ettiği ileri sürülen⁴⁰ ve Abbasi devletine maddi, manevi çok zarar vermiş olan Babek isyanına kısaca değinmek istiyoruz.

Halife Me'nun devrinde H.201/M.816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açmış olan Babek, H.222/M.837 yılına kadar o bölgeyi kana bulamış ve Abbasi hilafetine hem iktisadi hem de siyasi yönden çok ağır darbeler vurmuştur. Üzerine gönderilen hilafet ordularına karşı zaferler kazanmış, ünü etrafa yayılmış, eski İran dinlerine bağlı insanların etrafında toplanmasıyla gittikçe güçlenerek üstesinden gelinemeyecek bir hal almıştır.

³⁶ H. İbrahim Hasan, c.III, s.335

³⁷ Bkz: Elçibey, *Tolunoğulları*, s.31 vd.

³⁸ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Mehmet Azimli, *Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyandar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994.

³⁹ Duri, *İslam İktisat tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İst.1991, s. 100-101; Iyş, s.21; Elçibey, age, s.32-33.

⁴⁰ Bkz. Elçibey, age,s.52.

Nihayet meşhur Türk komutanı Afşin'in ordunun başına geçirilmesiyle halife Mu'tasım zamanında H.222/M.837'de yakalanarak H.223/M.838'de Samerra'da idam edilmiştir.⁴¹

Babekilerin Abbasi devletine zararı hem siyasi hem iktisadi ve hem de ideolojik olarak çok yönlü olmuştur. Öncelikle Babekilerle yapılan savaşlarda yarım milyonluk Abbasi ordusu telef olmuştur. Bu eski dünya ve ortaçağ tarihinde nadir olaylardan olduğu söylenmektedir⁴². Bunun yanında Babekiler hareketi Abbasiler hilafetinde feodal olarak toprak mülkiyetinin gelişmesine büyük katkılar sağlamış, birçok büyük nüfuzlu feodal ailelerin güçlenmesinde ve bunun yanı sıra hilafetin hâkimiyetinden uzaklaşmasında önemli rol oynamıştır. Bu da Abbasiler hilafetinin çöküşüne ve parçalanmasına etki eden nedenlerden biri olmuştur.⁴³

Babekilerle savaşta hilafetin, ekonomisi diyebiliriz ki tamamen bozulmuştu. Hilafet, Babekilerin eline geçen topraklardan uzun süre haraç toplayamadı ki bu da büyük bir meblağdan mahrum olmak demektir.⁴⁴ Ayrıca orduyu erzak ve parayla donatmak için hilafet büyük harcamalar yapıyordu.

Hilafet zor bir savaş yürüttüğü için ona tabi olan topraklardan çok sayıda asker toplamaya mecbur kalmıştı, bu da o bölgenin ekonomik hayatını bozmuştu. Şehirdeki sanatkârların çoğu ordu için silah hazırlamaya, çok sayıda insan mevziler kurmaya, duvarlar örmeye, hendekler kazmaya, geçitler ve kuleler inşa etmeye mecbur edilmişti. Abbasi devletinin bir ateş halkası içinde olması hilafetin ticari hayatına büyük zarar vermişti.⁴⁵

H.222/M.837 yılında halife (Mu'tasım) askerlerin maaşını ödemek için Afşin'e 30 milyon dirhem göndermiştir.⁴⁶ Mu'tasım ölürken (H.227/M.842) hilafetin hazinesinde toplam 8 milyon dirhem kaldığını⁴⁷ düşünürsek Babekilerle yapılan savaşların hilafetin iktisadi çöküşünde ne kadar etken olduğunu anlayabiliriz.

⁴¹ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004, s.31-70; ayrıca DGBİT, III, s.176-221.

⁴² Elçibey, s.36

⁴³ Elçibey, s.42

⁴⁴ Elçibey, s.36

⁴⁵ Elçibey, s.37

⁴⁶ İbnü'l-Esir, VI, s.177-178

⁴⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s.229

Elçibey'e göre Babekilik hareketinin ideolojik ve sosyal etkileri H.III/M.IX. asırda çıkan isyanların kaynağını teşkil etmiştir. Yine ona göre Zenci isyanı ve Karmati hareketinin temelinde de Babekiliğin önemli etkisi vardır. Bu bağlamda o, Zenciler ve Karmatiler kendi tarikatlarını Babekilik ideolojisinin sosyal talepleri üzerine kurmuş, ancak üzerine başka bir siyasi örtü çekmişlerdi demektedir.⁴⁸

Diğer taraftan Elçibey, Türklerin Mu'tasım zamanında (M.833-842) hilafet ordularında önce muhafız birliği olarak, daha sonra da ordunun bel kemiğini oluşturacak kadar görevlendirilmelerinin asıl sebebini Babekilere karşı savaştıkları güçlü, cesur, savaşmayı bilen, bölge şartlarına uyum sağlayacak özelliklere sahip olmalarıyla açıklamaktadır. O devamla şunu söylüyor: “*Bir yandan hilafetin önceki silahlı güçlerinin tükenmesi, öte yandan savaş yeteneği üstün olan düzenli bir orduya duyulan ihtiyaç Mu'tasım'a Orta Asya'da, Altay ve Tyanşan dağlarının eteklerinde yaşayan Türklere yönelmeye, ordunun temelini onlardan kurmaya mecbur etti*”⁴⁹.

Bu çerçevede halife Mu'tasım H.III/M.IX. yüzyılın ikinci yarısında orduda büyük bir değişime girişti. Arapların orduda geri plana itilmesini sağlayan ve yerlerine de paralı askerlerden meydana gelen bir ordu kurmaya başladı. Bunlar daha ziyade Orta Asya Türkleriydi.⁵⁰ Bu Türk askerler Cahız'ın *Menakıbu'l-Cundi'l-Hulefa ve Fedailu'l-Etrak*⁵¹ adlı eserinde övdüğü özelliklere sahiptiler. Çünkü onlar, atlı ordular olarak olağan üstü beceriler gösteriyorlardı, disiplinliydimler, tok gözlüydüler, sabırlı ve sebatlıydılar. O günden sonra da Müslüman doğunun bütün ülkelerinde ve bazen Müslüman batıda ordunun egemen ve vazgeçilmez bir ögesini oluşturdu⁵².

Mu'tasım tarafından kurulan bu yeni ordu Bağdat'ta kentlilerle geçinmekte problemler yaşamaya başladı. Mu'tasım hem kendini güvende hissetmek hem de yeni ordusu ile Bağdat halkının daha ciddi boyutlarda karşı karşıya gelmesini önlemek için

⁴⁸ Bkz. Elçibey, s.32

⁴⁹ Elçibey, s.16;

⁵⁰ Abbasiler döneminde Türklerin yönetimdeki etkinliğiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz: H. Dursun Yıldız, age, s.49 vd. Ayrıca bkz: Mehmet Azimli, *Abbasiler Döneminde Türklere Kurulan Ordu (Hassa Ordusu)*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır 2002, c. IV, Sayı.II, s.29-47.

⁵¹ Cahız, *Menakıbu'l-Cundi'l-Hulefa ve Fedailu'l-Etrak (Hilafet Ordusunun Mekibeleri ve Türklerin Faziletleri)*, trc: Ramazan Şeşen, Ankara 1967, s.64-91.

⁵² Cahen, s.166

H.221/M.836'da Bağdat'ı terk ederek yeni başkent olarak inşa ettirdiği Samerra'ya taşındı. Burası yarım yüzyıl Abbasi halifelerine başkentlik yaptı.⁵³

Ancak ordudaki bu yeni oluşum Bağdat'ta halkla orduyu karşı karşıya getirmesinin yanı sıra askerle halifeleri amaçlanmayan bazı etkilenmelere sebep oldu. Bunun yanında Türk komutanlar arasında rekabet oluşmaya başladı, bu hal birliklere de bulaştı. Artık bunlar kendilerini halifeden çok, doğrudan komutanlarına bağlı hissediyorlardı. Komutanlar da meydanı rakiplerine bırakmamak için yerlerinde kalmak istediklerinden dışarıya karşı savaşlar durma noktasına geldi⁵⁴.

Neticede halifenin iktidarı yeni ordunun gücüne dayanıyordu. Dolayısıyla halife onlara bağlı duruma geldi. Askerler ise bu durumdan istedikleri ölçüde yararlanmakta gecikmediler. Mu'tasım'dan sonra ordu mutlak iktidarı kontrol eder duruma gelmişti. H.247/M.861 yılında, Mu'tasım'ın halefi olan Mütevekkil yüksek rütbeli bir Türk subayı tarafından öldürüldü.⁵⁵ Böylece halk ve idarede, ordunun halifelige egemen olduğundan kimsenin şüphesi kalmadı.

Durum öyle bir hal almıştı ki, halife öldüğü zaman, Türk komutanların ileri gelenleri, belli bir halef sırasına bakmaksızın, hanedandan bir adam seçiyorlardı; bu seçimde ordunun yaş ve karakter bakımından komutanların maddi isteklerine en uysal biçimde boyun eğecek kişi olmasına dikkat ediliyordu⁵⁶. Böylece iş, Mütevekkilin ikinci halefi Müstain'in Samerra'yı terk edip kendi ordusundan korunmak üzere Bağdat'a kaçmasına kadar vardı. Samerra'da ordu Mu'tez'i halife ilan etti, sonra da Bağdat'ı kuşattı. Korkunç bir kuşatmadan sonra Bağdat düştü. Müstain idam edildi, ama çok geçmeden halife Mu'tez de orduya verdiği sözleri tutmadığı için aynı akıbete uğradı (H.255/M.869).⁵⁷ Mütevekkil'in öldürülmesinden Zenci isyanının çıktığı zamana kadar geçen sekiz yıllık sürede (H.247-255/M.861-869) Abbasi hilafetine dört ayrı halife geçmişti.

⁵³ İbn Tiktaka, s.231; Suyuti, s.335-336; Cahen, s.167; M.Azimli, agm, s.37-39.

⁵⁴ Cahen, s.167

⁵⁵ Taberi, IX, s.222-230.

⁵⁶ Müstain hakkında şairler onun Türk komutanlar Vasif ve Boğa'nın emirlerini tekrarlayan kafesteki bir papağana benzetmişlerdir. Bkz. Mesu'di, *Muruc*, IV, s.142. İbn Tiktaka da Mu'tez için "Türklerin ellerinde esir gibiydi." demektedir. Bkz: *el-Fahri*, s.243.

⁵⁷ Cahen, s.167.

Halifelerin güçsüzlüğü ve ikide bir değişmesi, Zencilerin ayaklanmasına, Karmatilerin isyanına ve Zeydilerin harekete geçmesine elverişli bir ortam oluşturdu. Bu durumda halife, ordusuna eskisine oranla daha az direnebilir oldu. Halife Mu'temid'in H.279/M.892'de Bağdat'ı tekrar başkent yapması durumu değiştirmede. Türkler kendisinden önce kente gelip yerleşmiş bulunuyorlardı.⁵⁸

Çağdaş tarihçilerden Hitti bu dönemle ilgili olarak eserinde şu tespiti yapmaktadır: “*Türklerden meydana gelen bu muhafız birliğinin ortaya çıkışı ile halifeliğin sahip olduğu gerçek devlet kudreti son bulmaya başlamıştı. Halife kendisine ait başşehirde hemen hemen onların mahpusu gibi yaşamaktaydı. Bizzat kendi oğlunu kışkırtmaları sonucu Halife el-Mütevekkil'in Aralık 861'de öldürüldüğü esasen temelleri sarsılmış bulunan Abbasi hanedanının güçlü yapısı neredeyse çökertip dağıtmak tehlikesi ile karşı karşıya getiren, arka arkaya akıp gelen olaylar zincirinin ilk halkasını teşkil etmiştir. Mütevekkil, çöküntüye doğru gelen inhitat devrinin ilk halifesi olmuştur.*”⁵⁹

Yine aynı çerçevede el-Fahri müellifinin naklettiği şu ibare, Türklerin devlet işlerindeki nüfuzunun sınırlarını ve onların bizzat halifeliğin hayatı üzerinde yegane söz sahibi haline geldiklerini gösteren delillerden sadece biridir. Nitekim o; “*Mu'tez halifelik tahtına oturunca, yakın adamları da çevresine oturmuşlardı. Yanlarına müneccimler getirttikten sonra onlara halifenin ne kadar yaşayacağını, halifelikte kaç yıl kalacağını sordular. Mecliste bulunan birisi şöyle demişti: “ Türkler istedikleri sürece.” Onun bu sözüne gülmeyen kalmadı.*”⁶⁰ diyerek durumu tasvir etmektedir.

Türk askerlerinin etkinliğinin yanında saray kadınları da bir müddet sonra siyasi bir rol oynamaya başlamışlar ve bu da karışıklığı büsbütün arttırmıştır.⁶¹

Tarihçiler Abbasi tarihini değerlendirirken bu dönemle bağlantılı olarak artık çözülmekte olan Halifelik devletinin bundan sonraki iki asırlık tarihi, hiçbir kudret ve kuvvete sahip olmaksızın işbaşına gelen ve geride hiçbir üzüntü ve keder bırakmaksızın mezara giden itibari devlet başkanlarının silik suretleri ile doludur demektedirler. O

⁵⁸ Cahen, s.168

⁵⁹ Bkz: Hitti, s.735

⁶⁰ İbn Tiktaka, s.243.

⁶¹ Hitti, s.735

yıllarda şayet Abbasi hakimiyetindeki topraklarda sulh ve sükûn görünüyorsa bu, fiiliyatta müstakil hale gelen uzak bölgelerdeki eyalet valilerinin sadece ve sadece demir pençe kullanmalarından ileri geldiği düşünülmektedir.⁶²

Yukarıda verilen bilgilere baktığımız zaman Abbasi hilafetinin içine düştüğü durum ve merkezi idarenin ne kadar zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki merkez de hal böyle olunca, merkeze uzak bölgelerde valiler bağımsız ya da yarı bağımsız devletler kurmaya başlamışlar ve böylece merkeze yani hazineye gönderdikleri vergileri kesmişler ya da çok azaltmışlardı. Dolayısıyla bu durum hem siyasi hem de iktisadi yönden ülkenin zayıflamasına ve iç karışıklıkların, isyanların artmasına sebep olduğu söylenilebilir.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız gelişmelerin yaşandığı bu devirde Ali b. Muhammed isyan hareketine, halife Muntasır'dan (H.247-248/M.861-862) sonra Bahreyn'de başlamış, Mühtedi (H.255-256/M.869-870) zamanında da Basra'da ayaklanmıştır. İsyanın asıl yoğunluğu ise Mu'temid (H.256-279/M.870-892) zamanına denk gelmiştir.

Kısaca zikrettiğimiz bu hadiselerin ve huzursuzlukların temel nedenlerinden biri olarak da devlet hazinesindeki paranın günden güne erimesi, ancak yerine gerektiği ölçüde para aktarılamaması olduğunu düşünüyoruz. Aynı zamanda bu durum bazı halifelerin hayatlarına mal olmakla birlikte kısa vadeli çözümlerin dışında bir çözüm bulunmadığı gibi uzun vadede devletin toprakları üzerinde kontrolü kaybetmesine yol açmıştır denilebilir.

Bu hususu yani Abbasi devletinin iktisadi bakımdan zayıflama olayını biraz açmak gerekirse, ordunun yönetimde güçlenmesi yeni bir takım mali imtiyazlara da sahip olmalarını sağladı. Bir müddet için onların maaşları vergiler ile karşılandı. Daha sonra ise iç karışıklıklar, isyanlar, halifelerin kendi iktidarını ve emniyetlerini korumalarını temin etmek için orduya başvurmalarını gerektirdi. O zaman ordunun istekleri daha da arttı. Hazine artık giderleri karşılayamayınca askerlere toprak (ikta) dağıtmaya başladı. Bir süre için çözüm oldu.⁶³ Ancak toprak sınırlı olunca kısa bir süre sonra mevcut olanların hepsi

⁶² Hitti, s.735

⁶³ Mantran, s.283

bitti. Bu sefer de subaylara devredilmek üzere ‘‘haraç’’ toprakları da onda birle yükümlü araziye dönüştürüldü. Burada oturanların vergi geliri, haracı, diğer tüm gelirleri gibi komutanlara tahsis edildi. Buna karşılık onlar sadece onda bir ödemekle yükümlü tutuldu.⁶⁴ Böylece bütün toprakların gelirleri hemen hemen ordunun beslenmesine hasredilmiş oldu. Ayrıca askerler, arazilerinin bulunduğu yerlerdeki vergi gelirlerini kendilerine çekmeye çalışıyorlardı. Sonuç devlet için kötü oldu: Gittikçe önem kazanan gelir ve toprakların idari ve mali kontrolü kaybedildi. Önemli bir nokta da, bu komutanlar sahip oldukları bu topraklar üzerinde yaşamıyorlar, bunların gelirlerini almak için, çiftçilere çok baskı yapmak pahasına bir vekil harç, kahya tayin ediyorlardı⁶⁵. Artık hazineye para gelmiyordu. Bu da Abbasi hilafetini maddi çöküntüye sürükledi. Nitekim yukarıda geçtiği gibi H.222/M.837 yılında Babekilere karşı savaşan askerlerin hakkını ödemek için 30 milyon dirhem (2 milyon dinar) gönderen Abbasi hilafeti Mu'tez'in döneminde (H.255/M.869) 50 bin dinar bulamamış olması bu kanaati teyid etmektedir.⁶⁶

Bütün bunların yanında devlet hazinesi sadece gelirlerin azalmasından dolayı boşalmamış, aynı zamanda devletin üst kademelerinde bulunan yöneticilerin israf, hırs ve ihtirasları yüzünden de boşaltıldığı söylenebilir. Halifeler dâhil, çoğu üst düzeydeki adamlar büyük bir ahlaki çöküntüye düşmüşlerdi. Bunlar kendi lüks ve harcamalarını karşılamak için hazineye gelen gelirlere göz dikmekte, dolayısıyla hazineye mal giremez olmuş, bu yüzden hazine boşalmış ve masraflarını karşılayamaz olmuştu. Nitekim Ali b. Muhammed şiirlerinde ve hutbelerinde ileride görüleceği üzere bu ahlaki çöküşe işaret ederek, bunları düzeltmek için ayaklandığını dile getirmişti⁶⁷. İşte Zenci isyanının meydana geldiği zaman Abbasilerin siyasi ve iktisadi yapısı özetle böyleydi.

⁶⁴ Cahen, s.168

⁶⁵ Mantran, s.211

⁶⁶ Taberi, IX, s.389.

⁶⁷ Sağır, s.13

BİRİNCİ BÖLÜM

İSYANIN TEMEL UNSURLARI VE ORTAYA ÇIKIŞ NEDENLERİ

I. İSYANIN TEMEL UNSURLARI

A. Zenci İsyanının Lideri: Ali b. Muhammed

Ali b. Muhammed, araştırma konumuz olan Zenci isyanının lideri ve dolayısıyla isyanın en önemli şahsiyeti ve unsurudur. Esasen kendisi beyaz olmasına rağmen, Basra ve çevresindeki siyahi köleleri organize ederek isyan bayrağı açarak bölgeyi kana bulamış, ülkeyi iktisadi ve insan gücü olarak derinden etkilemiş, on beş (15) yıla yakın zaman boyunca gittikçe güçlenerek Abbasi hilafeti için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Bu itibarla Ali b. Muhammed'in isyan öncesi hayatı üzerinde ayrıntılı olarak durmamız gerektiğini düşünüyoruz.

Ancak nevar ki, isyanın başlangıcı olan H.255/M.869'dan birkaç yıl öncesinden ölümüne kadar geçen sürenin dışında onun hayatıyla ilgili elimizdeki bilgiler az olduğu kadar, sağlıklı değil ve çok çelişkilidir. Özellikle nesebiyle alakalı kendisinin verdiği çelişkili bilgiler, tarihçileri de farklı yorumlarda bulunmaya sevk etmiştir. Bununla birlikte gençliği ve aldığı eğitimler ile daha sonraki hayatına bakarak onun faaliyetleri ve hayatı hakkında bazı yorumlar yapılabilir niteliktedir. Bu duruma karşın söylediğimiz gibi isyanın az önce ve sonrasındaki geçen süredeki hayatı ve faaliyetleri neredeyse günü gününe takip edilebilecek derecede *Tarih-i Taberi* ve diğer genel İslam tarihi eserlerinde genişçe yer almaktadır.

1. Doğduğu Yer ve Kökeni

Bu konudaki temel kaynaklarımızdan en önemlisini teşkil eden Taberi, Ali b. Muhammed'in nesebi hakkında şunları kaydetmektedir: “Anlatıldığına göre onun adı Ali

b. Muhammed b. Abdurrahim idi ve Abd-i Kays'e⁶⁸ mensuptu. Annesi de Rey köylerinden Benü Esed⁶⁹ b. Huzeyme'den Ali b. Rahip b. Muhammed b. Hâkim'in kızı Kurra'dır. "Hişam b. Abdülmelik'e⁷⁰ karşı isyan eden Zeyd b. Ali b. Hüseyin⁷¹ ile birlikte bu isyana katılan Kufe halkından Muhammed b. Hakim'in torunuyum. İmam Zeyd öldürülünce atam da kaçıp Rey şehrine gitti, oradan da Verzenin⁷² diye bilinen köye gelerek orada yerleşti." derdi. Babasının babası olan Abdurrahim ise Kaysoğullarından birisi idi. Talekan'da⁷³ doğmuş ve Irak'a gelmişti. Sind'li bir cariye satın almış, Ali'nin babası Muhammed ondan dünyaya gelmişti."⁷⁴

Bu bilgiden anlaşıldığına göre Ali b. Muhammed Verzenin köyünde doğmuş ve hayatının ilk yıllarını burada geçirmişti. Kaynaklar onun asıl adının Ali b. Muhammed değil de Behbuz olduğunu iddia etmektedirler.⁷⁵ Hatta bazı araştırmacılar onun Fars

⁶⁸ Cahiliyeden beri Bahreyn bölgesinde yaşamakta olan Rabia kabilesinin bir koludur. Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuşlardır. İrtidat hadisesinde İslam üzere kalan nadir kabilelerdendir. Ayrıca İslam fetihlerinden sonra Kufe'ye yerleşen ilk kabilelerdendir. Hz. Ali tarafını tuttıkları için Emeviler devrinde Horasan'a sürülmüşlerdir (96/714). Bkz. Mustafa Fayda, "Abdülkays", DİA, I, s.248-249.

⁶⁹ Beni Esed kabilesi Adnaniler'e mensup bir Arap kabilesidir. Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuşlardı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahte peygamber Tuleyha b. Huveylid'in gayretleri sonucu irtidat ettiler. Hz. Ebu Bekir Halid b. Velid'i üzerlerine göndererek onları itaati altına aldı. Tekrar Müslüman olan bu kabile İran ve Irak'ın fetihlerine katıldı. Kufe'ye yerleştirilen halkın büyük çoğunluğunu oluşturdu. Daha sonraki fetihlerle değişik yerlere dağıldılar. Bkz. Cengiz Kallek, "Esed (Beni Esed)", DİA, II, s.363-364. Emeviler devrinde sürgün edilen Arap asıllı kabilelerden biridir. Yukarıda geçtiği gibi Kufe'den Rey'e kaçmak zorunda kalmışlardı. Bkz. Taberi, IX, s.410.

⁷⁰ Hişam b. Abdülmelik (ö.H.125/M.743), Ebu'l-Velid Hişam b. Abdülmelik b. Mervan. Emevi halifelerinden birisidir (724-743). H.72 yılında (M691-92) Medine'de doğmuş, H125 (M743) yılında da Rusafe'de ölmüştür. Dönemi hem fetihlerin hem de iç karışıklıkların olduğu bir dönemdir. Şiiilerin ayaklanması, Abbasi dailerinin propagandası ve Haricilerin devleti sarsan isyanları onun devrinde meydana gelmiştir. Emevi hanedanının önemli halifelerinden birisidir. Bkz. Nadir Özkuyumcu, "Hişam b. Abdülmelik", DİA, XVIII (İstanbul 1998), s.148-150.

⁷¹ Zeyd b. Ali Hüseyin (H.80-122/M.699-740): İmamıyye Şiasının dördüncü imamı Ali b. Hüseyin Zeynelabidin'in (ö.H.94/M.712) oğludur. Emevi Halifesi Hişam b.Abdülmelik'e karşı Kufe'de ayaklanmış, çıkan çarpışmada öldürülmüştür. Sonra cesedi kabrinden çıkarılarak idam edilmiş ve daha sonra da yakılmıştır. Bkz: Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1991, s.123-125.

⁷² Verzenin, Rey köylerinden biri. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, c.5, s.371.

⁷³ Talekan, Fars bölgesinde iki şehre verilen isimdir. Birisi Merv'e yakın bir şehrin diğeri de Deylem taraflarında bulunmaktadır. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, IV, s.539.

⁷⁴ Taberi, IX, s.410. Zehebi Ali b. Muhammed'in babasının H.231'de Samerra'da öldüğünü belirtmektedir. Bkz. Zehebi, Ebu Abdullah Şemsüddin Muhammed (ö.H748/M.1347), *Siyerü A'lami'n-Nübela*, thk: Selahaddin Münecid-İbrahim Ebyari-Muhammed Esad ve Şuayb Arnavud, I-XVIII, Kahire 1956, 1962, 1982, 1983, XIII, s.131.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.H.597/M.1200), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l-Ümem*, thk: Mahmud- Mustafa Abdülkadir Ata, I-XII, Beyrut 1992, s.228; Suyuti, Celaledin Abdurrahman (ö.H.911/M.1505), *Tarihu'l-Hulefa*, Kahire 1952, s.363; Zehebi, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyatu'l-Meşahiri'l-A'lam*, thk: Ömer Abdüsselam Tedmuri, I-XXXXVII, 1987-1989, XX, s.36. İbn Tağriberdi bu ismi "Nehyud" olarak vermektedir. Yazım hatasından kaynaklanmış olabilir. Bkz: İbn Tağriberdi, Yusuf (ö.H.873/M.1468), *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluki Mısır ve'l-Kahire*, thk: Cemal Muhriz- Fehim Şeltut- Cemaleddin eş-Şeyyal, I-XVI, Kahire 1956, 1970, 1972, III, s.48.

kökenli olduğu kanaatinde dirler⁷⁶. Ancak soyunun hem baba hem de anne tarafından Arap kabilelere dayanması bu fikri çürütmektedir. Yine de Ali b. Muhammed'in kendi nesebiyle ilgili farklı rivayetler vermesi burada da gerçek nesebi konusunda soru işareti bırakmaktadır. Nitekim bu konuda ilk araştırma yapan kişilerden olan Ulebi onun hakkında “Onun Fars kökenli veya Arap asıllı olması önemli değildir. O Alevi olduğu iddiasında bulunmuş ve Aleviliği kendi amacı için kullanmıştır. Kaldı ki Ali b. Muhammed'in ve yakınlarından kimsenin Farsça konuştuğuna dair elimizde bir delil de yoktur⁷⁷.” demektedir.

Taberi'den naklettiğimiz rivayetin aksine Ali b. Muhammed kendi soyunu Hz. Ali ve Hz. Fatma soyuna dayandırmaktadır. Bu bağlamda o nesebiyle ilgili önceleri Hz. Ali torunlarından Ali b. Muhammed⁷⁸ b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin⁷⁹, Bahreyn'de Ali b. Muhammed b. el-Fazl b. el-Hasan b. Ubeydullah b. el- Abbas b. Ali b. Ebi Talip⁸⁰, Bağdat'ta Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. Zeyd b. Ali olduğunu iddia etmiş⁸¹, Badiye'de⁸² iken çöl halkına da Kufe yakınlarında öldürülmüş bulunan Ebu'l-Hüseyin Yahya b. Ömer olduğunu söyleyerek etrafına adam toplamıştır⁸³.

Görüldüğü gibi Ali b. Muhammed'in nesebi çok farklı ve karmaşık şekilde karşımıza çıkmaktadır.⁸⁴ Bu kadar çelişkiden dolayı tarihçiler onun Şii kökenli olmasını

⁷⁶ Ulebi, s.19; Brockelman, s.124; H. Dursun Yıldız, age, s.161.

⁷⁷ Ulebi, s.24-25.

⁷⁸ Gerçek Ali b. Muhammed Zenci liderinin bu iddiaları ortaya attığı sırada Kufe'de bulunmaktaydı ve yirmi sekiz yaşlarındaydı. Zenci lideri öldürüldükten sonra da elli sene yaşamıştı. Zenci liderinin yaşı da bu civardaydı. Bu benzerlikten dolayı Zenci lideri kendisinin Ali b. Muhammed b. Ahmed olduğunu iddia ediyordu. Bkz: M.Demirci, s.89-90, İbn Hazm'ın *Cemheratu Ensabi'l-Arab* isimli eserinden naklen.

⁷⁹ Taberi, IX, s.410; İbnü'l-Esir, VII, s.172.

⁸⁰ Taberi, IX, s.410; İbnü'l-Esir, VII, s.173. Nüveyri, Taberi ve İbnü'l-Esir'den farklı olarak onun nesbini Ali b. Abdullah b. Muhammed b. El-Fazl b. Hasan b. Ubeydullah b. Abbas b. Ebi Talib olarak veriyor. Bkz: *Nihayetü'l-Ereb*, XXV, s.105.

⁸¹ Taberi, IX, s.410.

⁸² Badiye, genel anlamda çöl hayatını ve çölü ifade eden coğrafik bir terimdir. Özel bir yerleşim yerinden ziyade bedevi yaşamın hüküm sürdüğü yerler için kullanılır. Bkz. *Muemu'l-Buldan*, I, s.360.

⁸³ Taberi, IX, s.413; İbnü'l-Esir, VII, s.173.

⁸⁴ Ali b. Muhammed'in, nesbini, gittiği yerlerdeki insanların dini temayüllerine ve ortaya çıkan şartlara göre değiştirdiğini görmekteyiz. Onun kendini Şia'dan görmesi sebebiyle Şia'daki takiyye anlayışı gereği bu nesep değişikliklerini yapmış olabileceği kanaatindeyiz. Zira Şia'nın takiyye anlayışına göre, şartlara göre gerçek inancı gizlemek caizdir. Bu şartlar, elinde kuvvet ve iktidar bulunan kafir ve zalimlere karşı can, mal ve diğer varlıkları korumak üzere verilmiştir. Bkz: Ethem Ruhi Fığlalı, age, s.139, 165-166. Dikkat edilirse Ali b. Muhammed de Abbasi idarecilerini Allah'ın haram kıldığı şeyleri işleyen zalimler olarak görmekteydi. Bkz: Baytar, Emine, *Tarihu'l-Asri'l-Abbasi*, Camiatu Dimeşk 1998, s.246.

yalan ve uydurma görmektedirler.⁸⁵ Yakubi'nin ifadesiyle o, Ebu Talib'in neslinden olduğunu *iddia eden* bir kişi olarak tanınmaktadır.⁸⁶ Ancak tarihçiler bu neseplerin hiçbirinin doğru olmadığını ve baba tarafından Abdü'l-Kays,⁸⁷ anne tarafından da Esed b. Huzeyme kabilesine mensup olduğunda ittifak etmişlerdir.⁸⁸ Buna göre, onun baba dedesi Talekan'da doğmuş, daha sonra Irak'a gelerek yerleşmiş ve burada Sindli bir cariye satın almıştı. Ali'nin babası Muhammed de bu cariyeden doğmuştur.⁸⁹ Sonra Muhammed, Esed kabilesinden Ali b. Rahib'in kızı Kura ile evlenmiş, Ali de bu evlilikten dünyaya gelmiştir. İşte yukarıda naklettiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Ali'nin ne zaman doğduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak Zehebi, "*Siyerü A'lami'n-Nübela*" isimli eserinde onun H.270/M.883 yılında öldürüldüğünde kırk sekiz yaşında olduğunu yazmaktadır.⁹⁰ Mustafa Demirci, buradan hareketle, onun H.221/M.835 yıllarında doğmuş olabileceğini ileri sürmektedir.⁹¹

Kanaatimizce, Ali b. Muhammed'in nesebini farklı şekillerde belirtmesinin sebebi ya zaman zaman takibe uğradığı için kendini gizlemek maksadıyla, ya da sayısını artırarak merkezini güçlendirme amacı⁹² veya zamanın akışına ve halkın beklentilerine uygun olarak kendisine halk nezdinde pirim sağlayacağı düşüncesi olabilir. Zira o dönemde halk, yönetimden memnun olmadığı zaman Zeydiler'in⁹³ (ya da genel olarak Hz. Ali soyunun) liderliğinde baş kaldırarak onlara tabi olduklarını lisanı halleriyle göstermişlerdir. Dolayısıyla Hz. Ali soyunun halk katındaki itibarını gören Ali b. Muhammed de bu soyun kendisine de aynı faydaları sağlayacağını düşünmüş de olabilir. Ya da iktisadi ve içtimai şartlar zorladığı için Hz. Ali'nin soyundan olduğunu iddia etmiştir de denilebilir.⁹⁴

⁸⁵ Bkz: Mes'udi, *Muruc*, IV, s.194; İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.126; İbn Tiktaka, s.250; İbn Kesir, XIV, s.511; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XIX, s.13; İbn Tağriberdi, III, s.22.

⁸⁶ Yakubi, *Tarih*, II, s.510.

⁸⁷ Zehebi *el-İber* isimli eserinin bir yerinde Ali b. Muhammed'in adını "Ali b. Muhammed el-Abkasi" olarak vermektedir. Bkz. *el-İber*, I, s.386. Abkasi, Abdülkays kabilesinin diğer isimlerinden birisidir. Bkz. Mustafa Fayda, "*Abdülkays*", *DİA*, I, s.248.

⁸⁸ İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.126; Ulebi, s.21. İbn Kesir *el-Bidaye*'de onun Abdü'l-Kays kabilesinde ücretle çalışan bir kişi olduğunu belirtmektedir. Bkz. *el-Bidaye*, XIV, s.511.

⁸⁹ Taberi, IX, s.410.

⁹⁰ Zehebi, *Siyer*, XIII, s.130.

⁹¹ Demirci, s.92.

⁹² Baytar, age, s.245.

⁹³ Zeydiyye (Zeydilik): İmamiyye Şiâsi'nin dördüncü imamı Ali b. Hüseyin Zeynelabidin'in (ö.H.94/M.712) oğlu Zeyd'e (ö.H.122/M.740), ondan sonra da oğlu Yahya'ya (ö.H.125/M.743) uyarak onların imametini ileri sürenlerin mezhebidir. Bkz. E. R. Fığlalı, s.123. Daha geniş bilgi için bkz. age, s. 123-129.

⁹⁴ Baytar, age, ay.

Ali b. Muhammed'in çocukluk ve gençlik yıllarıyla ilgili kaynaklarda pek bir bilgi bulunmadığını daha önce belirtmiştik. Ancak ilim tahsil etmek amacıyla bazı ilim merkezlerine gittiği düşünülebilir. Zira Samerra'daki hayatına bakarsak, gençliğinde iyi bir Arapça, hat ve "ilm-i nücum"⁹⁵ eğitimi aldığı görülmektedir. Hatta buranın ileri gelenlerinin çocuklarına hocalık yaptığı rivayet edilmektedir⁹⁶. Safedi Horasan'dan ilim tahsil ettikten sonra tekrar köyüne döndüğünü, bir müddet annesinin yanında kaldıktan sonra bir daha dönmek üzere köyünden ayrıldığını yazmaktadır.⁹⁷ Daha sonraki hayatında Samerra'ya geliş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, halife Muntasır (H.247-248/M.861-862) döneminden önce gelmiş olabileceği kanaatindeyiz. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Ali b. Muhammed ilk önceleri Muntasır'a bağlı bir cemaatin üyesidir⁹⁸. Bu grubun diğer üyeleri arasında Ganim eş-Şatrancı, Sait es-Sağır ve Yusr el-Hadim de bulunmaktadır. Geçimini bunlardan ve sultanın yakın adamlarından sağlamakta idi. Bu grubu ve halifenin adamlarını şiirleriyle övüyor ve bunun karşılığında geçimini sağlıyordu⁹⁹.

Kendisi Samerra'da öğreticilik yaparken aynı zamanda devletin genel yapısını da çok iyi analiz ettiğini tahmin ediyoruz. Zira şiirlerine ve hutbelerine bakıldığında burada ve Bağdat'ta görüp ve yaşadıklarından ne kadar etkilendiği ve bunları şiir ve hutbelerine malzeme yaparak kullandığı görülmektedir. Nitekim onun şiirlerinden etkili bir şair hutbelerinden de iyi bir hatip olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Ayrıca isyan esnasında merkezi idarenin aksaklıklarını daha sonraki hayatında çok iyi kullandığı da görülmektedir.

2. Bahreyn'e Geçmesi

Samerra'da iken Muntasır'ın yakınında olduğu için, halife Türk komutanlar tarafından ortadan kaldırılınca H.249/M.863 yılında Bahreyn'e geçmiştir¹⁰¹. Bahreyn'de Hz. Ali soyundan olduğunu iddia ederek halkı kendisine itaate çağırması, etrafına taraftar

⁹⁵ İbn Ebi'l-Hadid Zenci liderini "en-Nacim" diye sıfatlamaktadır. Onun ilm-i nücumla ilgilenmesinden dolayı bu sıfatı kullanmış olabilir. Bkz: age, VIII, s.125-214.

⁹⁶ Taberi, IX, s.410.

⁹⁷ Safedi, s.18.

⁹⁸ Taberi, IX, ay; İbnü'l-Esir, VII, s.172; Ulebi, s.25.

⁹⁹ Taberi, IX, ay; İbn Êbi'l-Hadid, VII, s.127 ; Ulebi, s.26.

¹⁰⁰ Ulebi, s.28.

¹⁰¹ Taberi, IX, s.410; İbnü'l-Esir, VII, s.173; Ulebi, s.29.

toplamaya başlamıştır. Bahreyn’de ilk geldiği yer Hecer’dir¹⁰². Sonra Ahsa’ya¹⁰³ geçti. Burada kendisine daha sonra hep yanında olacak şahıs olan Beni Hanzala’nın kölelerinden Süleyman b. Cami, Beni Darim’in kölelerinden Yahya b. Muhammed el-Bahrani ve Hecer’deki tüccar Yahya b. Ebi Sa’leb gibi samimi taraftarlar edindi. Zira burasının merkezden uzak oluşu, kendisiyle akrabalık bağlarının bulunması ve dini ve içtimai propaganda bakımından uygun bir yer olması hasebiyle isabetli bir yerdi. Nitekim Taberi’ye göre, Bahreyn’de halk ona bir peygamber gibi hürmet etmiştir.¹⁰⁴ Ali burada Abbasiler adına orada bulunduğunu söyleyerek haraç toplamış ve hükmünü icra etmişti. Ancak haraç toplaması ve etrafına insanların birikmesi sebebiyle hükümet kuvvetleriyle karşı karşıya gelmiş, çıkan çarpışmalarda çok sayıda insan ölünce halk kendisinden yüz çevirmiş; o da burayı terk ederek Badiye’ye geçmiştir.¹⁰⁵

Anlaşıldığı kadarıyla o, çok zeki ve kurnaz bir kişi olduğundan gittiği her yerin havasına ve ortamına göre davranmış; daha önce ifade ettiğimiz gibi, gerektiğinde farklı nesepler kullanmış, gerektiğinde dini motifler uydurmuş, kısacası her fırsatı kendi lehine kullanmaya çalışmış; etrafında insan toplamayı başarmıştır denilebilir. Mesela Badiye halkının dini hassasiyetlerini öğrenmesi üzerine şöyle dediği kaydedilir. “*Çölde gezdiğim günlerden birinde bana imamlığımın sabit olduğuna ve halk arasında kabule mahzar olacağıma (ünümün yayılacağına) dair bazı ayetler geldi. Bu ayetler içinde bana Kur’an’dan bazı sureler öğretildi. Bunları birden ve bir seferde hıfzettim. Bu sureler Sübhan, Kehf ve Sa’d sureleri idi.*”¹⁰⁶ Yine farklı kişilikler sergilemesinin bir sonucu olarak çöl halkına, kendisini Ebu’l-Hüseyn Yahya b. Ömer el-Alevi olarak takdim etmiş ve “el-Mehdi el-Muntazar” olduğunu ima ederek, böylece etrafında çok sayıda insan toplanmasını sağlamıştır¹⁰⁷. Etrafındaki taraftarlarıyla Bahreyn’de büyük bir köy olan

¹⁰² Hecer, birkaç yerde bulunan yerleşim yerlerine verilen isim olmasına rağmen en meşhur olanı Bahreyn’deki şehirdir. Ancak genel anlamda Bahreyn bölgesinin adı olarak da kullanılmaktadır. Bkz. *Mu’cemu’l-Buldan*, II, s.221.

¹⁰³ Ahsa (Lahsa), günümüzde Suudi Arabistan’ın doğu tarafında kalan coğrafik bölgenin adıdır. Aslında Mü’miniye denilen bir şehrin adı olan Ahsa, zamanla bütün bölgeye teşmil edilmiştir. Yakut el-Hamevi ve Makdisi Ahsa’yı Bahreyn’de bir şehir olarak tanımlarlar. Emevi ve Abbasi dönemlerinde otorite boşluğundan dolayı fitne odağı olmuştur. Özellikle Karmatiler’in kaynaştığı ve hatta devlet kurdukları yer haline gelmiştir. Bkz. *Mu’cemu’l-Buldan*, I, s.111-112; Makdisi (Mukaddesi) Şesüddin Ebi Abdullah (ö.H.375/M.985), *Ahsenü’t-Tekasum fi Ma’rifeti’l-Ekalim*, Nşr. De Goeje, Leiden 1902, s.93-94.

¹⁰⁴ Taberi, IX, s.410. Ayrıca aynı görüşte olan tarihçiler bkz: İbnü’l-Esir, VII, s.173; Nüveyri, s.105.

¹⁰⁵ Taberi, ay.

¹⁰⁶ Taberi, IX, s.411; İbnü’l-Esir, VII, ay.

¹⁰⁷ Taberi, IX, ay; İbnü’l-Esir, VII, ay.

Redm üzerine yürümüş, ancak büyük bir hezimete uğrayarak çok sayıda taraftarını yitirmiştir. Bunun üzerine orada da tutunamayarak Basra'ya geçmiştir.¹⁰⁸

3. Basra'ya Gelişi

Kaynakların naklettiğine göre Ali b. Muhammaed'in Basra'ya gidişi H.254/M.868 yılında olmuştur. Yalnız o, buraya gelişini adeta ilahi bir emir ve sırila ilişkilendirmek için dini motifleri kullanmaya özen göstermiştir. Nitekim bunu şöyle ifade etmiştir: “*Şehirler arasında dolaşıp dururken, bir seferinde bir bulut aniden beni kaplayıverdi. Bana “Basra'ya git.” diye hitap etti.*”¹⁰⁹ Basra'ya varınca Benu Zubey'a'da konakladığında yanında ailesi ve çocukları ile yukarıda isimleri geçen ve Bahreyn'de kendisine samimi olarak bağlanan birkaç taraftarı bulunuyordu. O Basra'da iken Şii Bellaliyye ve Sünni Sa'diyye kabileleri arasındaki nizadan yararlanarak onlardan birini kendi safına çekebilmek niyetiyle adamlarından Hecerli bir kasap olan Muhammed b.Silm'in yanına Büreyş el-Kurai, Ali ed-Darrab ve el-Hüseyn es-Saydenani'yi katarak Abad mescidine gönderdi.¹¹⁰ Ancak Basra'da kimse onun bu davetine icabet etmediği gibi, halk onları etrafına adam topluyor diye, Basra valisi Muhammed b. Reca'ya şikayet ettiler. Bunun üzerine hükümet birlikleri bunları yakalamak isteyince Ali b. Muhammed ve birkaç adamı kaçmayı başarırken; hanımını, büyük oğlu, kızı ve hamile olan cariyesi ile adamlarından Yahya b. Ebi Sa'leb, Muhammed b. Hasan el-Eyyadi tutuklanmaktan kurtulamadı. Ama yine de Basra'da kısa bir süre kalmasına rağmen, Ali b. Eban gibi önemli bir şahsiyet ile onun iki kardeşi Muhammed ve Halil'i kazanmış oldu.¹¹¹

4. Bağdat'a Varışı

Kaynaklara göre, Ali b. Muhammed Basra'dan ayrıldıktan sonra Muhammed b. Silm, Yahya b. Muhammed ve Süleyman b. Cami gibi güvenilir adamlarını yanına alarak H.254/M.867 tarihinde Bağdat'a vardı. O Bağdat'tayken kendisini Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Zeyd olarak tanıtmıştır. Burada kaldığı yaklaşık bir yıllık süre zarfında kendisine

¹⁰⁸ Taberi, IX, s.411.

¹⁰⁹ Taberi, IX, ay; İbnü'l-Esir, VII, ay; İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.130.

¹¹⁰ İsmi geçen bu adamların dördü de Bahreyn'de Ali b. Muhammed'e katılmışlardı. Bkz.Taberi, IX, s.411; İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.130.

¹¹¹ Taber, IX, s.411; İbnü'l-Esir, VII, s.173.

bazı ayetlerin bildirildiğini, bunların onun imametine delil olduğunu söylemiş; arkadaşlarının iç dünyalarında neler geçtiğini ve neler yapmakta olduklarını bildiğini; Rabbinden olayların gerçeğini göstermesinde, onun için yazılmış bir kitabı duvarda gördüğünü; ancak bu yazıyı kendisinin görebildiğini, başkasının göremediğini iddia etmiştir.¹¹² Bu arada Cafer b. Muhammed ed-Duhani, Muhammed b. el-Kasım ve Yahya b. Abdurrahman b. Hakan'ın iki kölesi Müşfik ve Refik onun Bağdat'ta yaptığı propaganda neticesinde kendisine katılmışlardı. Bunlardan Müşfik ve Refik'in künyelerini değiştirerek, Müşfik'e Ebu Ahmed el-Hazma; Refik'e de Ebu'l-Fadl Cafer ismini koydu.¹¹³ Öyle görünüyor ki, daha önce söylediğimiz gibi muhtemelen kendisinin ve taraftarlarının izini kaybettirmek veya yakalanmamak için bu nevi isim ve kimlik değişikliğine ihtiyaç duyuyordu.

Her ne kadar Bağdat'a gelmişse de esasen onun gözü kulağı Basra'dadır. Zira Bağdat onun propagandası için çok elverişli bir yer değildi. Bağdat hilafet merkezi olmasından dolayı orada rahat hareket edemiyor, bunun için merkezden uzak olmalıydı. İşte tam bu sırada Basra'da valinin değiştiği, Bellaliyye ve Sa'diyye guruplarının hapishanelere saldırarak tutuklu bulunanları serbest bıraktıkları haberi kendisine ulaşınca fevkalade sevinmiş; kendi ailesinin de serbest bırakılması dolayısıyla hemen geri Basra'ya dönmüştü (H.255/M.869).¹¹⁴

5. Tekrar Basra'ya Dönüşü

Ali Basra'ya dönerken yukarıda zikrettiğimiz önemli ve samimi adamlarını da yanına aldı. Böylece o H.255/M.869 yılının Ramazanında Basra'ya gelerek Bi'ru Nahl'de Amud İbni'l-Müneccim nehrinin kıyısındaki Kasr-ı Kureşi diye bilinen sarayda konakladı. O burada iken, kendisini ikta arazilerinin satışı konusunda halife Vasık'ın (H.227-232/M.842-847) çocuklarının vekili olarak tanıtmış; adamları vasıtasıyla bunu, çevredeki çiftlik sahiplerine duyurarak halkın şüphesini önlemek için kendisine resmi hüviyet kazandırmaya çalışmıştı.¹¹⁵

¹¹² Taberi, IX, s.412.

¹¹³ Taber, IX, 412; İbnü'l-Esir, VII, s.174.

¹¹⁴ Taber, IX, ay; İbnü'l-Esir, VII, ay.

¹¹⁵ Taberi, IX, s.413; İbnü'l-Esir, VII, s.174.

İşte tam bu sırada yani Bi'ru Nahl'de kaldığı sürede Zencilerin hayat şartlarını görmüş, onların efendilerine ve hilafete karşı değişik tavırlarını ve niyetlerini sezerek, muhtemelen kendi planları için bu kitleyi rahatlıkla kullanabileceğini düşünmüş ve dolayısıyla bu köleleri küçük bir kıvılcımla hareket ettirecek isyan ortamı bulmuştu. Zira Duri'nin ifadesiyle Zenciler, içinde buldukları durumlarıyla hürriyete kavuşma isteklerini seslendirmeye müsait bir topluluktu.¹¹⁶

Kısaca yukarıdan beri nakletmeye çalıştığımız H.249-254/M.869-883 yılları arası Bahreyn'in çöllerindeki bedeviler arasındaki ve Basra'daki faaliyetlerinde sıkı bir şekilde takip edilen Ali b. Muhammed, beş yıl sonunda büyük isyanı başlatabileceği fırsatı yakalamıştı. Zaten bu sürede Bahreyn, Basra ve Bağdat'taki propaganda çabalarıyla, on beş yıl sürecektir büyük bir isyanı sürdürebileceği beyin takımını, askeri kadroyu da hemen hemen oluşturmuştu.¹¹⁷

Artık Ali b. Muhammed'in hayatı bundan sonra daha da hareketli geçmeye başlamış; istismara müsait Zencilere, beklentilerine göre vaatler ileri sürerek, akılcı organizasyonu, etkili ve cezp edici konuşmalarıyla onları etrafında toplamış ve 28 Ramazan 255/M.869 da önce efendilerine, yani çiftlik sahiplerine, sonra da devlete karşı fiili isyan başlattı.¹¹⁸

6. Ali b. Muhammed'in Karakteri ve Dini Görüşleri

Ali b. Muhammed'in hayatının geri kalanını isyanın seyri içerisinde ileriki bölümlerde ele alacağız. Bu nedenle burada onun nasıl bir karaktere sahip olduğunu, amacını ve dini görüşlerini ele almaya çalışacağız ki, isyanı doğru bir şekilde okuyalım ve anlayalım.

Kaynakların aktardığı bilgilerden edindiğimiz kanaate göre, Ali b. Muhammed, atak ve müteşebbis bir ruha sahip, doğru görmediği olaylara karşı tavır alıp kükreyen,

¹¹⁶ Bkz: Duri, *Dirasat*, s.76-77.

¹¹⁷ Demirci, s.104.

¹¹⁸ "Zenci hareketi ilk başlarda efendilerine karşı idi. Sonradan değişerek devlete karşı bir hareket oldu. Çünkü devletin başındakiler de Allah'ın haram kıldığı şeyleri yapmaya devam ediyorlardı." Bkz. Baytar,age, s.246

yanlış ve hatalı gördüğü şeyleri kuvvet kullanma pahasına da olsa düzeltmeye çalışan, her türlü fırsatı kaçırmayarak kendi hedef ve emeline göre değerlendirip yorumlayan ve böylece birçok insanı kendine çeken, gittiği her yerde sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel problemleri dile getirerek amacı doğrultusunda kullanmaktan çekinmeyen ve her kalıba girebilen bir kişi ve karakter olarak karşımıza çıkmaktadır¹¹⁹.

Nitekim Ali b. Muhammed'in söylem ve eylemlerine bakıldığında, kendisinin zeki, akıllı, eğitilmiş¹²⁰, güçlü bir idareye sahip, girişeceği olay ve hareketleri detaylı bir şekilde düşünen, her şeyi yerli yerinde koymaya çalışan biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o Basra'nın bataklıklarında çalıştırılan insanların durumlarını görünce, ezilen bu insanlarda ne gibi bir cevher ve kuvvetin olduğunu kavramış, onlara el atarak sahip çıkmış ve onları kendi hedef ve emeline kullanmayı başardığı söylenebilir¹²¹.

Ali b. Muhammed'i liderlik bakımından değerlendirdiğimizde, onun hem siyasi, içtimai ve askeri hem de dini, iktisadi ve kültürel yönlerden yetenekli ve başarılı olduğu ileri sürülebilir. Zira o nereye gitmişse oranın siyasi, içtimai ve dini yapısını ele almış ve bu konulardaki potansiyel imkan ve fırsatlardan elinden geldiğince yararlanmaya çalışmıştır. Yukarıda hayatının akışı içinde zikrettiğimiz Bahreyn'i, Ahsa'yı, bedevilerin yaşadığı çölü, Basra'yı, Bağdat'ı ve nihayet kölelerin çalıştığı Basra bataklıklarını gördüğü ve burada yaşayanların durumlarını öğrendiğinde, bunları nasıl etkileyeceğini, nasıl nüfuzu altına alacağını planladığını anlıyoruz. İstedığı ve amaçladığı hedefi tam olarak yakalayamamışsa da kısa bir zamanda etrafında birçok taraftarı toplayabilmiştir. Bu meyanda kendi adına vergi toplayacak bir güç elde ederek siyasi bir adam olduğunu da göstermiştir. Daha sonra görüleceği üzere o, toplum tarafından dışlanıp hor görülen, kendilerine hiç itibar edilmeyen, karın tokluğuna çalıştırılan, bazen de günlük azığı dahi bulunmayan, eğitimsiz, kültürsüz, barbar ve şehvet düşkün olarak tanınan Zencileri, siyasi kişiliği ile kendine bağlamış ve samimi bir kitleye çevirerek kendi planı ve niyeti uğrunda kullanabilmiştir. Yine o, etkili hitabeti ve liderlik yeteneğiyle kendini ifade edemeyen ve ilkel olan köleleri birkaç ay gibi kısa bir zamanda, dağınık ve başıboş durumlardan çıkarıp bir topluluk haline getirerek bir gaye ve hedef doğrultusunda birleştirme başarısını yakalamıştır diyebiliriz. Önünde birçok işlerin olduğunu, bunların üstesinden gelebilmek

¹¹⁹ Sağır, s.45.

¹²⁰ İbn Tiktaka, s.250.

¹²¹ Sağır, s.45.

için eğitilmiş ve kenetlenmiş bir güce sahip olması gerektiği düşüncesiyle, onlardan bir ordu meydana getirerek bir komuta altında toplamış ve böylece hareketinin sonuna kadar bunları bir arada tutabilmiştir¹²².

Ali, kurduğu ordusu için merkezi bir yerin, yeni bir karargah gerektiğini düşünmüş, bir saldırı halinde korunması daha kolay ve kendisinin ve askerlerinin güvenliği açısından daha emin olacak “**el-Menia**”, “**el-Mansura (Tahisa veya Tahsa)**” ve “**el-Muhtara**” şehirlerini kurmuş; idari merkez olarak Muhtara’yı belirlemiştir. Aynı zamanda bağımsızlığının sembolü olarak bayrağı edinmiş ve yine ekonomik yönden de adına para bastırarak hakim olduğu yerlerde kullanılmasını emretmiştir. Bütün bunlar onun askeri ve idari kişilik yönünden de başarılı bir insan ve lider olduğunu göstermektedir¹²³.

Ali b. Muhammed’in kişiliğiyle alakalı burada akla şu sorular gelebilir: *Ali b. Muhammed’in asıl amacı acaba neydi? Hz. Ali soyunun haklarını mı savunuyordu? Zenginlik ve servet mi istiyordu? Saltanat peşinde mi koşuyordu? Yoksa Zencilere söylediği gibi eşitliği, adaleti ve İslam’ın temel esaslarının uygulanmasını mı istiyordu? Ya da şiirlerinde belirttiği gibi Abbasi idaresindeki Türk nüfuzunun kırılmasını mı? Veya gerçekten Zenci kölelerin durumunu düzeltmek, onlara iyi bir hayat şartları kazandırmak mı istiyordu? Bütün bunları yaparken neden davasında “Alevi” veya “Mehdi” kimlik ve kavramını öne çıkararak diğer bazı dini motifleri özellikle kullanmaya dikkat ediyordu?* İşte tüm bu soruları, onun yaşantısından, şiirlerinden, konuşmalarından, gezdiği yerlerdeki fırsatları değerlendirmesinden ve tarihçilerin yorumlarından faydalanarak cevaplamaya çalışacağız.

Özellikle onun ayaklanmasına kadar geçen hayat macerasına baktığımızda; birkaç parlak dönemi istisna edilirse, genelde yaşamını fakirlik ve yoksulluk içerisinde geçirdiğini; daha öncede belirttiğimiz gibi Samerra’da hocalık yaparak ve devlet ileri gelenlerine şiirler, medhiyeler söyleyerek geçimini sağladığını öğreniyoruz.¹²⁴ Ancak, o Samerra’da iken halifelerin, saray erkanının, vezirlerin, komutanların ve diğer devlet adamlarının israf ve lüks içerisindeki harcamalarını, yaşamlarını görmüş, onların eğlence ve gayrı meşru yollarla halktan toplanan vergileri nasıl savurdıklarını müşahade etmiştir.

¹²² Sağır, s.45-46.

¹²³ Sağır, s.46.

¹²⁴ Ulebi, s.46; Sağır, s.47; Demirci, s.95.

Dolayısıyla kendisinin ve birçok şehrin ahalisinin kıtlık ve yoksulluktan nasıl perişan olduklarına şahit olmuş, adeta bu duruma isyan edercesine düşüncelerini şiirlerine dökmüştür. Mesela o bir şiirinde şunları söylemektedir:

“Vay başıma gelenler!

Bağdat’taki saraylara, bu sarayların bir araya getirdikleri her günahkara, buralarda alenen içilen şaraplara ve günahlara istekli erkeklere.

*İşte bu gibi alanlara atları zorla sürüp sokmazsam Fatimatü’z-Zehra’nun oğlu olmayayım.”*¹²⁵

Ayrıca o, vergi ve gelirlerin kimler tarafından taksim edildiğini ve kendilerini kimlerin idare ettiğini; bundan ne kadar etkilendiklerini ve ne hallere düştüklerini, bu durumu değiştirmek için ne kadar kararlı olduğunu şu şiiri ile dile getirmiştir:

“Ey Amcamızın oğulları!

Günlerce sönmeyecek veya söndürülmesi geç olacak fitne ve kargaşa ateşini yakmayın.

Ey Amcamızın oğulları!

Biz ve siz parmak uçları gibi eşit durumdayız.

Her iki tarafı da ayakta tutan ve birbirine bağlayan aralarındaki akitlerdir. Ey amcamızın oğulları!

Siz Türkleri işlerimizin (başına) getirdiniz. Halbuki biz eskiden beri idarenin esası ve direği idik.

Niçin Acem Türkler feylerimizi dağıtsın ve biz de şehirlerde bu duruma seyirci kalalım.

Ben yemin ederim ki, bu durumu düzeltene kadar saf ve temiz suyu tatmayacağım.

*Eğer bundan tat almaya kalkarsam, o zaman ölümden kurtaracak az, yeterli bir azığa sahip olacağım veya yeterli gelmeyerek ölüp yok olacağım.”*¹²⁶

Yukarda ki şiirleri dikkatli incelendiğinde, Ali b. Muhammed, eşitsizliği, toplumsal adaletsizliği, ahlaksız davranışları, bazı Türk komutanların tutumlarını, saraydaki harcamaları şiddetle tenkit ederek başkaldırma niyetini izhar ettiği anlaşılıyor. Bu da onun toplumsal sorunlara duyarlı yada toplumsal sorunları kendi emelleri

¹²⁵ Taberi, IX, s.410; Ulebi,(el-Hasri’den naklen), s.46; Sağır, s.46. Şirin Arapça aslı için bkz. Ek.6, s.165.

¹²⁶ Ulebi, ay. Şiirin Arapça aslı için bkz. Ek.6, s.165.

doğrultusunda istismar edecek kadar zeki ve kurnaz bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Belkide onun bu duyarlılığı Zencilerle temasa geçene kadar ki propagandalarında gerekli ve hatta gerçekçi de olabilir. Etrafına adam toplamaya çalışırken de aynı düşüncelere ve duyarlılığa sahip olabilir. Ancak Zencilerle tanıştıktan sonra ise, tamamen onların hayat şartlarına göre hitap ettiği, onların ezilmişliğini ve istismar edilmelerini, köleliğin bu şeklinin İslam’la bağdaşır tarafının olmadığını; dolayısıyla bu durumdan kurtulmak için onlarla beraber mücadele yürüttüğünü söylemektedir. Kaldı ki diğer taraftan nesebinin Fatımatü’z-Zehra’ya dayandığını iddia etmesine rağmen, hiçbir zaman onların hakkını savunmamıştır. Dolayısıyla kendisinin Hz. Ali soyundan olduğunu söylemesi, insanların Ehl’i-b-Beyt’e olan sevgi ve saygısını istismar ederek amacı uğruna kullanmak niyetiyle açıklanabilir.¹²⁷ Yine çölde iken “*el-Mehdi el-Muntazar*” olduğunu, kendisine vahiyler geldiğini söylemiştir; ki bu da onun bölge insanının uydurma haberlere itibar ettiklerini, bu şekilde dini duyguları istismar ederek adam toplayacağını düşündüğünü göstermektedir.

Daha önce de geçtiği üzere, onun söylemlerinin aksine değil “Alevi (Ehlibeyt’ten)”, Arap asıllı olması dahi şüphelidir. Eğer gerçekten Ehlibeyt mensubu idiye, Basra baskınında Hz.Ali soyundan olanları öldürmez, Şii kökenli kadınları Zencilere cariye olarak vermez ve satılmalarına razı olmazdı¹²⁸. Ayrıca bu nasıl Hz. Ali soyuna mensubiyettir ki hutbelerinde Hz. Ali’ye küfretmektedir.¹²⁹ Yine XI. imam Hasan el-Askeri’den rivayet edildiğine göre, o şöyle demektedir: “*Sahibu’z-Zenc bizden, Ehlibeyt’ten değildir.*”¹³⁰ Bütün bu delillere dayanarak diyebiliriz ki, Ali b. Muhammed kıyamında esasen Hz. Ali soyunun hakkını savunmak için ortaya çıkmadığı gibi, onun soyundan da değildir.¹³¹ Dolayısıyla bize göre onun asıl maksadı iktidar sahibi olmaktı. Diğer sebepler ise bunu elde etmek için birer vasıta idi. Bu vasıtaların en önemlisi de Alevi olduğunu ileri sürmesi, dini motifleri kullanması ve Zencilerin çok ağır olan hayat şartlarıydı.

¹²⁷ Demirci,s.96-97.

¹²⁸ Bkz. Mes’udi, IV, s.208; Suyuti, s.364; Ulebi,s.51.

¹²⁹ Bkz. Suyuti, s.364; İbn Tağrıbrdi, s.48;

¹³⁰ Ulebi, (Abbas el-Kummi’den naklen), bkz. s.52.

¹³¹ Brockelman,s.124.

Öte yandan Ali b. Muhammed'in kendisine vahiy geldiğini, imametinin sabit olduğunu ve kendisine peygamberlik¹³² arz edildiği ve mehdilik iddiası ise, tamamen bir aldatmacadır. Zira bu iddiasıyla Müslümanların nefislerindeki hissiyatı ve insanların kendilerini sıkıntıdan kurtaracak birini beklemelerini istismar etmiştir. Zira onun Muhtara'da bastırıldığı paraların üzerine yazdirdığı yazılar da bu kanaati değiştirmeyecektir.¹³³

Zaten Ali b. Muhammed kendisini Şiiilerden göstermeye çalışmışsa da, bu çelişkili tavrı sebebiyle İşlam tarihi kaynaklarında ona “Sahibu'z-Zenc”, “Habis”, “Lain”, “Hain”, “Aduvullah”, “Ali'nin nesebi şüpheli evlatlığı”, “Harici”¹³⁴, “Müneccim” ve “Nacim” gibi sıfatlar verilmiştir.¹³⁵

Öyle anlaşılıyor ki, akıllı ve kurnaz bir kişiliğe sahip olan Ali B. Muhammed, merkezi idarenin zayıflığını, toplumda hilafete karşı hoşnutsuzluk olduğunu fırsat bilerek kendisini Hz. Ali soyundan olduğu iddiasıyla insanların etrafında toplanacağını hesaplayarak tuzla çiftliklerinde çalışan on binlerce Zenci kölenin hayat şartlarını da görünce, isyan için uygun zemin ve şartlar bulduğunu düşünerek harekete geçmiştir.

Her ne kadar biz Ali b. Muhammed'in kişiliğini ve isyanın oluşum şartlarını göz önüne alarak esas gayesinin iktidar olduğunu söylemiş isek de, asıl amacının tam siyasi olduğunu belirten bir ifade bulamadık. Ancak şurası bir gerçektir ki, tarihte ortaya çıkan isyanlarda doğrudan siyasi hedef peşinde koşulduğu her zaman açıkça ifade edilmez.

Onun dini görüşlerine gelince; kendi iddialarının aksine, bazı kaynaklar Ali b. Muhammed'in Şia'ya değil, Haricilik mezhebine bağlı olduğunu yazmaktadırlar.¹³⁶ Ya da

¹³² İbnü'l-Cevzi, Muvaffak'ın Muhtara kuşatmasında Ali b. Muhammed'e yazdığı mektubunda peygamberlik iddiasından Allah'a tevbe etmesini istediğini belirtmektedir. Bkz. age, s.211. Ayrıca bkz: Suyuti, s.363;

¹³³ Ulebi, s.53-54.

¹³⁴ İbn Kesir daha ziyade “Harici” sıfatını kullanmıştır. Bkz. *el-Bidaye*, XIV, s.511.

¹³⁵ Ulebi, s.17

¹³⁶ Harici olduğunu ifade eden bazı tarihçiler bkz: Mes'udi, *Muruc*, IV,194; Zehebi, *el-İber*, I, s.388; İbn Tağriberdi, s.48; İbn Kesir, XIV, s.511. Bu konuda en ağır ifadeleri Zehebi kullanmaktadır. *Siyeru A'lamı'n-Nübelâ* isimli eserinin “el-Habis” maddesinde Zenci lideri hakkında “Müneccim, Haruri, Dehri, zındık bir feylesof, haricilerin feceresindedir” gibi ifadelerin yer aldığını hatta Haricilerin Ezarika kolundan olduğunu iddia ettiğini görmekteyiz. Bkz. XIII, s.129-130. Haruri: Hz. Ali'ye muhalefet eden Haricilere verilen isim. Ezarika da Harici liderlerinden Nafi b. Ezrak'a (ö.H.65/M.685) nisbet edilen fırkaya verilen isimdir. Kendilerinden olmayanları tekfir edip öldürmeyi caiz gören bu harici fırka İşlam

dini görüş olarak daha ziyade Haricilerin “Ezarika” koluna yakın olduğunu belirtmektedirler.¹³⁷

Kanaatimize göre, tarihçilerin Ali’yi Haricilere yakın göstermelerinin iki sebebi olabilir: Birincisi; Şia’da imamet sistemine dayanmaktadır. Bu görüş, taraftarlarının haleti ruhiyelerine ve düşüncelerine uygun değildi. Nitekim o, taraftarlarını memnun etmek için liderlik ve halifelik seçiminde Hariciliğin, her türlü imtiyazları reddeden fikirlerini ileri sürüyordu. İşte muhtemelen bu nedenle tarihçiler, Şia düşüncesine göre, çok daha demokrat sayılabilecek bu görüşlere bakarak Ali b. Muhammed’ in Harici olabileceğini düşünmüş olmalıdır¹³⁸. Özellikle hareketinin başlarında Haricilerin demokratik görüşlerine tutunarak, bu şekilde kölelere ulaşmaya çalıştığını düşünüyoruz.¹³⁹

Ali b. Muhammed’in Harici gösterilmesinin diğer sebebi de bizzat kendisinin uygulamaları olduğunu sanıyoruz. Zira bu uygulamaların Haricilerin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir. Bu da tarihçilerin böyle bir sonuca varmalarını sağlamış olabilir. Bu konuda Ali’nin uygulamalarından bazıları şunlardır: Mesela sancağına Tövbe suresinin 111. ayetini “*Allah müminlerden mallarını ve canlarını onlara (verilecek) cennet karşılığında satın aldı. Çünkü onlar Allah yolunda savaşırlar, öldürürler ve öldürülürler...*” işletmesi. Nitekim o bu ayeti siyasi olarak “*Canlarını satmış olan müminler, artık kulluk ve köleliğe dönmezler.*”¹⁴⁰ şeklinde tevil etmiştir. Diğer taraftan bu ayet ile Haricilerin sembol ayetlerinden olan Bakara suresinin 207. ayeti birbirine çok yakındır. Bakara’daki ayetin meali ise şöyledir: “*İnsanlardan bazıları vardır ki Allah’ın rızasını kazanmak için nefislerini satmışlardır.*” Bunun yanında o, Haricilerin diğer bir slogan ayeti olan “*La hükme illa lillah*” ayetine yakın manaya gelen, Maide suresinin 44. ayetini de bastırıldığı altın paraların üzerine yazdırmıştır. Bu ayette de şu ifade yer almaktadır: “*Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kafirlerdir.*” Ayrıca o hutbelerine “*Allahu ekber, Allahu ekber la ilahe illallahu vallahu ekber, la hükme illa lillah*” diyerek başlamaktadır; ki, Haricilerin sloganlaştırdığı ayeti o da kullanmaktadır. Yine Ali b. Muhammed Hariciler gibi minberden, Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Muaviye, Hz.

dünyasının en tehlikeli fitne ve fesat unsurlarından birisidir. Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Ezarika”, DİA, c. XII, s.45-46.

¹³⁷ Mes’udi, IV, s.194; İbn Ebi’l-Hadid, VIII, s.128; Zehebi, *Siyer*, XIII, s.129.

¹³⁸ Duri,s.80; Brockelman,s.124.

¹³⁹ Baytar, age,s.245.

¹⁴⁰ H. İbrahim Hasan, IV, s.126.

Talha, Hz. Zübeyir ve Hz. Aişe'ye hakaretler yağdırmaktadır. Son olarak da yaptığı savaşlarda çocuk, yaşlı ve kadın demeden düşmanın hepsini öldürmeyi mübah görmesi ve bütün günahları şirk sayması da Haricilere benzetilmesine sebep olmuştur diye düşünüyoruz¹⁴¹. Bu rivayetlerin haricinde Ahmed Ulebi ise, onun ne bir Alevi, ne de bir Harici olduğunu; bilakis onu, döneminin siyasi rüzgarına kapılmış bir kişi olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Ali b. Muhammed, Şii ve Harici görüşlerinden kendine uygun olanları iktibas etmiş biridir¹⁴². Bu iddiasına örnek olarak, isyan boyunca kullandığı bayrakları kırmızı-yeşil renkte yaptırması verilebilir.¹⁴³ Bilindiği gibi, kırmızı Haricilerin, yeşil de Şiilerin rengidir.¹⁴⁴ Yine de tarihi kaynaklar onun inancı hakkında çok değişik rivayetler ileri sürmelerine rağmen, gerçek ve sabit inancının ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir.¹⁴⁵ Bize göre de, Ali b. Muhammed devrinin dini anlayışını iyi okumuş bir kişidir. Çünkü o, ne zaman ve nerede hangi inançların taraftar kazandıracağını ve kendine faydalı olacağını görmüşse ona göre davranmış, onu savunmuştur. Dikkat edilirse Şiilikle ilgili argümanları (mehdilik, imamet ve nesepleri) daha çok isyanın hazırlık aşamasında Bahreyn, Basra ve Bağdat'ta bulunduğu günlerde kullanmıştır. Bu tarihler aynı zamanda Zeydi isyanların ülkenin her tarafında yaygın olduğu dönem¹⁴⁶ olması itibarıyla manidardır. Öyle zannediyoruz ki, kendisini Şii göstererek hareketini meşru zemine oturtmak, masum göstermek ve bu argümanlar vesilesiyle Abbasilere karşı gruplardan taraftar bulmak istemiş olabilir. Ancak taraftar kitle edinip isyanı fiilen başlattıktan sonra ise, büyük çoğunlukla Harici sloganları kullandığı (eşitlik, adalet, Allah'tan başkasına kul-köle olmama vs.) görülmektedir. Bundaki amacı da taraftar kitlesini hor ve hakir görülen, ezilmiş ve insani muameleden uzak yaşamlarını, eşitlik ve adalet nutukları atarak Hariciliğin şiddet ve sertlik politikasıyla kendi emelleri uğrunda motive etmek, etrafından dağılmasını önlemektir. Neticede bu iki akımdan hangisini kullansa işine yarayacaktır. Zira her ikisi de Abbasilere karşıdır. O da Haricilik ve Şiiliği Abbasi idaresine karşı işine geldiği gibi bir silah olarak kullanmıştır diyebiliriz.

Bütün bunlardan sonra diyebiliriz ki, Ali b. Muhammed, döneminin siyasi ve dini durumunu iyi okuyan, şiirleri ve hitabetleriyle insanları etkileyip etrafında toplayabilen,

¹⁴¹ Mes'udi, *Muruc*, IV, s.194,195; Suyuti, s.364; Ulebi, s.58-59.

¹⁴² Ulebi, s.63,65,67-68.

¹⁴³ Taberi, IX, s.413.

¹⁴⁴ Haşimi, Abdülmünim, *el-Hilafetü'l-Abbasiyye*, Beyrut 2003, s.383.

¹⁴⁵ Baytar, age, s.245.

¹⁴⁶ Zeydi isyanlar için bkz. M.Demirci, s.96.

amacına ulaşmak için bitip tükenmek bilmeyen enerjisi ile her yolu deneyen, belki de yıllarca çektiği fakirlik ve yoksulluk psikolojisi ile toplumda iktidarı olan güçlü ve etkili bir insan olma arzusu taşıyan, bu düşüncesini gerçekleştirmek için siyahi köleleri kullanan ve kısa bir süre de olsa her yönüyle işleyen bir devlet kuran; akıllı, zeki, iyi bir eğitim görmüş siyasi ve dini bir liderdir. Ancak bu özelliğini devletin aleyhine kullandığı için hayatı ile ödemek zorunda kalmıştır.

B. Zenci Köleler

Zenci isyanının ikinci temel unsuru, elbetteki bu harekete ismini veren Zenci kölelerdir. Bu başlık altında, önce Abbasiler devrinde kölelikten kısaca bahsettikte sonra, Zenci kelimesi ve kavramı üzerinde duracağız. Daha sonra da bunların Basra ve çevresine nasıl ve hangi yollardan geldiklerini, bu bölgedeki toplam sayılarını ve hangi gruplardan oluştuklarını kaynakların verdiği bilgiler dahilinde ele almaya çalışacağız.

1. Abbasiler Devrinde Köleliğe Kısa Bir Bakış

Abbasiler zamanında İslam toplumu genel olarak “*havas*” ve “*avam*” denilen iki tabakadan oluşuyordu. Halifelerin yakınları, vezirler, emirler, kadılar, alim ve ediplerle katipler birinci tabakayı; esnaf ve sanatkârlar, çiftçiler, askerler, köleler ve diğer gruplar da ikinci tabakayı teşkil ediyorlardı. Çok geniş bir alana yayılmış olan Abbasi halifeliğinin sınırları içinde başta Araplar, İranlılar, Türkler ve Berberiler olmak üzere muhtelif kavimlere ve çeşitli mezheplere mensup insanlar yaşamaktaydı. Sosyal gruplardan bir tanesi de Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan zimmîlerdi.¹⁴⁷

Esasen o dönemde savaş esirlerinden meydana gelen köleler, toplumun önemli bir bölümünü teşkil etmekteydi. Kölelerin çoğu Slav, Rum ve Zenci menşeliydi. Mısır, Kuzey Afrika ve Kuzey Arabistan köle ticaretinin en önemli pazarlarıydı.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Yıldız, “*Abbasiler*”, DİA, I, s.46

¹⁴⁸ Dürri, s.63-64; Cahen, s. 117; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, trc.Salih Şaban, İstanbul 2000, s.196; Yıldız, age, ay; Sağır, s.21

Bilindiği gibi İslam toplumunda Emeviler devrinde köle edinmenin yolu, genelde zafer kazanılan savaşlardı.¹⁴⁹ Halbuki Abbasiler döneminde ise, bu yol giderek tıkanı. Çünkü Abbasiler’de Emeviler gibi askeri fetihler çok yaygın ve dinamik değildi. Dolayısıyla Abbasiler döneminde fazla savaş ve fetih yapılmadığı için köle edinmenin önemli bir kaynağı durumundaki savaş esirliği devre dışı kaldı. İşte bu yüzden köle ticareti, git gide önemini artırarak neredeyse bir sektör haline gelmişti. Özellikle de Irak bölgesinin ekonomik durumunun gelişip ilerlemesi, çalışacak insan gücüne ihtiyaç doğurmuş; bunu karşılamanın yolu da köle edinmek olmuştur. Başta halifeler olmak üzere, valiler, yüksek rütbeli memurlar, zengin kişiler ve toprak sahipleri işlerini gördürebilmek için çok sayıda köle ediniyorlardı. Zor şartlara dayanıklı, fiyatı düşük köle edinme düşüncesi ülkenin bazı kesimlerinde köle pazarları kurulmasına sebep oldu.¹⁵⁰ Örneğin Basra’da, “Sükü’n-Nahhasin”, Samerra’da “Sükü’r-Rarik” ve Bağdat’ta “Darü’r-Rakik” ile, “Şa’rü Dari’r-Rakik” köle pazarlarından bazılarıydı.¹⁵¹

H. İbrahim Hasan’a göre, Irak’a evleri korumak ve çiftçilik yaptırmak için getirilen çok sayıda erkek Zenci yanında, çok çocuk doğurmakla maruf cariyeler de oldukça fazla getirilmişti. Ona göre, böylece Irak’ta Zenci nüfusu gittikçe çoğalmış, onların çoğalması da 14 yıldan fazla devam etmiş (H.255-270/M.869-883) ve Abbasi devletine mal ve can yönünden büyük faturalara mal olan tehlikeli Zenci isyanına insani kaynak olmuştur diyebiliriz.¹⁵²

Abbasi İslam toplumunda önemli bir köle grubunu oluşturan beyaz köleler ise, daha ziyade Slav ve Rum bölgeleri ile, Türkistan bölgesinden temin edilmekte idi.¹⁵³ Bu dönem siyaset ve harp alanında rol oynayan Türk, Deylemliler ve Kürt asıllı beyaz köleler, Birinci Abbasi devri İslam toplumunun büyük bir kesimini teşkil ediyordu. Köle yada paralı asker pazarlarının en büyüklerinden sayılan Semerkant, Maveraünnehir bölgesinden getirilmiş kölelerin yetiştirilmesinde son derece müsait bir çevreydi.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Samir, s.19.

¹⁵⁰ Adam Mez, age, s.198.

¹⁵¹ Yakubi, *el-Buldan*, s.260; H. Dursun Yıldız, age, s.82; Sağır, 19-20

¹⁵² Bkz. H. İbrahim Hasan, II, s. 390.

¹⁵³ Adam Mez, age, s.197-198.

¹⁵⁴ H. İbrahim Hasan, ay; Sağır, s.22

O dönemde İslam toplumunda kölelerin statüsü ve halifelerin onlara yaklaşımını değerlendirecek olursak, Abbasi halifeleri, hiçbir zaman köleleri küçümseyici ve hakir görücü bir nazarla bakmadıkları söylenebilir. Kaldı ki bazı halifelerin annesi köle idi.¹⁵⁵ Mesela Mu'tasım'ın annesi Türk ırkına ve Mu'tez'in annesi de Slav ırkına mensup birer cariye idiler.¹⁵⁶ Halife ve diğer devlet ricali, gayr-i Arap cariye edinmeye önem vermiş, hatta çoğu zaman bu cariyeleri hür Arap kadınlardan üstün tutmuşlardı. Siyah kölelerin değerleri bazen 25–30 dirhem ancak olabilirken, beyaz kölelerin değerleri zaman zaman 10.000 dirhemi buluyordu.¹⁵⁷ Tabi ki bu fiyatlandırma kölenin kabiliyetine ve özelliklerine göre değişmekteydi. Çünkü bu cariyelerin içlerinden ses sanatkârı ve şarkıcılar da yetişebilen, dolayısıyla fiyatları daha da artan cariyeler vardı.¹⁵⁸

Burada yeri gelmişken, Abbasi toplumundaki kölelerin durumu ve menşei konusuyla yakından alakalı olduğunu düşündüğümüz bir başka hususu zikretmek istiyoruz. O da, Abbasi ordusundaki Türklerin menşeiyle ilgili olarak onların da köle olarak satın alındıklarına dair kimi kaynaklardaki ifadelerin doğru olmadığıdır. Nitekim Halife Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde orduya alınan Türk askerlerinin diğer köleler gibi, köle ticaretiyle satın alınmadıkları ve belli bir ücret karşılığında iki taraf arasında yapılan bir anlaşmayla temin edilip hizmetlerinden yararlandığı kanaatindeyiz.¹⁵⁹

2. “Zenci” Kelimesi ve Manası

Burada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Zenci kelimesinin kökenine kısaca değinmek istiyoruz. İbn Manzur *Lisanu'l-Arab*'da “Zenc” kelimesinin hayvanlar için kullanıldığında “çok susamak”; insanlar için kullanıldığında da “susuzluktan bağırsakları kabız olup, yemek içmekten kalmak” manasında Arapça bir kelime ve Zencilerin de Sudanlı bir insan sınıfı olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁰ Bu bilgiye göre, Zenciler hem sıcak memleketlerde yaşamakta, hem de su sıkıntısı çekmektedirler. Dolayısıyla Araplar, bu özelliklerinden dolayı onları Zenci diye isimlendirmiş olabilirler.

¹⁵⁵ Samir, s.20.

¹⁵⁶ Hitti, age, s. 733.

¹⁵⁷ Adam Mez, age, s.196-197.

¹⁵⁸ Adam Mez, age, s.196; Sağır, s.22

¹⁵⁹ DGBİT, c.III, s.357; Abbasi ordusundaki Türklerin menşei hakkında daha geniş bilgi için bkz: H. Dursun Yıldız, age, s.85-86; Mehmet Azimli, agm, IV, Sayı.II, s.29-47; DGBİT, III, s.353-357.

¹⁶⁰ Bkz. İbn Manzur, Muhammed b. Mukarrem, “*Lisanu'l-Arab*”, Kahire “Zenc” md, III, s.114-115.

Bunun yanında bazı çağdaş araştırmacılar, Zenci kelimesinin Farsça asıllı olduğunu iddia etmektedirler. Mesela Faruk Ömer, “Zang” kir ve pas manasına gelen Farsça bir kelimedir, “Zengibar” ise, Zencilerin ülkesi anlamında iki kelimedenden oluşmakta ve aslı tam olarak bilinmemektedir.” şeklinde görüşlerini ifade etmektedir.¹⁶¹

Öte yandan “Zenci” kelimesinin, ne Farsça, ne de Arapça kökene dayandığını, bilakis onun mahalli menşeye sahip olduğunu savunanlar da vardır.¹⁶² Görüldüğü gibi Zenci kelimesini menşei hakkında araştırmacılar arasında tam bir mutabakat yoktur.

Terim olarak “Zenci” ise; Habeşistan’ın güneyinde ve Doğu Afrika’nın sahillerinde yaşayan ve “Bantu” dilini kullanan özel bir ırka verilen addır. Ancak zamanla bu kelime bütün siyah Afrikalılar için kullanılır hale gelmiştir.¹⁶³

Türkçe’de de “Zenci” kelimesi, bütün siyahi insanlar için kullanılmaktadır. Ancak bu doğru değildir. Şemsettin Sami *Kamusu’l-A’lam*’da, Zenciler hakkındaki yanlış bilgileri düzelterek doğrusunu şu şekilde tarif etmektedir: “*Arap coğrafyacılar, bu ismi Afrika’nın, alelumum Zenci ırkıyla meskum cihatına ve bilhassa Mendib’den aşağı olan kısm-i şarkiyesine verirler. Bu vecihle Bilad-ı Zenc ile Bilad-ı Sudan bir mana ifade ettikleri halde musemmaları arasında fark olub Sudan Afrikay-ı Vusta’dan ibarettir. Asıl Zenci ismi siyah renkli, kalın dudaklı, yassı ve basık burunlu, pek kıvrıkcık saçlı, dar alınlı, küçük kafalı, çıkık yanaklı, kısa ve geriye çıkılmış çeneli, uzun elli ve ayaklı olan ırk-ı mahsusa itlak olunduğu halde, Arapların, Bilad-ı Zenc ismiyle özellikle kasdettikleri Doğu Afrika yani Somali ve Zengibar ahalisi pek de bu ırka mensup değildirler. Halk arasında genellikle yalnız renge bakılarak siyah renkli adamlara zenci nazarıyla bakılıyorsa da Zencilerin bir nebzesi beyan olunan özel alametleri haiz olmayıp ince, burnu düzgiin, alnu geniş, kafası büyük, siması beyzavi ve müstevi; el ayak ve parmakları mutedil olan adamlar –her ne kadar hava ve iklimin tesiriyle siyah olsalar- yine Zenci ırkına mensup sayılmayarak Kafkas ırkından sayılmaları gereklidir. Sudan’ın her tarafına yayılmış olan Galiler, Habeşliler, Somalılar ve sair birçok Afrika milletleri bu kabildendir.*”¹⁶⁴

¹⁶¹ Ömer Faruk, s.146.

¹⁶² Hitti, III, s.736.

¹⁶³ Ömer Faruk, ay; Samir, s.23.

¹⁶⁴ Sami, Şemseddin, “*Kamusu’l-Alam*”, İst.1303-16, IV, s.2422.

Daha özel bir mana olarak Zenci kelimesi, Doğu Afrika sahillerinden köle olarak getirilip özellikle Irak'ın Basra bölgesinde tuzla çiftliklerinde çalıştırılan ve Hz. Ali neslinden olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed tarafından daha iyi yaşam koşulları vaadiyle, ayaklanan kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu meyanda *Kamusu'l-A'lam*'da; “Zenc, başlıca Irak-ı Arap'ta sakin Zencilerden mürekkep bir taife olup 255 tarih-i hicrisinde Halife-i Abbasi Muhtedi Billah'ın zamanında nesl-i Ali (R.A)'dan olmak iddiasında bulunan “Ali Habib” (el-Habis olmalı) bir şahsın taht-ı riyasetinde raf-i livayı bağı ederek Basra ve Vasıt cihetlerini zapt ettikten sonra 270 tarihinde Mu'temid'in zaman-ı hilafetinde biraderi Muvaffak Billah tarafından külliyen tenkil edilmişlerdir.” şeklinde açıklamaktadır¹⁶⁵.

Diğer taraftan Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*'de Zencileri, Hz. Nuh'un oğullarından Ham'ın torunları, veya Ham'ın Zenc adındaki bir oğlunun soyu olarak göstermektedir.¹⁶⁶

Öte yandan Cahız'ın verdiği bilgilere göre; Zenciler, kendi içlerinde kabilelere ayrılmaktadır. Bir kısmı diğerlerinden daha güzel ve daha çekicidirler. Cahız bu konuda şunları nakletmektedir: “Zenciler beyaz insanlara derler ki; “Siz gerçek Zencileri görmemişsiniz. Sizler sadece Kambula sahilinden, deresinden ve tepesinden getirilen ve aşağı tabakalarımızdan, fakirlerimizden ve kölelerimizden olan esirlerimizi görmüşsünüz. Kambula ahalisinin ne güzellikleri ne de akılları vardır. Zira nasılki Araplar “Kahtan” ve “Adnan” diye iki büyük kabileye ayrılıyorsa Zenciler de “Kambula” ve “Lenceviye” diye ikiye ayrılırlar. Siz Lenceviye kabilesinden bir şahsı ne sahilde ne de iç bölgelerde görmüşsünüz. Eğer onları görmüş olsaydınız güzelliği ve olgunluğu unutturdunuz.”¹⁶⁷ Bu bilgilerden Arap tüccarların genelde sahil kesimlerinde yaşayan Kambula Zencilerini Irak'a getirdikleri anlaşılmaktadır. Lenceviye Zencileri ise, daha iç bölgelerde yaşamakta ve köle ticaretinden uzak durmakta idiler.¹⁶⁸

Yukarıda zikredilen bilgilerden anlaşılacağı üzere; Zenciler, Afrika'da yaşayan birkaç siyah ırktan sadece birisidir diyebiliriz. Buraya kadar, Zenci kelimesinin kökenine,

¹⁶⁵ Sami, IV, s.2422.

¹⁶⁶ Mesudi, *Muruc*, II, s.4.

¹⁶⁷ Cahız, “*Fahru's-Sudan Ale'l-Beydan*” *Resail*, I, s.211-212.

¹⁶⁸ Sağır, s.18-19.

ifade ettiği terim anlamına ve yaşadıkları vatanlarına işaret etmiş olduk. Şimdi ise bu insanların, Irak'a nasıl ve hangi yollarla getirildiklerini izah etmeye çalışacağız.

3. Zencilerin Irak'a Gelişleri

Zenciler, İslam öncesi Arap Yarımadası'nda gerek bölgesel yakınlık ve gerekse değişik sebeplerle tanınmakta ve köle olarak Mekke'ye getirilip yaşadıkları bilinmektedir. Hz. Peygamber devrinde, "Bilal-i Habeş" örneğinde olduğu gibi, İslam toplumu içinde az sayıda da olsa bu insanların varlıklarını biliyoruz. Zira köle ticareti, yeni ortaya çıkmış bir şey değildi. Kaynaklara göre, Firavunlar zamanında Mısırlılar Afrika'dan köle getirmekteydiler.¹⁶⁹ Aynı şekilde Eski Yunan ve Roma da köle istihdam etmişlerdi. Fakat o zaman için bu olay dar bir bölgede sınırlı kalmıştır denilebilir.¹⁷⁰

Kölelerin Zenci ismiyle İslam toplumunda ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemektedir. Cahız'ın verdiği bilgilere bakılırsa, Hz. Peygamberin vefatından yaklaşık elli yıl sonra toplum içerisinde görüldükleri şiirlere konu olmalarından anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Zencilerin çıkardıkları olaylar göz önüne alındığında H. I. yılda İslam toplumu içindeki sayılarının epeyce arttığı anlaşılmaktadır. Bu konuya ileride değinilecektir.

Daha önce zikredildiği üzere, İslam toplumunda değişik yollardan köle edinilmekteydi. Bunlardan birisi de Afrika'dan köle satın alınması idi. İşte bahsi geçen Zenci köleler, Doğu Afrika sahillerinden tüccarlar tarafından satın alınarak yada yakalanıp kaçırılarak veya kendi ana babaları tarafından satılmak üzere, İslam ülkesindeki değişik pazarlara sevk edilmiş kimselerdi. Bunlar genelde Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Arap Körfezi yoluyla Irak ve Arap Yarımadası'na yada Nil nehri üzerinden Mısır'a, oradan da Irak'a getirilirlerdi.¹⁷²

Basra bölgesindeki Zenciler de aynı şekilde Doğu Afrika'dan getirilmiş kölelerdi. Tarihçiler bunların asıl vatanlarının Habeşistan, Somali veya Zengibar olduğu konusunda

¹⁶⁹ Samir, s.24.

¹⁷⁰ Ö. Faruk, s.145.

¹⁷¹ Cahız, "Fahru's-Sudan Ale'l-Beydan" Resail, I, s.179-191.

¹⁷² Ö. Faruk, s.146; Ulebi, s.104-5.

ihtilafa düşmelerine rağmen, Doğu Afrika sahillerinden olduklarında ittifak etmişlerdir.¹⁷³ Buna göre bazı çağdaş araştırmalarda Zencilerin getirildiği yerler olarak Habeşistan, Sudan, Zengibar, Madagaskar, Mombassa, Mozambik ve Somali gibi devlet ve bölge isimlerinin geçtiğini görmekteyiz.¹⁷⁴

Daha önce de değindiğimiz gibi, Irak'taki Zenci kölelerin buraya hangi devirlerde getirildikleri net olmamakla birlikte çıkardıkları ve karıştırdıkları olaylar göz önüne alındığında, H. I. asırdan itibaren az sayıda da olsa bölgede oldukları anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Ancak H. II. asırda Zenciler, büyük gruplar halinde Abbasi ordusunda görülmeye başladı.¹⁷⁶ Bununla birlikte Basra bölgesindeki Zenci nüfusun asıl yoğunluğunun H. II. asrın sonlarında ve H. III. asrın ilk yarısında oluştuğunu sanıyoruz. Çünkü Abbasiler devrinde devletin zenginleşmesiyle halkın ekonomik durumu gelişme gösterince, kurulmakta olan büyük çiftliklerde daha fazla çalışacak insan gücüne ihtiyaç duyuldu. Zira hükümet çevreleriyle ilişkili büyük toprak sahipleri, aşağı Irak'ta, o zamana kadar işlenmemiş çukur araziye, fazla suyunu akıtıp, güherçilesini çıkararak, örneğin şeker kamışı yetiştirmek gibi, ürün ve gelecek bakımından verimli bir tarıma hazırlamak istediler. Kaldığı böyle bir girişim, Bağdat pazarına yakın olması ve Hint okyanusu üzerinden kolay satış olanağının bulunması gibi avantajlar açısından büyük kazançlar vaat ediyordu.¹⁷⁷ İşte Zenci kölelerin büyük çoğunluğu, hem Basra ve çevresindeki zengin toprak sahiplerinin ihtiyaç duyduğu işgücünü karşılamak, hem de bir kısmı ev işlerinde ve yine bir kısmı da orduda görevlendirilmek üzere getirilmişlerdi. Bahriye Üçok, "*Halife Mu'tez tahta geçişini kendilerine borçlu olduğu Türklerin nüfuzunu kırmak için Afrika'dan Zenciler getirip, bunlardan oluşan yeni bir muhafız birliği ile Türklere karşı bir denge kurmak istemişti.*" diyerek Zencilerin orduda görevlendirildiğini ifade etmektedir.¹⁷⁸ Bunların, yani Zencilerin, tercih edilme sebepleri arasında ucuz maliyetli ve zor şartlara dayanıklı fiziki bir yapıya sahip olmaları gösterebilir. Özellikle tarla ve çiftliklerde çalışanlar ile, askeri birliklerde görev alanların fiziken güçlü olmaları elbetteki gereklidir.

¹⁷³ Ö. Faruk, s.146; Samir, s.23.

¹⁷⁴ Duri, s.64,74; Samir, 24; Ulebi, s.105.

¹⁷⁵ Samir, s.25.

¹⁷⁶ Samir, s.26.

¹⁷⁷ Cahen, s.118.

¹⁷⁸ B.Üçok, *İslam Tarihi (Emeviler-Abbasiler)*, Ankara 1968, s.108.

Zencilerin özelliklerine gelince; onlar sözlerinde duran, efendilerine ve reislerine samimi bir şekilde bağımlı insanlardı. Tabiki zor şartlara dayanıklı, ağır ve çetin işlerin üstesinden gelecek yapıya sahip olmaları tercihe şayandı. Cahız, Zencilerin kabiliyetleri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “*Yeryüzünde Zencilerden daha güçlü ve enerjik olan başka bir topluluk yoktur. Araplardan ve diğer milletlerden bir topluluğun kaldıramadığı bir taşı, bir Zenci tek başına kaldırabilir. Onlar yiğit, cesur, güçlü beden sahibi ve cömerttirler. İşte bu meziyetler şeref hasletleridir.*”¹⁷⁹ Ayrıca, Haccac’a karşı ayaklanmaları da onların yiğitliğine örnek olarak gösterilebilir. Zira Haccac gibi kan dökücü, zalim birine karşı ayaklanmak kolay bir şey olmasa gerek.

Kaynakların verdiği bilgilerden, ele aldığımız büyük Zenci isyanına kadar, bazı Zenci kölelerin zaman zaman durumlarından memnun olmayarak başkaldırdıklarını öğreniyoruz. Belki çıkardıkları olayların dar çerçevede ve küçük gruplar halinde olması veya kısa sürmesi sebebiyle bunlar toplumda fazla önem kazanmamış ve tarih kitapları da üzerinde fazla durmamış olabilirler. Bu bağlamda gelişen olaylardan ilki Mus’ab b. Zübeyr’in¹⁸⁰ (H.70/M.689) son yıllarında Basra’da vuku bulmuştu. Çünkü Zenciler, sayılarının çoğaldığı ve etkinlikleri arttığı bir anda çeşitli karışıklıklara sebebiyet vermiş ve mahsulleri yağmalamışlardı. Halk onları valileri Halid b. Abdullah b. Halid’e şikayet etmiş, o da üzerlerine göndermek için bir ordu hazırlayınca, Zenciler bunu duyup dağılmışlar, ancak yine de bir kısmı kılıçtan geçirilmekten kurtulamamışlardı.¹⁸¹

İkinci bir olay da Haccac b. Yusuf’un valiliği sırasında “Furatu’l-Basra”nın yakınında H.75/M.694’te meydana gelmişti. Şir-i Zenc (Zencilerin Aslanı) olarak nam salan Rabah ez-Zenci liderliğinde isyan eden Zenciler, Furatu’l-Basra yakınındaki bölgeyi ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Haccac, Basra emniyet görevlisi Ziyad’ın üzerlerine orduyla gitmesini istemiş; o da oğlu Hafs’ın komutasında bir ordu göndermişti. Çıkan çatışmada Zencilerin, Hafs ve kuvvetlerini kılıçtan geçirmesi üzerine, Ziyad daha büyük

¹⁷⁹ Cahız, age, I, s.195.

¹⁸⁰ Aşere-i Mübeşşere’den Zübeyr b. El-Avvam’ın oğlu ve Medine’de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr’in kardeşidir. Abdullah tarafından Basra valiliğine atanmıştır (H.686). Cesareti ve cömertliğiyle ün salmıştır. Emevi halifesi Abdülmelik’le girdiği bir savaşta öldürülmüştür(H.72/M.691). Bkz. H. Lammens, “*Mus’ab b. Zübeyr*” İA, c.VIII, İstanbul 1979, s.668-669.

¹⁸¹ İbn Kesir, IV, s.338.

bir orduyla gidip onları hezimete uğratmış ve büyük çoğunluğunu kılıçtan geçirmişti. Böylece Basra sakinleşmişti.¹⁸²

Zencilerin çıkardığı bir başka olay da Mansur'un (H.137-158 /M. 754-775) hilafeti zamanında H.141/M.758'de Furat bölgesinde¹⁸³ kırk kişilik Zenci grubu ayaklanarak Furat bölgesinin aşağı bölümünde yaşayanları sürmüş ve Übülle'de katliam yapmışlardı. Hatta bir kısım köy ve şehirlerden hürriyetlerine kavuşmak için kaçan kölelerin de bunlara katılmasıyla olaylar büyümüş ve Abbasi idaresi hemen duruma el koyarak isyanı bastırmış, Zenci kölelerden on dördü öldürülmüş, diğerleri de dağılıp gitmişlerdi.¹⁸⁴

Küçük çaplı cereyan eden bu olaylardan sonra asıl büyük isyanın baş gösterdiği tarihlerdeki Zenci kölelerin durumu aslında hiç de iyi değildi. Zira değişik yol ve yöntemlerle, ucuz maliyetle –ki fiyatları ortalama iki yüz dirhemdi- Basra bölgesine getirildiklerini söylediğimiz Zenci köleler gruplar halinde çalışmaktaydılar. Her bir dihkanın elinde bir çok köle bulunmaktaydı. Sayıları bazen 50, 100, 500, bazen de beş bin; hatta on beş bin olabiliyordu.¹⁸⁵ Zenci kölelerin isyan öncesi hayat şartlarını, sosyal ve iktisadi durumlarını isyanın sebepleri bölümünde vermeye çalışacağımızdan burada bu kadarla yetiniyoruz.

Bu bölgedeki toplam Zenci köle sayısı tam olarak bilinmemektedir. Ancak on binlerle ifade edilebilir bir rakama ulaştığı söylenebilir.¹⁸⁶ Muvaffak Muhtara'yı kuşattığı zaman Ali b. Muhammed'in asker sayısı üç yüz bin civarında olduğu rivayet edilmektedir.¹⁸⁷ Bu rakamın mübalağa olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak bunların sayılarının fazla olduğunun delili güçlü Abbasi ordularını çok defa hezimete uğratmaları ve on dört on beş yıl boyunca Abbasi devletine başkaldırarak hüküm sürmelerini gösterebiliriz.¹⁸⁸ Şurası muhakkaktır ki, isyana katılanların büyük çoğunluğunun Zenci

¹⁸² Cahız, age, I, s.192.

¹⁸³ Mansur dönemi isyanlarıyla ilgili müstakil bir eser. Bkz: Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyandar Ebu Cafer Mansur Dönemi*, Ankara 2001.

¹⁸⁴ Cahız, age, I, s.195; Cem Zorlu, age, s.288-289.

¹⁸⁵ Taberi, IX, s.413.

¹⁸⁶ Duri, s.76.

¹⁸⁷ Taberi, IX, s.584; İbnü'l-Esir, VII, s.294-295; İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.184; İbn Kesir, XIV, s.546; Zehebi, XX, s.24.

¹⁸⁸ Samir, s.30.

köle olduğu bilinmektedir. Ancak bölgedeki bütün Zenci kölelerin Ali b. Muhammed'in yanında olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kaldı ki Taberi'de geçen bir rivayete göre, Muvaffak'ın ordusunda da isyana katılmamış Zenci köle birlikleri bulunuyordu.¹⁸⁹ Bu da bütün Zenci kölelerin isyana katılmadığını göstermektedir.

Tarihçi Taberi, Ali b. Muhammed'in etrafındaki Zenci grupları Furatiyye, Karmatiyyun ve Nubeliler olarak zikretmektedir.¹⁹⁰ Faysal Samir ise, isyana katılan Zencileri altı sınıfa ayırmaktadır:¹⁹¹ Ona göre, bunlardan *birincisi* ve en büyük grub "Ğilman-ı Şureciyyun" (Tuzcuların Köleleri)'dur. Bunlar tuzlu toprak tabakasını temizleyen kölelerdi. Basra çevresinde bu işle meşgul on binlerce köle vardı. *İkinci* grub "Karmatiyyun" du. Bunlar da Afrikalı Zenci kölelerdir ve tuzlu tabakaları temizlemekte çalıştırılmaktaydılar. İçlerinden Raşit el-Karmat, Zenci isyanında öne çıkmış önemli bir komutandı. Aynı zamanda bunlar Arapça konuşan ve Basra'da uzun süreden beri ikamet eden kölelerdi. *Üçüncü* grub "Furatiyye" idi. Furatu'l-Basra bölgesinde çalıştıkları için kendilerine bu isim verilmişti. Ali b. Muhammed, ilk isyanını bunların bölgesinde başlatmıştı. *Dördüncü* Zenci grubu ise "en-Nube" dir. Bunlar Afrika'nın Nube bölgesinden getirildikleri için bu isimle anılmışlardır. Arapça bildikleri gibi Zenci lideri Ali b. Muhammed'in safında da önemli işler görmüşlerdi. *Beşincisi* ise "Arı (Saf) Zenci" grubudur. Bunlar yukarıda isimleri geçen grupların aksine aşağı Irak bölgesine yeni gelmiş, Arapça bilmeyen ve bundan dolayı Ali b. Muhammed'in tercüman kullanmak zorunda kaldığı zümredir. *Altıncı* ve son grup ise, hurmadan şıra ve pekmez yapan ve kaynaklarda "Ğilman-ı Temmarin ve Ğilman-ı Debbasin" olarak zikredilen kölelerdi. Mesela Zenci komutanlardan Şibl b. Salim debbasin kölelerindendi.

C. İsyana Katılan Diğer Gruplar

Bu harekete Zenci isyanı denilmesinin sebebi genel kanaate göre isyanı çıkaranların büyük çoğunluğunun siyahi ırktan ve Zenci olmasıdır. Ancak ekseriyet onlardan olmakla birlikte, bazı grupların da isyana katıldığı anlaşılmaktadır. Zira bunlardan bazıları hilafete kızıp, Zencilerle anlaşarak onların yanında savaşan bedevilerdi.¹⁹² Mesela,

¹⁸⁹ Bkz: Taberi, IX, s.585.

¹⁹⁰ Taber, IX, s.419.

¹⁹¹ Samir, s.35-38.

¹⁹² B.Üçok, s.108

H.257'de bazı bedeviler, Basra'ya yapılan saldırıda Zencilere yardım etmişti. H.258'de de bir kısım işsiz ve avare grup Batiha'yı ifsat ederek reislerini asmışlar; geri kalan insanları toplayarak Sahibu'z-Zenc'e getirmişlerdi. Bunların dışında Basra bölgesindeki bazı köylüler ve bir takım Arap aşiretlerinden de Sahibu'z-Zenc'e yardım ederek onunla birlikte hareket edenler vardı.¹⁹³ Nitekim Abdülaziz ed-Duri: "*Kerhli bir grup Sahibu'z-Zenc'e gelerek (Dicle kıyısında bir köy) ... ona hayır dua ettiler ve istediği yere varmasında ona yardımda bulundular. Bu bizlere çiftçilerin (köylülerin) Ali b. Muhammed'e yardımda bulduklarını göstermektedir. Şöyle diyebiliriz ki, eğer köylülerin yardımı olmasaydı Ali b. Muhammed o çok sayıdaki ordusunun geçiminde zorlanırdı.*"¹⁹⁴ diyerek köylülerin Ali b. Muhammed'e yardımda bulduklarını ifade etmektedir. Buna ilaveten Duri, Ali b. Muhammed'in safına isyan boyunca özellikle de peş peşe gelen hezimetlerden sonra hilafet ordusundaki Zenci askerlerden de çok sayıda kimsenin Ali b. Muhammed'in safına katıldığını ve ayrıca az olmakla birlikte şehirlerdeki bazı mesleklerden de Sahibu'z-Zenc'e iştirak edenler olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁵

Aynı kanaati çağdaş araştırmacılardan Faruk Ömer ve Mantran gibi tarihçiler de paylaşmaktadırlar. Onlara göre de Ali b. Muhammed'in ordusuna Zencilerden başka, köy ve şehirlerden kaçan köleler, hilafet ordusundaki siyahi askerler, hatta bedeviler ve zaman içinde Haricilerden ve çiftçilerden de katılanlar olmuştur.¹⁹⁶

Bunlara ilaveten Ali b. Muhammed'in yanında savaşan komutan ve diğer yakın insanların isimlerine bakarak da hangi grupların onun yanında olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak bu çok sağlıklı olmayabilir. Bir kişinin sıfatından yola çıkarak onu bir gruba mal etmek, elimizde kesin bir bilgi yoksa doğru sonuç vermeyebilir. Mesela Raşit el-Megaribe örneğinde olduğu gibi, Raşit, Zenci lideri Ali b. Muhammed'in büyük komutanlarından birisidir. Ancak onun askerlerinin Mağribli olup-olmadıklarını bilmiyoruz. Dolayısıyla, Ali'nin yanında Mağribli köleler de vardı diyemeyiz. Aynı şey Selam eş-Şami, Ebu'l-Leys el-İsfahani gibi Zenci ordusunda komutanlık yapanlar için de geçerlidir.

¹⁹³ Duri, s.83; Haşimi, age, s.382.

¹⁹⁴ Duri, ay.

¹⁹⁵ Duri, s.83.

¹⁹⁶ Bkz. Ö.Faruk, s.151; Mantran, s.137.

İsyancı Zencilere yardım eden başka bir grup da eski Emevi valisi el-Mühelleb b. Ebi Sufra'nın torunları olan el-Melahibelerdi. Onlar da Emevi yönetimini tekrar diriltmek maksadıyla Zenci hareketine destek vermiş ve büyük katkıları olmuştu.¹⁹⁷

Ayrıca bir Türk grubu olan Bellaliyye'nin bazı kahramanları 150 kayıkla Ali b. Muhammed'in komutanı Süleyman b. Cami'ye gelerek isyancı Zencilere katılıp destek verdikleri zikredilmektedir.¹⁹⁸

Sonuç olarak, her ne kadar değişik gruplardan katılımlar olsa da Zenci hareketinin temel unsuru ve büyük çoğunluğu siyahi ırktan olan Zenci kölelerdi diyebiliriz. Diğer grupların az çok etkilerinin olduğu iddia edilebilir. Fakat Zenci isyanının yayılması ve genişlemesinde temel rol Basra ve çevresindeki tuzla çiftliklerinde çalışan Zenci kölelere aitti demek vakıya ve bilgilere daha mutabık olsa gerek.

¹⁹⁷ Mez, age, s.

¹⁹⁸ Taberi, IX, s.522.

II. İSYANI HAZIRLAYAN VE KOLAYLAŞTIRAN ŞARTLAR VE SEBEPLER

Ortaya çıktığı zaman da Abbasi devletini siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan önemli ölçüde etkileyen ve yıllarca süren Zenci isyanı gibi pek çok vecheli bir olayın sebeplerini bir veya birkaç maddeyle sınırlandırmanın her halde çok isabetli olamayacağını düşünüyoruz. Ancak yine de bu tür hadiselerin sebeplerini belli başlıklarda toplayıp çok önemli saydığımız yönleri ön plana çıkararak bir çerçeveye sınırlamak daha makul gözükmektedir. İşte yaptığımız bu çalışmada, gördüğümüz kadarıyla tarihçi ve araştırmacılardan bazıları bu sebepleri kendilerine göre belli başlıklar altında toplamışlar: Mesela, bu bağlamda Zenci isyanını sadece iktisadi menşeli görenler olduğu gibi,¹⁹⁹ siyasi ve iktisadi sebeplerle izah edenler,²⁰⁰ hatta siyasi, iktisadi ve içtimai nedenlere bağlayanlar da olmuştur.²⁰¹ Bu konuda ülkemizde de ayrıntılı çalışma yapan Mustafa Demirci de, isyanı bir tek sebebe indirgemmiştir. Ona göre, Zenci isyanının asıl sebebi, Basra çevresindeki bataklık arazilerin ıslahı neticesinde büyük çiftliklerin doğuşu, bunun sonucunda tüccar burjuvazisinin oluşması ve neticede çalışacak insan işgücüne ihtiyaç duyulması üzerine Afrika'dan Zenci kölelerin getirilip bölgeye yerleştirilmesidir.²⁰²

Biz de konuyu araştırırken, esasen bu sebeplerin hepsini geçerli kabul etmekle birlikte, sosyal ve tarihi hadiselerin bir iki sebeple izahının mümkün olamayacağından hareketle, olaya daha geniş bir perspektifle yaklaşarak yukarıda saydığımız nedenlerin bütününe kapsayacak şekilde, isyanı hazırlayan şartlar ve sebepler ile, isyanı kolaylaştıran şartlar ve sebepler olarak iki başlık altında toplamanın daha uygun olacağını düşündük. Meseleyi bu çerçevede ele almaya çalışacağız.

¹⁹⁹ Iyş, s.121.

²⁰⁰ Ö. Faruk, s.154.

²⁰¹ Ulebi, s.69; Düri, s.80.

²⁰² M. Demirci, s.52-56, 69-70.

A. İsyanı Hazırlayan Şartlar ve Sebepler:

1. Coğrafya ve Arazi Yapısının Durumu

Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, öncelikle isyanın çıktığı bölgenin özelliklerini kısaca vermek yerinde olacaktır. Çünkü isyanın seyrini işlerken de görüleceği gibi, bu bölgede çok sayıda çiftlik, nehir ve kanallardan bahsedilmektedir. Coğrafya ve arazi yapısının Zenci isyanıyla alakasını fazla detaya girmeden vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Nitekim bizim bu kanaatimize paralel olarak bu konuyla ilgili çalışma yapan Mustafa Demirci de, Zenci isyanının çıktığı bölgenin özelliklerini, tarihi geçmişini, ıslahı ve isyanla ilişkisini geniş ve kapsamlı olarak incelemiştir.²⁰³ Öyle sanıyoruz ki, onun “*Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları*,”²⁰⁴ ve “*İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*”²⁰⁵ araştırmaları sözkonusu çalışmasına altyapı oluşturup avantaj sağladığını düşünüyoruz.

Dah önce ifade ettiğimiz üzere, Zenci isyanının ortaya çıktığı yer, Basra ile Vasit arasındaki bataklık bölge (Batiha)²⁰⁶ ile, Fırat ve Dicle’nin birleştiği “Dicletü’l-Avra” (Şattü’l-Arab)²⁰⁷ denilen, yüzlerce nehir ve binlerce su kanallarıyla örülü bir coğrafyadır.²⁰⁸ Bu verimli ve sulanabilir bölgeye Araplar Sevad²⁰⁹ adını vermişti. “Sevadu’l-Kufe” ve “Sevadu’l-Basra”, Bağdat ile Basra Körfezi arasında önemli tarım alanlarını oluşturmaktadır. Zira Fırat ve Dicle nehirlerinin taşıdığı alivüyonlar tarıma elverişli, çok verimli ovalar meydana getirmişti. Aynı bölgenin bir kısmı bu nehirlerin

²⁰³ Bkz. M. Demirci, *Siyah Öfke*, s.33-87.

²⁰⁴ M. Demirci, *Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları*, İslamiyat VII (2004) s.155-170.

²⁰⁵ M. Demirci, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

²⁰⁶ Batiha, Güney Irak’ta Kufe, Vasit ve Basra arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bölge. Bkz. *Mu’cemu’l-Buldan*, I, s.450. Ayrıca bataklık bölgenin haritası için bkz. Ek.5, s.164.

²⁰⁷ Dicletü’l-Avra, Basra civarında Dicle nehrinden ayrılmış, çok sayıda kanaldan oluşan bölge. Bkz. Belazuri, *Fütühu’l-Buldan*, s.418-419.

²⁰⁸ İstahri, Ebi İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi (ö.H.320/M.932), *Mesaliku’l-Memalik*, Nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927, s.80; Samir, s.91; M. Demirci, s.33. Ancak bölgenin coğrafik yapısı o tarihten günümüze kadar geçen süre içerisinde değişikliğe uğramıştır. Çünkü günümüzde Fırat ve Dicle üzerine kurulan barajların etkisiyle suyun debisi düştüğü için bataklık bölge hemen hemen yok olmuştur. Dolayısıyla savaşların geçtiği kimi yerlerin sadece isimleri kalmış ya da nehirlerin yataklarını değiştirmesi sonucu kaynaklarda geçen bazı yerler artık tespit edilemez olmuştur. Onun için günümüzün coğrafik yapısıyla karşılaştırma yapmak ve bundan bir sonuca ulaşmak zaman zaman araştırmacıyı zor durumda bırakmaktadır. Bundan dolayı isyanın çıktığı bölgeyi tanımak tarihteki özellikleriyle olmalıdır. Bkz. Samir, s.91; M. Demirci, s.33.

²⁰⁹ Sevad, Irak’ın Musul’dan Abadan’a kadar aşağı kısımlarındaki Fırat ve Dicle nehirlerinin yatakları arasında kalan ve çok verimli olan bölgeye verilen isimdir. Bkz. *Mu’cemu’l-Buldan*, III, s.272-273.

taşkınlıklarıyla oluşmuş ve büyük bataklıklarından meydana geliyordu.²¹⁰ Zira bu alanlar deniz seviyesinden pek yüksek olmadığından bataklıkların ortadan kalkması da zordu. Ayrıca bu bataklıkların içinde Dicle nehrinden kollara ayrılan binlerce küçük su yolları bulunuyordu.²¹¹ İşte bu bataklık ve su dolu arazi, bölgenin Müslümanlar tarafından fethinden ve Basra, Vasıt gibi şehirlerin kurulmasından sonra kanallar açılarak kurutulmuş ziraate ve sulu tarıma elverişli hale getirilmişti. Neticede buraların imar ve ıslah faaliyetleriyle bölgede büyük çiftlikler ortaya çıkmıştı.

Bu bağlamda Basra bölgesinin tarihine baktığımızda, buradaki büyük çiftliklerin kurulması ve gelişmeye başlamasının, Hz. Osman'ın H.29/M.652'de yürürlüğe koyduğu idari ve iktisadi uygulamaların²¹² bir neticesi olmasına rağmen, esas gelişmesi ve yaygınlaşması Emeviler devrinde olduğunu görüyoruz.²¹³ Zira Emevilerin meşhur Irak valileri Ziyad b. Ebihi, Haccac b. Yusuf ve Halid b. Abdullah el-Kasri zamanlarında bölgede, özellikle Basra ve civarında bir çok istihale kanalı açılarak bataklıklar kurutulmuş ve ziraata elverişli çok geniş alanlar meydana getirilmişti. İşte Basra ve Sevad bölgesindeki büyük çiftliklerin temeli bu şekilde atılmıştır diyebiliriz.²¹⁴ İsyanın seyrinin anlatıldığı bölümde de görüleceği gibi, Zenci isyancılarla Abbasi ordusu bu kanallarda yoğun mücadele etmişlerdi. Açılan bu kanalların işlevleri Abbasi döneminde de devam ettiği gibi, çok sayıda daha kanalın da açıldığını öğreniyoruz.²¹⁵

Bununla birlikte Mustafa Demirci'nin belirttiğine göre H.II/M.VII. asrın sonundan itibaren bahsi geçen bölgedeki toprak ıslahı faaliyetlerinde bir azalma görülmektedir. Bu meyanda gerçekleştirilen en son proje Harun Reşit zamanında "Emir" nehrinin açılması olmuştur.²¹⁶ Ama diğer taraftan bu dönemde daha farklı bir grubun yani toprak sahibi zengin tüccarların bu faaliyetlerde aktif şekilde yer aldıkları anlaşılmaktadır.

²¹⁰ Samir, s.29.

²¹¹ M. Demirci, age, s.38. Ayrıca Adam Mez bölgedeki kanallarla ilgili olarak "En hareketli kanal hayatı Basra civarında cereyan ediyordu. Burada gemiciliğe elverişli 120 000 dereden bahsedilmektedir." demektedir. Bkz. age, s.551. Basra bölgesi haritası için bkz. Ek. 2, s.161.

²¹² Hz. Osman yukarıda bahsedilen tarihte daha önce Hz. Ömer'in koyduğu iki yasağı kaldırmıştır: 1. Kureyş'in Mekke ve Medine'den çıkmasını yasaklayan kararını, 2. Savaşa katılan gazilerin maaş aldığı fey topraklarının devlet eliyle takas edilmesini yasaklayan kararını kaldırmıştır. Bu kararların sonucunda Kureyş tüccar aristokrasisi Basra'da büyük çiftlikler kurmaya başlamıştır. Bkz. M. Demirci, age, s.42-43.

²¹³ M. Demirci, age, s.42-44.

²¹⁴ M. Demirci, age, s.44.

²¹⁵ Basra bölgesindeki kanalların kimler tarafından ve ne zaman açıldığına dair bkz. Belazuri, *Füthuh'l-Buldan*, s.520-525,528,530-531.

²¹⁶ Bkz. M.Demirci, s.52.

Şimdi isyanın ortaya çıkmasına tesiri bakımından bu konuya kısaca temas etmeye çalışacağız.

Yukarıda geçtiği üzere, isyanın yayıldığı Basra, Übülle ve Abadan mıntıkları aynı zamanda Uzak Doğu, Çin ve Hindistan ile deniz ticaretinin yapıldığı yerlerdi. Ticari faaliyetlerle zenginleşen tüccarlar, bu bataklık bölgede tarım yapılabilir çiftlikler kurmaya başladılar. dolayısıyla ıslah edilen bataklık bölgenin, nüfusu yoğun olan büyük şehirlerin (Bağdat, Kufe, Vasıt, Basra, Ahvaz) ortasında ve deniz ticaretinin yapıldığı sahil şeridinin hemen yanbaşında olması nedeniyle, üretilen hububatın iç ve dış pazara kolayca ulaşımını sağlayacağı için, zengin tüccarlar, buralarda arazi almayı karlı bir yatırım olarak görmüşlerdi. Ancak çiftliklerin sayısının hızlı şekilde artması, çalışacak iş gücü problemini doğurmuş; çevre köylerdeki nüfusun istihdamı gerekli iş gücü ihtiyacını karşılayamaz olmuştu. İşte bu iş gücünü karşılamak için, Doğu Afrika'dan ucuz maliyette köle ticaretine başlandı. Zamanla köle istihdamı öyle boyutlara vardı ki bazen bir dihkânın hizmetinde beş-on bin köle olabiliyordu.²¹⁷

Kaynaklara göre, bu bölgede Zencilerin çalıştığı iki türlü tarım arazisinin olduğu anlaşılmaktadır: Birincisi, üzeri tuzla kaplanmış arazinin (sebha) tuzdan temizlenerek tarım yapılabilen araziler.²¹⁸ Ki buradaki tuz tabakası, ya arazinin aşırı sulanması ya da deniz seviyesinde olması sebebiyle gel-gitlerle arazinin deniz suyu altında kalması veya bölgedeki kurak iklim ve suyun buharlaşması ve çekilmesiyle oluşmaktaydı. Öyleki kaynaklar oluşan tuzların uzaklardan görülecek kadar beyaz tepeler oluşturduğunu aktarmaktadırlar.²¹⁹ İkincisi de daha ziyade parasal getirisi fazla olan endüstriyel bitkilerden pirinç, şeker kamışı ve pamuk gibi ürünlerin yetişebildiği sulu tarım yapılan çiftliklerdi.²²⁰ Basra yakınlarında bu çiftliklerde pirinç ve hurma; bataklık (Batiha) bölgede de pamuk ve pirinç; Ahvaz'da da şeker kamışı ve tahıl üretiliyordu.²²¹ Tabiatıyla bu ürünlerin yetiştirilmesi ve hasadı fazla insan gücüne ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla bölgedeki tarım üretimi ve arazi ıslahı ancak bölgeye dışarıdan getirilen kölelerin emeği ile yapılabiliyordu.²²²

²¹⁷ Taberi, IX, s.

²¹⁸ Samir, s.30.

²¹⁹ Adam Mez, age, s.203.

²²⁰ M. Demirci, s.59-65.

²²¹ Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", DİA, II, İstanbul 1989, s.193.

²²² M. Demirci, s.66.

Çağdaş araştırmacılarından Yusuf el-Iyş, Zenci isyanını temelde bozuk ve çarpık iktisadi duruma bağlamış ve tek sebep olarak göstermiştir²²³. Ona göre daha önce belirttiğimiz gibi, ilk dönem Abbasi halifeleri, özellikle de Harun Reşid döneminde (H.170-193/M.786-809) ülkenin ekonomik imkanları ve zenginliği fevkalade artması Zenci isyanını hazırlayan başlıca sebeptir. Bu ilk anda bir çelişki gibi görülebilir. Konuyu açarsak çelişki olmadığı anlaşılır. Zira, söylediğimiz gibi Irak bölgesinde zenginlik, dünyanın her tarafından malların, madenlerin buraya akması ile ticaretin gelişmesi, tüccar ve zengin sınıfın ve servetin katlanarak büyümesiyle gerçekleşti. Tabiatıyla bu zengin kimseler hükümetten arazi almaya yöneldi. Bu arazilerin arasında içinde Basra ve Vasıt çevresindeki tuzlu ve bataklık araziler de vardı. Elbette buraların ıslah edilip verimli hale getirilebilmesi için önemli işgücüne ihtiyaç duyuldu. Nitekim mülk sahipleri, bu işgücünü, Somali ve Zenzibar gibi bölgelerden satın aldıkları köleleri çalıştırarak karşıladılar.²²⁴ Öte yandan Abdülaziz ed-Duri de aynı kanaati paylaşmaktadır. Ona göre, Zenci ayaklanması, esasen Basra mıntıkasında ikta sisteminin bozulması ve arazilerinin genişlemesinin ve Afrika'dan getirilen binlerce kölenin buralarda istihdamının bir sonucuuydu.²²⁵

Keza Duri'ye göre, Irak'taki iktisadi canlanmanın bir yönü de sanayinin ilerlemesi ve dallarının çoğalmasıydı. Böylece doğrudan devletin işini yapan atölyelerin yanında, cam ve dokuma imal eden ferdi atölyeler de gelişti. Bu gelişme sıradan insanlar için olduğu kadar, toplumun tüccar, ikta ve zirai mülk sahibi zengin grupların yükselmesine ve aralarında büyük iktisadi farkların çıkmasına sebep oldu. Bu iktisadi farklılaşma (zenginler, orta halliler ve fakirler) mevcut durumun niteliğini açığa vuran bir sosyal huzursuzluğa, sosyal hareket ve ayaklanmalara yol açmıştı. Nitekim toplum H.III. yyıl esnasında ve sonrasında, her biri ayrı bir öneme sahip Zenci ayaklanmasına, Karmatilik ve İsmaililik hareketlerine şahit olmuştu.²²⁶

Öte yandan bu konuda araştırma yapan Ulebi de, dönemin ikta sistemi ve sahiplerinin uygulamalarıyla Zenci isyanının meydana gelmesinde irtibat olduğunu ileri sürüyor. Ona göre, bu ikta sahipleri; hükümdar aileleri, Türk komutanlar, zengin vezirler

²²³ Iyş, s.121.

²²⁴ Iyş, ay.

²²⁵ Bkz. Duri, *İslam İktisat tarihine Giriş*, s.101.

²²⁶ Bkz: Duri, age, s.100-101.

ve mansıp sahibi kimselerdi. Bu gruplar konumları gereği büyük arazileri sahiplendiler ve dolayısıyla zenginliklerini daha da artırmak için ziraata sarıldılar. Böylece Irak'taki, hatta Mısır ve diğer bölgelerdeki sulak ve verimli arazilerin büyük çoğunluğu bu nüfuzlu ailelerin eline geçti. Onlar da parayla işçi ve köle toplayarak bu arazileri işlettiler²²⁷.

Yine Ulebi aynı bağlamda görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “*Bir de Basra ve çevresinde ölü, hiçbir işe yaramayan çorak ve tuzlu araziler vardı. Kim temizleyip işliyorsa onun oluyordu. Bu ikta arazilerinden ihmal edilmiş ve ölü araziler, halifeler tarafından zenginlere ıslah edilsin ve ziraat yapılsın diye ikta verilirdi. Ziraatın gittikçe yayılması ve genişlemesi buralarda çalışacak yeni köle ve yarı hür çiftçilerin getirilmesi neticesini doğurdu. Özellikle de Güney Irak Bölgesi'nde sadece köylülerin üstesinden geleceği bir iş değildi. Buralardaki verimsiz, çorak ve tuzlu araziye ıslah ederek tarıma elverişli duruma getirmek için Basra dihanlarından bin kişi ortaya çıktı. İkta sahibi dihanlar bu işi en iyi şekilde yapacak üretim araçları araştırdılar. Sonunda çözüm olarak Doğu Afrika'nın Zencileri'ni buldular. Onlardan korkunç sayılarda getirdiler. Ama Basra bölgesini de faciaya dönüştürdüler.*”²²⁸

2. Zencilerin Kötü Şartlarda Çalışması

Yukarıda aktardığımız bilgiler, kanaatimizce, Zenci isyanını hazırlayan şartlar ve sebepler bağlamında düşündüğümüz coğrafya, mevcut arazi sistemi ve zirai üretimle ilgili hususlardı. Zenciler ise isyanın insan unsurunu oluşturuyordu. Çünkü isyanın asli unsuru olan Zenci köleler, bu bölgede olmasaydı Zenci isyanından bahsedilmeyecekti. Biz yukarıda isyana hazırlık olması açısından kölelerin hangi maksatla ve nereden geldiklerini kısaca vermeye çalıştık. Ancak bütün bunların tek başına isyanın sebeplerini açıklama bakımından yeterli olamayacağını düşünüyoruz. İşte bu bağlamda isyana etkili olan sebeplerden bir diğerinin hiç kuşkusuz bölgeye yerleştirilen kölelerin çok ağır hayat şartları olduğunu düşünüyoruz. Kaldı ki her şey bir tarafa, isyanın en önemli sebebi kötü hayat şartları ve çalışma ortamıdır. Şimdi bu bölgedeki Zencilerin hangi işlerde nasıl çalıştıklarına bakalım.

²²⁷ Ulebi, s.96.

²²⁸ Ulebi, s.98-99.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Zenciler, aşağı Furat ve Dicle bölgelerinde bataklık arazideki tuzlu tabakaları temizlemek, çorak arazileri ıslah etmek ve verimli hale getirmek için çalışıyorlardı. İran Körfezi sularının gel-gitleri esnasında her tarafı kaplayan tuzlar, Zenciler tarafından toplanarak kum tepeleri gibi yığılırdı.²²⁹ Yine onlar bu tuz satılmak üzere katırlarla naklederlerdi.²³⁰ Muhakkak ki tuz satışının kazancı boldu.²³¹ Tuz ticaretiyle uğraşan kimselere “Şureciyyun”, çalışanlarına da “Ğilman-ı Şureciyyun” denmekteydi. Bu tüccarların sayısı bin kişi civarında olup emirlerinde hür ve kölelerden ücretli çalışanlar vardı. Zenginlerin işinde çalışan Zencilerden bir kısmı da hurmadan bal çıkarıyorlardı (pekmez yapımında kullanılır). Bunlara da “Temmarin” (Hurmacı) ve “Debbasin” (Pekmezci) denirdi. Öte yandan bir kısım Zenciler de Basra’daki dihkanların ev işlerinde yardımcı ve hizmetçi olarak çalışıyorlardı.²³² Ev işlerinde çalışanların durumları ve şartları açık arazidekilere nispeten daha iyiydi.²³³ Zira kabul edileceği üzere arazi ıslahı ve bu arazilerin tarım için hazırlanması çok daha zor ve meşakkatli bir işti. Buna rağmen onlar bu işlerde büyük sabır gösteriyorlardı.

Belittiğimiz gibi açık arazide çalışan Zenci kölelerin hem çalışma şartları hem de sosyal durumları da gerçekten kötüydü.²³⁴ Kaldığı bu şartlar, diğerlerine göre, kendi yaşamlarında daha etkiliydi. Çünkü bu durumu yüzde yüz kendileri yaşıyor, acısını ve sıkıntısını kendileri çekiyordu. Nitekim kaynakların nakline göre, binlerce insan bir arada sağlıklı, pis ortamlarda hastalıklarla boğuşarak yaşamaya çalışıyordu.²³⁵ Bunların başlarını sokacak evleri olmadığı gibi karınlarını doyuracak yiyecekleri bile yoktu. Dahası aile, çoluk, çocuk, eş sahibi olması gibi medeni insan haklarından mahrumdular.²³⁶ Öte yandan başlarında acımasız, zalim idareciler vardı ve dolayısıyla durumlarından hiç memnun değillerdi. Kaldığı bunlar, ya hürriyeti olmayan ya parayla satın alınmış ya da ormanlardan yakalanarak getirilmiş veya kabile savaşlarında esir edilmiş köle insanlardı. O dönemde sayıları üç yüz bini aşan bu Zenci topluluklarının çoğu, içinde yaşadıkları ve çalıştıkları topluma yabancı kaldıkları anlaşılmaktadır. Mamafih içlerinden epeyce kısmı

²²⁹ Adam Mez, s.203.

²³⁰ Taberi, VII, s.548.

²³¹ Ulebi, s.107.

²³² İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.311; Ulebi, ay.

²³³ Samir, s.22.

²³⁴ Samir, s.32.

²³⁵ Bölgenin bataklık ve sazlık olmasından dolayı sık sık veba salgını olmaktadır. Yakubi'nin ifadesine göre (Zenci isyanı yıllarında) Irak'ta veba yüzünden bir günde 12.000 kişi ölmüştü. Bkz. Yakubi, *Tarih*, II,s.510. Daha sonra geleceği gibi Muvaffak'ın askerleri de bundan etkilenmişti.

²³⁶ İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.126.

Arapça bilmiyor, neticede sosyal uyum problemi yaşayan kısımdır.²³⁷ Dolayısıyla idareciler ve çevreyle iletişim kurmakta zorlanmaktaydılar. Bölge halkı tarafından hor görülen, seilmeyen, vebalı gibi kaçınılan, akılsız, cahil ve vahşi olarak damgalanan ve öyle görülen insanlardı.²³⁸ Zaten bir kısmı bu durumdan son derece rahatsız olduğu için saldırgan ve kaçmaya teşebbüs eden (ubbak) kişilerdi²³⁹. Ayrıca memleketlerinden ve memleketlerinin yemeklerinden uzaktılar. Onların yiyecekleri kavut (buğday unu çorbası), hurma ve undan ibaretti.²⁴⁰ Halbuki bu yemeklere alışkın değillerdi. Çünkü onların memleketlerinde muz ve et yaygındı ve bunların yanında bal, hindistan cevizi ve diğer bazı yiyecekleri yerlerdi.²⁴¹ Neticede alışkın oldukları yiyeceklerden mahrum kalan Zenciler, sadece arpa ve buğday unuyla beslendikleri için bünyeleri zayıftı.²⁴² Kaldı ki bu yiyecekler midelerini ve bağırsaklarını mahvediyor, adeta hastalıklara davetiye çıkarıyordu. Nitekim Cahız onların yedikleri yemekler için “*Yolcu hazırlığı, acil işi olanların yemeği, çok erken kalkanların azığı ve hastayı yaşatacak kadar yiyecek*” ifadesini kullanıyor²⁴³. Netice itibarıyla böyle bir ortamda adeta her şey Zencilerin aleyhlerine idi ve kendilerini bu ağır durumdan kurtaracak, rehberlik ve önderlik yapacak, hürriyetleri için kıvılcım çakacak birini bekliyorlardı.²⁴⁴

Söylediğimiz gibi bu denli kötü beslenen ve kötü şartlarda yaşayan Zencilerin sağlıkları bozuluyor ve sık sık hastalıklara yakalanıyorlardı. Zaten doğal ortam da insan hayatı açısından oldukça risk taşıyordu. Çünkü bölge nehirler, kanallar, su birikintileri ve bataklıklarla dolu olduğu için nem ve rutubet çoktu.²⁴⁵ Bunun tabii sonucu olarak bölgede “Zenci hastalığı” olarak isimlendirilen veba ve sıtma gibi hastalıklar Zenciler arasında sıkça görülüyordu.²⁴⁶

Bütün bunlara ilaveten durumlarını daha da ağırlaştıran başka bir husus daha vardı. O da; dihanlarca tutulan ve tayin edilen vekillerin zulmü ve ağır işler yüklemeleri.

²³⁷ Taberi IX, s.414-415; Duri, age, s.101.

²³⁸ Samir, s.37-38.

²³⁹ Taberi, IX, s.414.

²⁴⁰ Samir, s.33.

²⁴¹ Samir, s.25.

²⁴² Mesudi, *Muruc*, I, s.244; Ulebi, ay.

²⁴³ Cahız, *Buhela*, s.164.

²⁴⁴ Duri, *Dırasat*, s.76-77.

²⁴⁵ Ulebi, s.109.

²⁴⁶ Demirci, s.67.

Aslında bu şahıslar, köleler ile efendileri arasında aracı oldukları halde Zencilere kötü muamele yapıyorlardı.²⁴⁷

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu bölgede yaşayan Zenciler öylesine fakir ve sefil yaşıyorlardı ki, kendilerine ait evleri olmadığı için, ya dışarıda açık havada yada ot veya çamurdan yapılmış “ kuh” denilen kulübelerde kalıyorlardı.²⁴⁸ Elbette insan tabiatına uygun olmayan şartlar, onları, saldırgan davranışlara ve karşı taraftan intikam almaya sevk edebiliyordu. Nitekim onların Basra ve diğer bazı şehirlerde yaptıkları katliamları bu çerçevede değerlendirebiliriz.²⁴⁹ Acaba eş, çoluk çocuk ve ev bark sahibi olsalardı, aynı eylemleri yaparlardı mıydı sorusu akla geliyor.

Zenciler işte bu şartlar altında Ali b. Muhammed ile tanıştılar. Ali onların durumunu görünce yıllarca uğraştığı, uğruna diyar diyar dolaştığı davası için aradığı fırsatı bulmuştu. Nitekim öyle anlaşılıyor ki, onların amaçlarını, hayallerini, beklentilerini hemen sezmiş ve isteklerine göre konuşmalar yaparak isyan kıvamına getirmişti.²⁵⁰ Bu bağlamda Ali yaptığı ilk konuşmada onları mal mülk sahibi yapacağını, hür olacaklarını, buldukları ağır kölelik sıkıntısı ve şartlarından kurtulacaklarını, kazanılan ganimetleri kendilerine dağıtacağını, hiçbir zaman yalnız bırakmayacağını, onlara ihanet etmeyeceğini yeminlerle vaat ediyordu.²⁵¹ Neticede ortaya çıkan isyanın boyutu ve maliyeti, bu kötü hayat şartları ve maruz kaldıkları sömürüyü ortaya koyan bir hareket olsa gerek. İşte onları kinle coşmaya ve tüyler ürperten gaddarlıklar yapmaya iten sebepler arasında bu durumları da düşünmek zorundayız.²⁵²

Yine Ali b. Muhammed’in isyanın başlaması için kendine malzeme olarak kullandığı bir diğer husus da, Zencilerin ekonomik anlamda hiçbir gelirinin olmamasıydı.²⁵³ Diyebiliriz ki, Zencileri isyana sürükleyen en önemli iktisadi sebep, fakir ve yoksul olmalarının yanında, ağır işlerde hiçbir ücret almadan sadece karın tokluğuna çalıştırılmalarıydı. Zira onlar çok ağır şartlar altında çalışıp doğru düzgün

²⁴⁷ Samir, s.31; A.Sağır, s.28.

²⁴⁸ Samir, s.30; A.Sağır, s.29.

²⁴⁹ A.Sağır, s.30.

²⁵⁰ Samir, s.34.

²⁵¹ Taberi, IX, s.415.

²⁵² Duri, age, s.101.

²⁵³ Samir, s.33.

karınlarını bile doyuramazken, ortaya çıkan gelirin belli kişilerin elinde toplanması yani gelir dağılımındaki adaletsizlik, onları mevcut düzene başkaldırmaya sevk etmiş, Ali b. Muhammed de bunu çok iyi kullanmıştır diyebiliriz.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Eğer bu insanlara insanca yada İslam dininin emrettiği gibi davranılsaydı, yine isyan ederler miydi? Ali b. Muhammed onları kullanabilir miydi? Kanatimize göre en azından bu kadar korkunç eylemlerde bulunmazlardı. İşte bizce Zenci isyanını hazırlayan en önemli sebep zengin tüccarların ve diğer arazi sahiplerinin yalnız kendi menfaatlerini düşünerek binlerce köleyi kötü şartlarda çalıştırmalarıdır. Neticede bütün bu olumsuz şartlar, Zencilerin, isyan bayrağı açan Ali b. Muhammed etrafında toplanmalarını sağlamıştır. Zira çok kısa bir zaman diliminde Zenci köleler, Ali b. Muhammed'in davetine guruplar halinde icabet etmişler ve isyan sel gibi yayılmıştır.²⁵⁴

B. İsyanı Kolaylaştıran Şartlar ve Sebepler:

Zenci isyanının zeminini oluşturan ve dolayısıyla isyanın ortaya çıkışını ve gelişmesini hazırlayan bir kısım şartlar ve sebeplerin yanında, onu kolaylaştıran ve hatta önemli derecede başarı kazanmasına hizmet eden daha başka faktörlerin de olduğunu düşünüyoruz.

1. Merkezi İdarenin Zayıflığı

Hatırlanacağı gibi Abbasi devletinin Zenci isyanı sırasındaki genel durumuna daha önce değinmiştik. Burada da isyanı kolaylaştırıcı sebepler olması itibariyle kısaca yeniden değinmek istiyoruz. Buna göre; hilafet merkezinde yönetim ve siyasi otorite Türk komutanların eline geçmiş, Halifeler adeta askeri komutanların ellerinde kukla durumuna düşmüştü. Hatta Türk komutanlar istedikleri halifeyi iş başına getiriyor, istediklerini de görevden uzaklaştırıyor veya öldürüyorlardı. Nitekim Halife Mütevekkil'in bu şekilde ölümü (H.247/M.861) Abbasi devletinin zayıflamasının başlangıcı olmuştu. Bu tarihten sonraki sekiz senelik sürede Muntasır (H.247-248/M.861-862), Müstain (H.248-

²⁵⁴ Iyş, s.123.

252/M.862-866), Mu'tez (H.252-255/M.866-869) ve Muhtedi (H.255-256/M.869-870) göreve geldi.²⁵⁵ Elbette bu durum, yani sık sık halife değişimi merkezde kaos ve kargaşanın göstergesiydi. Bu da merkezi idareyi zayıflatmış, dolayısıyla çok geniş topraklara sahip devlet, ülkenin her tarafını kontrol edemez hale gelmişti. Özellikle merkeze uzak yerdeki valiler kendi başlarına buyruk hareket etmeye başlamış, bağımsız veya yarı bağımsız devletçikler kurmaya teşebbüs ederek çeşitli ayaklanmalara sebep olmuşlardı. Mesela ülkenin doğusunda Yakup es-Saffar; Mısır ve Şam bölgesinde Ahmed b. Tolun bağımsız hale gelmiş; Karmatiler ülkenin çeşitli yerlerinde gitgide genişleyip yayılmaya başlamıştı.²⁵⁶ İşte Zenci isyanı siyasi gücün zayıfladığı ve istikrarın kaybolduğu böyle bir ortamda, Muhtedi zamanında (H.255) başlamış ve Mu'temid zamanında (H.256/279/M.870-892) yayılmış ve ancak on beş yıl sonunda bastırılabilmişti.

Ülkedeki siyasi boşluk ve zayıflığın Zenci isyanına etkisi nasıl olmuştur? Şimdi bu soruya cevap aramaya çalışacağız. Daha önce Ali b. Muhammed'in Samerra ve Bağdat'ta kaldığını, ayrıca çeşitli yerleri de gezdiğini, dolayısıyla hilafet merkezinin ve çevresinin mevcut durumunu çok iyi analiz ettiğini belirtmiştik. Öyle anlaşılıyor ki, Ali, Abbasi devleti merkezindeki siyasi kaos, halifenin zayıflığı ve devletin karşı karşıya kaldığı sorunların çokluğu sebebiyle bir başkaldırı yapıldığı takdirde, bunlarla fazla ilgilenemeyeceğini düşünerek rahat hareket edebileceklerini planlamıştı. Nitekim ileride görüleceği gibi, Zencilerin başına geçen Ali b. Muhammed'in öngörüsü büyük ölçüde gerçekleşmişti. Çünkü Abbasi hilafeti uzun süre büyük bir orduyla isyancılar üzerine gitmek imkanı bulamamış ve dolayısıyla az bir kuvvetle gitmek zorunda kaldıkları için etkin bir sonuç alınamamıştı.

Siyasi bağlamda düşündüğümüz gelişme ve şartlardan ikincisi de civar bölgelerde ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerinin genelde muvaffak olmasıdır. Bu durum Ali b. Muhammed'i cesaretlendirmiş olabilir. Böylece o kendi niyet ve amaçları bakımından münasip bir ortamı kaçırmamış, hilafetteki bu fetret ve zafiyet dönemini kendi amacı istikametinde kullanmıştır diyebiliriz. Zira kişisel özellikleri itibariyle Ali b. Muhammed güç, kudret ve iktidar sahibi olmak ve yükselmek için oldukça hırslı biriydi.²⁵⁷ Bu nedenle çevresindeki siyasi gelişmeleri izliyor, Abbasi hilafetinin Horasan, Mısır, Taberistan,

²⁵⁵ Ulebi, s.81-82. Daha geniş bilgi için bkz: "DGBİT", III, s.240-262.

²⁵⁶ Ulebi, s.96; Ö.Faruk, s.155.

²⁵⁷ Ö.Faruk, s.155-56.

Bahreyn ve Umman bölgelerinde görülen siyasi hareket ve oluşumları yakından takip ediyordu.

2. Şii İsyanların ve Şiilik İdeolojisinin Tesiri

Bu konuyla ilgili son olarak da Şii kökenli isyanların hem devleti meşgul etmesi hem zayıflatması hem de taraftar toplaması açısından Ali b. Muhammed'in işini kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Binaenaleyh Zenci isyanının vuku bulduğu dönem, Abbasi devletinde Şii kaynaklı isyanların arttığı bir dönemdi. Çünkü her yerde Hz. Ali soyundan biri veya birkaçı isyan ediyordu. Babek ve Zut isyanları dışında, Mütevekkil'in öldürülmesiyle Ali b. Muhammed'in zuhuru arasındaki devreye baktığımızda; Müstain devrinde (H.248-252) Yahya b. Ömer el-Alevi Kufe'de; Mu'tez döneminde (H.252-255) Yakub b. Leys es-Saffar Fars bölgesinde; Misver b. Abdülhamid el-Harici Musul'da, Ali b. Zeyd ve İsa b. Cafer Kufe'de çıkan isyanların hep Şii tandanslı olduğunu görüyoruz. Yine diğer taraftan Mısır'da İbn Sufi el-Alevi ve akabinde Ahmed b. Tolun'un bağımsızlık hareketinin siyasi menşeli olarak ortaya çıktığını biliyoruz. Ayrıca Muhtedi zamanında (H.255-256) Taberistan'da el-Hasan b. Zeyd el-Alevi ile Şam valisi İsa b. Eş-Şeyh'in isyan ettikleri görülmektedir. İşte bütün bu siyasi, dini, sosyal ve ekonomik çalkantı ve isyanların devamı sayabileceğimiz Zenci isyanı da H.255/M.869 da Basra yakınlarında Ali b. Muhammed önderliğinde patlak veren bir hareketti.²⁵⁸

İncelemekte olduğumuz Zenci isyanında; hem Şii inanç ve ideolojinin tema olarak kullanılmasını ve hem de bu hareketi de bir nevi Şii isyanların devamı olarak gördüğümüz için o dönemdeki Şii isyanların gelişimine ve dolayısıyla Zenci hareketine etkisine kısaca temas etmenin gerektiğini düşünüyoruz. Yukarıda geçtiği gibi Abbasi hilafeti tarihinde ikinci devir olarak kabul edilen zaman aralığında – yani Zenci isyanı öncesinde – Hz. Ali soyundan gelen Şii anlayışa mensup çok sayıda insan, değişik yerlerde ortaya çıkıp soylarının haklarını dava ederek, yönetime ve iktidara (imamete) kendilerinin daha ehak oldukları iddiasıyla başkaldırmışlardır. Mamafih Abbasilerin, Ehlibeyt'in ve Şia'nın iddialarını kullanarak, onların desteğiyle Emevileri yıkıp iktidar oldukları halde, sonradan aleyhlerine davranarak kötü muamelede bulunmaları ve imameti Ali evladından

²⁵⁸ Ulebi, s.83-84. Abbasi Dönemi Şii karakterli isyanlarla ilgili müstakil bir çalışma bkz: *Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar (750-1000 Yılları Arası)*, Mehmet Azimli, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994.

gasetmeleri gibi gerekçelerle, Abbasi tarihinin en buhranlı günlerinde halk, bu problemlerin ve sıkıntılarının ancak Peygamber soyundan gelecek birisi sayesinde (mehdi) düzeltilebileceği inancıyla sık sık onların etrafında toplanıp destek vermelerine mesned teşkil etmiştir. İşte Müslümanların Hz.Ali soyuna karşı bu yaklaşımı, Ali b. Muhammed'in de Ehlibeytten olduğu iddiasına zemin hazırlamıştır diyebiliriz. Böylece o da bunu kendi amacına ulaşmak için etrafına insan toplamanın en kolay yollarından birisi olarak değerlendirmiş olsa gerek.²⁵⁹

Öte yandan, bu isyanda Ali b. Muhammed'in kişisel özelliklerinin de etkili olduğu söylemiştik. Zira o, gezdiği yerlerde halkın nabzını iyi tutarak onların beklentilerini çok iyi kavramış ve hassas konular tespit edip buralardan yaklaşarak etrafına insan toplamıştır. Bu bağlamdaki halkın hassasiyetlerinden birisi de elbetteki Mehdi inancı ve beklentisidir. Binaenaleyh Ali b. Muhammed, kendini, Müslümanları içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için ilahi desteklerle görevlendirilmiş; insanların bilmediği bazı şeylere muttali olacak şekilde olağanüstü özelliklere sahip, vahiy alan, bir anda birkaç sureyi ezberleyebilen, gideceği yer konusunda gaybdan emirler alan bir dini lider olarak göstermeye çalışmıştır. Bu meyanda o, *Beklenen Mehdi* (el-Mehdi el-Muntazar)'nin kendisi olduğunu, onları kurtarmakla vazifelendirildiğini imalı şekilde açıklamıştır.²⁶⁰

Dahası o, bu konumunu takviye için, dini nasları kurnazca kullanmıştır. Nitekim, isyan bayrağı açtığında “*Allah müminlerin canlarını ve mallarını, cennet karşılığı onlardan satın almıştır...*” (Tevbe, 111) ayetini sloganlaştırarak, canlarını satan insanların artık köle olamayacağını belirterek Zencileri efendilerine karşı kışkırtmıştır. O, bu şekilde sosyal adalet ve eşitlik iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Yine çevresindekilere güven telkin edebilmek için dini ve kutsal değerleri istismar ettiği söylenebilir: Mesela, etrafına toplayabildiği ilk gruba Ramazan Bayramı'nda bayram namazı kıldırması, hutbede onların sıkıntılarına değinmiş; Allah'a yemin ederek haklarını koruyacağı vaadiyle onların güvenini kazanabilmiştir.²⁶¹

²⁵⁹ Haşimi, age, s.382.

²⁶⁰ Düri, s.78-79.

²⁶¹ Düri, s.78-79.

Bütün bunların ilaveten, isyanı kolaylaştırıcı ve tetikleyici rol oynadığını düşündüğümüz bir başka hususta, İslam dininin kölelere bakışı ve yaklaşımıdır. Bilindiği gibi İslam dini, kölelere iyi muameleyi tavsiye etmiş; onlara yediğinden yedirmeyi, giydiğinden giydirmeyi emretmiş; her fırsatta azat edilmelerini teşvik için bunun büyük sevap olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin döneminde de bunlara riayet edilmiştir. Halbuki isyan öncesinde Basra çevresindeki bataklık ve tuzlu arazilerde ve çiftliklerde çalışan bu insanların durumu, yukarıda ifade edilen İslam'ın emirlerine tamamen zıt idi. İslam'ın istediği hiçbir şey uygulanmadığı gibi; aksine şartlar kölelerin isyan etmesine zemin hazırlayacak ölçüde ağırlaşıyordu. Kaldı ki, Zenci kölelere insan nazarıyla bile bakılmıyordu. İşte Zenciler, esasen İslam dininde renk ve ırk ayrımı olmadığını, kendilerinin de Müslüman oldukları halde, diğer Müslümanlarla denk ve eşit kabul edilmediklerini ileri sürüyor ve bundan ızdırap çekiyorlardı.²⁶² Dolayısıyla söz konusu dini, iktisadi ve içtimai faktörlerin etkisiyle adeta isyan kaçınılmaz bir sonuçtu.

İşte zikretmeye çalıştığımız hususların hepsi bu isyanı, hazırlayan ve kolaylaştıran şartlar ve sebepler olarak gösterilebilir. Nitekim H.255/M.869 yılında Basra yakınlarında, Ali b. Muhammed liderliğinde, devleti 15 yıla yakın bir süre meşgul eden, bölgeyi birçok yönden sarsan korkunç isyan başladı.

²⁶² Samir, s.20-21.

İKİNCİ BÖLÜM

İSYANIN ORTAYA ÇIKIŞI, GELİŞMESİ VE TARİHİ SEYRİ

A. İsyanın Başlaması

Daha önce Ali b. Muhammed'in hayatını incelerken, onun H.255 (M.869) yılının Ramazan'ında Basra'ya gelerek Biru Nahl denilen yerde "Amud İbni'l-Müneccim" nehri üzerindeki Kasru'l-Kureşi'de konakladığını²⁶³ ve kendisini resmi statüye büründürerek – daha rahat hareket edebilmesi için- Vasık'ın çocuklarının buralardaki ikta arazilerinin satımıyla görevli olarak tanıttığını belirtmiştik.²⁶⁴

İşte onun daha o sırada Basra'nın bataklık bölgelerinde çalışan Zenci kölelerin farkına vardığı ve bazı niyetlerle onlar hakkında bilgi toplamaya başladığı anlaşılıyor. Nitekim Hudari Beg, onun niyetiyle ilgili; *"Bu bölgede Basrahlar için tuzlu arazi ıslahında ve diğer işlerde çalışan kölelerden yardım alarak hedefine ulaşmak istiyordu. Zira onların sayıları çoktu. Hürriyete kavuşmak ve buldukları şartlardan kurtulmak niyetindeydiler. Ali de bunu fark ettiği için onları bu vaatler karşılığında efendilerine karşı kıskırtmak gibi düşüncelerle önce köle sahiplerine sonra da hilafete karşı başkaldırmaya karar verdi."*²⁶⁵ tespiti yapmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki Ali b. Muhammed, söz konusu fikir ve niyetleri bağlamında hemen çalışmaya koyulmuş ve Zencilerle temasa geçmiştir. Hatta bu konuda Ali b. Eban, Yahya b. Muhammed, Süleyman, Müşrik, ve Refik gibi adamları çevre arazilere dağılarak bilgi toplayıp ona yardımcı olmuşlardı. Mesela tarihçi Taberi; Ali'nin yanındaki önemli kişilerden Şureciyyun'un kölelerinden Reyhan b. Salih'in, bu harekete nasıl katıldığını; onu Ali'yle kimlerin tanıştırdığını; kendisine neler sorulduğunu, Ali'nin yaptığı konuşmalarda neler söylediğini, onun ağzından şöyle nakletmektedir: *"Efendimin kölelerine bakan ve onlara su taşıyan bir görevli idim. Ali b. Muhammed b. Abdurrahim'in*

²⁶³ Taberi, IX, s.413; İbnü'l-Esir, VII, s.174.

²⁶⁴ İbnü'l-Esir, VII, ay.

²⁶⁵ Hudari Beg, s.303-304.

adamları beni alıp yanına götürdüler. Yanına vardığımda kendisini bir emir olarak selamlamamı istediler. Ben de aynı şekilde onu bir emir olarak selamladım. Nereden geldiğimi sordu, ben de söyledim. Bana Basra ile ilgili sorular sorunca; “Bu konuda hiçbir bilgim yoktur.” diye cevap verdim. Sonra eş-Şuriciyyun ve durumları hakkında sorular sordu, bildiklerimi aktardım. Nihayet beni kendisine tabi olmaya davet etti, ben de kabul ettim. Bana “Bu eş-Şuriciyyun kölelerinden ele geçirebildiklerini al, buraya getir.” dedi ve getireceğim adamlara beni reis tayin edeceğine dair söz verdi. Ayrıca onun bulunduğu yeri kimseye söylemeyeceğime ve tekrar geri döneceğime dair yemin ettirdikten sonra beni serbest bıraktı. Ertesi gün öğle vakti sırasında geri döndüm. O sırada ona, ed-Dabbasıyyun kölelerinden bir grup gelmişti. Ali kırmızı yeşil bir ipek parçası üzerine şu ayeti yazmış “**Allah, müminlerden mallarını ve canlarını cennet karşılığında satın almıştır...**” (Tevbe,111) altına da kendi ismini ve babasının ismini eklemiş ve bu ipek parçasını bir sıriğin ucuna bağlamıştı. Sürekli olarak Basra kölelerini kendi davasına davet ediyor, onlar da her türlü kölelik sıkıntısından ve yorgunluktan kurtulmak için etrafında toplanıp duruyorlardı. Böylelikle etrafında kalabalık bir kitle oluşmuştu. Yaptığı konuşmalarda sürekli olarak kendilerini mal mülk sahibi yapacağına dair imanı üzerine yemin ederek kendilerine asla ihanet etmeyeceğine ve onları hiçbir zaman bırakmayacağına, her hangi bir şey dağıttığında onlara da vereceğine dair söz veriyordu.”²⁶⁶

Naklettiğimiz bu rivayetten Ali b. Muhammed ve adamlarının, Zenci kölelerden nasıl bilgi topladıkları, daha sonra Ali’nin de bunu kullanarak beklentilerine göre konuşmalar yaptığı; faaliyetini ilk başlarda gizli yürüttüğü; kendisini “*Emirü’l-Müminin*” olarak tanıttığı ve hakimiyet alametlerinden biri olan *bayrak* edindiğini; ayrıca harekete önce katılarak yeni adam getirenlere, getirdiği kişileri himayesine vereceğini vaadederek taraftarlarını çoğaltmaya çalıştığı gibi hususlar açıkça anlaşılmaktadır. Yine Ali b. Muhammed, yakın adamlarının kendisine karşı hürmetkar tutum ve davranışlarıyla, Zencilerin nazarında büyük bir zat olduğu imajı yaratılmaya çalışılmıştır.

²⁶⁶ Taberi, IX, s.413; İbnü’l-Esir, VII, s.174-175.

Mamafih cezp edici bu vaatler ve davranışlarla kısa sürede Ali'nin etrafında çok sayıda Zenci köle toplanmaya başladı.²⁶⁷ Ancak kölelerin kaçarak Ali'ye sığınmaları, sahiplerini rahatsız etmiş, derhal onun yanına gelerek onları serbest bırakmasını istemişler ve hatta iade edilen her köleye karşılık beş dinar vermeyi teklif etmişlerdi. Ama Ali b. Muhammed bunu kabul etmediği gibi, adamlarını çağırması ve yanındaki kölelere efendilerini dövmelerini emretmiş ve her birine beş yüz kırbaç vurdurmuştu. Dahası kendisinin yerini ve taraftarlarının sayısını kimseye söylemeyeceklerine dair söz aldıktan sonra onları serbest bırakmıştı.²⁶⁸ Kanaatimize göre, Ali b. Muhammed bu davranışlarıyla Zencilere verdiği sözü tuttuğunu, onları para karşılığı satmadığını göstererek onların güvenlerini kazanmayı, efendilerini dövdürerek de tekrar geri dönme ihtimalini de ortadan kaldırmayı düşünüyordu. Artık Zencilerin Ali b. Muhammed ile hareket etme seçeneğinin dışında başka seçenekleri de kalmıyordu.

Kaynağımız Taberi'nin nakline göre, Ali b. Muhammed buradaki faaliyetlerinde dini motifleri de kullanarak, kendisini adeta "*Allah tarafından gönderilen bir kurtarıcı*" gibi takdim etmişti. Artık her şey tamam olduktan sonra Ali, yukarıda meali verilen ayet yazılı bayrağı bir sırığa asarak Ramazan ayının bitimine iki gün kala (H.28 Ramazan 255/M.10 Ağustos 869), Cumartesi günü sabahı ayaklanmayı Basra bataklıklarındaki Furatü'l-Basra denilen yerde başlattı.²⁶⁹ İsyan bayrağı açtıktan sonra yaptığı ilk iş, arazi ıslahına giden Şureciyyundan Attar isimindeki birinin elli kölesine el koymak oldu. Daha sonra başka birine ait beş yüz köleyi daha kendi saflarına çekerek o gün akşama kadar "ğilman-ı Şureciyyundan" çok sayıda kişiyi yanına toplamayı başardı. Bu Zenci köleler arasında daha sonra isyan boyunca Ali b. Muhammed'in yanında komutanlık olarak görevi yapacak Tarif, Sabih el-A'sar, Raşit el-Mağribi ve Raşit el-Karmati gibi önemli Zenci köleler de vardı.²⁷⁰

Muhtemelen Ali b. Muhammed, köle sahiplerinin, kendisi ve adamlarının gerçek niyet ve kanaatlerinden tam emin olmadığı, ya da daha fazla Zenciyi yanına çekebilmek için, maiyetiyle birlikte oradan ayrılarak gemiyle Meymun nehri kıyısına geçti. Orada kaldığı sürede pek çok köle daha gelerek ona katıldı. Ramazan bayramında hutbe okuyarak bayram namazı kıldırdı. Söz konusu hutbesinde o, Zencilerin çok zor şartlarda kölelik

²⁶⁷ Taberi, Ali b. Muhammed'e ilk katılan Zenci köleleri ve bu kölelerin kimlere ait olduklarını genişçe vermektedir. Büyük çoğunluğu Ğilman-ı Şuricuyyun denilen kölelerdi. Bkz: Taberi, IX, s.414.

²⁶⁸ Taberi, IX, s.414; İbnü'l-Esir, VII,s.175.

²⁶⁹ Taberi, IX, s.413

²⁷⁰ Taberi, IX, s. ; İbn Ebi'l-Hadid,

yaptıklarını, kendisinin Cenab-ı Allah'ın izniyle onları bu sıkıntılardan kurtarıp şanlarını yücelttiğini söyleyerek, kendilerine mal ve köle vermeyi vaat etti. Kölelerin hepsinin Arapça bilmediği için, hutbeyi tercüme ettirerek, adeta onlara değer verdiğini gösterdi.²⁷¹

Anlaşılan o ki, bu davranışıyla Ali, taraftarlarının gönüllerini hoşnut etmeyi, iletişim kurmayı hareketi için gerekli ve dolayısıyla belkide herkesin bilgi sahibi olmasını temel bir hak kabul ettiği mesajını veriyordu. Böylece o, Arapça bilmeyen köleleri, bilenlerle entegre etmeyi düşünüyor, aksi takdirde bunlar, toplum içerisinde hor görüldüklerinden harekete katılmayıp uzak kalabilirlerdi.²⁷² Bu durum da onun hesaplarını zora sokardı.

Ali'nin taraftarları gittikçe kalabalıklaştıkça çevrede yaşayan bazı kimseler, gelişmelerden rahatsız olmuşlar ve Hımyeri isminde birisini, adamlarıyla onların üzerine saldırtmışlardı. Halbuki bu sırada Zencilerin elinde ne silah vardı, ne de düzenli ordu. Buna rağmen savaştan galip çıkan Zenciler Hımyeri'yi o bölgeden kovdular. H.2 Şevval 255/M.13 Eylül 869 da cereyan eden bu olay Ali taraftarları ile karşıtları arasındaki ilk çarpışmaydı.²⁷³

Kaynakların verdiği bilgidan anlaşılan o ki, bu zafer, Ali b. Muhammed'e ve adamlarına büyük bir moral kazandırmasına rağmen, bazı düzenlemelere gidilmesi gerektiğini de öğretmişti. Nitekim o hemen Zencileri ordu düzenine sokarak gruplara ayırmış ve her grubun başına birer komutan tayin edip; *“Sizden herhangi biriniz bir adamı getirip de cemaatimize sokarsa onu getirenin emrine veririm”*²⁷⁴ diyerek kendilerini daha fazla adam bulma yarışına sokmuş ve bu yolla sayılarını artırmıştı. Arkasından isyancı Zenciler, savaşmak ve saldırılara karşı koyabilmek için gerekli olan silah, at, teçhizat ve mal temin için civar çiftlikleri ve köyleri basıp yağmalamaya giriştiler.

Bu meyanda baskın düzenledikleri ve yağmaladıkları ilk yerler, Kadisiyye şehri ile es-Sib denilen yerde Haşimoğullarına ait bir silah deposu, el-Caferiyye ve el-Mühellebiye köyleri oldu. Girdikleri bu köylerdeki çok sayıda insanı katlederek malları

²⁷¹ Taberi, IX, s.414-415; İbnü'l-Esir, s.175.

²⁷² A.Sağır, 44.

²⁷³ Taberi, IX, s.416; İbnü'l-Esir, VII, s.175.

²⁷⁴ Taberi, IX, s.415; İbnü'l-Esir, ay.

yağmalayıp ateşe verdiler, özellikle buradaki sözkonusu silah deposuna saldırarak savaş için çok sayıda silah ele geçirdiler ve aldıkları her şeyi ganimet kabul ettiler. Bu ganimetlerden ilki Caferiyye köyünden Yahya b. Yahya ez-Zübeyri'den aldıkları 250 dinar ve bin dirhemdi.²⁷⁵ Yine bu bağlamda gemilere de baskınlar düzenlemeye başladılar ve ele geçirdikleri gemilerin mallarına el koydular. Bu sırada kendilerine karşı gelen birkaç askeri birliği ard arda yenerek güçlerine güç katmışlardı. Böylece moralleri yükseldi ve kendilerine iyice güvenleri arttı.²⁷⁶

Bu yağma ve baskınlardan sonra “Beni ‘Acl”, “Kerh”, “Basika” ve “Yehuda” köylerinde yaşayan insanlar, mallarını ve canlarını emniyete almak için Zenci liderinin huzuruna gelerek istedikleri her şeyi kendilerine vereceklerini söylediler.²⁷⁷ Bu sırada diğer taraftan isyancı Zenciler, Ebu Hilal et-Türki komutasındaki dört bin kişilik bir hilafet ordusu ile er-Reyyan nehri kenarında karşılaşmış, onları mağlup ederek bin beş yüz kadarını savaş sırasında kılıçtan geçirmişler; aldıkları esirleri de daha sonra liderlerinin emriyle öldürmüşlerdi. Yapılan bu savaş isyancı Zencilerin düzenli Abbasi ordusuyla ilk karşılaşması idi.²⁷⁸

Bu başarılarından sonra Ali b. Muhammed, çevrede çok sayıda düşman edindi. Bu nedenle o, düşmanlarının niyetlerini ve hareket tarzlarını önceden öğrenmek ve tedbir almak için istihbarat toplama yoluna gitti. Bu meyanda o kendilerine saldırılara karşı emniyete almak için etrafa gözcüler yerleştirip casuslar gönderdi. Bütün bunları kendisine yeni katılanlardan, yakaladıkları yada esir ettiği kimselerden aldığı bilgilerle yapıyordu. Öyle anlaşılıyor ki o, bu faaliyetleri ile karşı taraf hakkında önceden aldığı istihbaratla isyan stratejisini oluşturmaktaydı. Böylece onun düşmanına karşı tedbirlerini önceden aldığını ve aşağıda geleceği gibi büyük çoğunlukla da başarılı olduğunu anlıyoruz.

Nitekim Taberi'nin nakline göre, önceden Ali'ye katılmış, Basra'da Abat mescidinde Ali adına açıkça davette bulunan dört kişiden biri olan Hüseyin es-Saydenani'nin dönüşünün gecikmesi üzerine, ona niye geciktiğini ve gelen askerlerin durumunu sorar. O da kendisinin bir süre saklanmak zorunda kaldığını söyleyerek, “*Gelen*

²⁷⁵ Taberi, IX, s.417.

²⁷⁶ İbnü'l-Esir, VII, s.176.

²⁷⁷ Taberi, IX, s.420.

²⁷⁸ Taberi, IX, s.424; İbnü'l-Esir, ay.

askerler içerisinde uşaklardan 1200 savaşı, ez-Zeynebi'nin arkadaşlarından 1000 kişi, Bellaliyye ve Sa'diyye gruplarından 2000 kişi ve 200 atlı olmak üzere çok sayıda insan bulunduğunu, bunlar Übüille valisi Muhammed b. Ebi Avn ile ihtilafa düştüklerini ve yarın sabah buraya varacaklarını, atlıların Sindadan, yayaların da el-Beyan nehrinin iki kenarından gelecekler” diye açıklamalarda bulunur.²⁷⁹ Bunun üzerine, ihtiyar, cılız bir adamı, şüphelenilmesin diye gözetleyici olarak gönderir. Ancak adam geri dönmeyince araştırmak için 300 kişilik bir grupla Feth-el Hüccam'ı görevlendirip takibat yaptırır. Sonunda verilen bilgilerin doğruluğunun teyid edilince, Ali derhal savaş stratejisini belirler. Buna göre; Muhammed b. Silm ile Ali b. Eban ve adamlarından bir kısmı hurma ağaçları arasında gizlenip pusu kuracaklar; bir kısım Zenci de öne çıkarak çarpışa çarpışa geri çekilecekler; pusu mahalline gelince saklananlar da dört bir taraftan çıkıp saldıracaklardı. Bu sırada Ali'nin kendisi de Abbasi askerlerinin geleceği tarafı kontrol edebilen bir dağın başında oturup bekleyecekti. Mamafih karşı tarafın askeri görününce Zencilere saldırılarını emretti. Onlar samimi bir şekilde saldırarak çarpıştılar ve plan gereği dağın dibine geri çekildiler. Hasım kuvvetler pusu alanına girince tekrar geri dönerek gizlenenlerle birlikte saldırıp karşı tarafı kısa süre altın ve pek çok kimseyi öldürerek hezimete uğrattılar. Tabi bu arada Zencilerin komutanı Feth el-Hüccam öldüğü gibi, epeyce zayıf verdiler. Ama her şeye rağmen sağa sola dağılan, bataklıklara saplananları da takip ederek hepsini kılıçtan geçirdiler.²⁸⁰

Diğer taraftan Ali b. Muhammed bu esnada hacca giden Müslüman hacıları taşıyan gemilere el koymuş; ancak onların “Eğer imkanımız ve yanımızda yol azığımız olsaydı senin yanında ikamet eder, burada kalırdık.” demeleri üzerine, doğru söylediklerine kanaat getirerek serbest bırakmıştı.²⁸¹

Taberi'nin verdiği bilgilerden, arazinin sık çalılık, şeker kamışı ve hurmalık olması nedeniyle saklanmaya ve pusu kurmaya uygun olduğu, üzerlerine gelen askerlere karşı Ali'nin işini kolaylaştırdığı ve bu şekilde çok sayıda başarı kazandığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca onun başarısında, hareketin başlarında sık sık yer değiştirerek, gittiği yerlerde de çevre nehir ve köyleri yağmalamak için adam göndermesiyle çok sayıda mal ve

²⁷⁹ Taberi, IX, s.

²⁸⁰ Taberi, IX, s.426; İbnü'l-Esir, VII, s.177.

²⁸¹ Taberi, IX, s.425-426; İbnü'l-Esir, VII, s.177.

teçhizata sahip olmasının etkili olduğu söylenebilir. Mesela bir seferinde 200 kadar un yüklü gemiyi ele geçirmiş; bir başka seferde ise, bir sürü koyun ve sığırı eline geçirip bunları keserek bolca yemişlerdi.²⁸² Naklettiğimiz rivayet, onun tam bir eşkıya, tam bir yağmacı gibi hareket ederek eriştiği gücü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Öyle anlaşılıyor ki, Ali b. Muhammed'in bu başarılarından sonra esas amacı Basra gibi zengin bir şehri ele geçirmektir. Artık adamları da savaşmayı iyice öğrenmişlerdi. Böylece Basra üzerine yürümeye karar veren Ali, adamlarını toplayarak kendisinin izni olmadan kimsenin aceleci davranmamasını ve saldırmamasını emrederek harekete geçti. Öte yandan Zencilerin Basra'ya doğru hareket haberi şehre ulaşınca, halk kalabalık bir grupla bunların karşısına çıktı. Bu durumda Ali b. Muhammed askerlerine geri çekilmeyi emretti. Zenciler geri çekilirken Basralılar aniden saldırarak çoğunu kılıçtan geçirdiler. Şeytan nehrinde geçen bu olayda Ali'nin adamları çok zayıf verdi, kendisi de canını zor kurtardı. Öylesine büyük kayba uğamıştı ki, Taberi ve diğer kaynaklara göre, arkadaşlarının toplanması için borazan çaldırınca, akşamleyin ancak 500 kişi, sabah da 1000 kişi toplanabilmişti.²⁸³

Basra halkının karşı direnişinde Zencilerin elindeki gemiler yağmalanmış, içlerindeki her şey alınması karşısında Ali, adeta günah çıkartırcasına yakın adamlarından Muhammed b. Silm'i Basralılara göndererek kendisinin neden bu şekilde isyan ettiğini anlatıp öğütlerde bulunmasını istedi. Fakat Basralılar Muhammed b. Silm'i katlettiler.²⁸⁴ Ali b. Muhammed, Zenciler üzerinde oluşturacağı moral bozukluğunu önlemek için, bu ölümü yandaşlarından gizledi ve ancak uygun bir zamanı bekledikten sonra yaptığı konuşmada Basra halkından 10.000 kişiyi öldürerek intikam alacaklarına dair de yemin ederek bu ölümü açıkladı.²⁸⁵

Öte yandan, isyancılar karşısında kazanılan bu zaferle, Basra halkı biraz moral kazanınca öldürücü darbeyi vurmaya üzere, tekrar asker toplamaya başladı. Nitekim H.4 Zilkade 255 (M.13 Kasım 869) günü eski bir deniz savaşçısı olan Hammad es-Saci adında birisinin komutanlığında harekete geçtiler. Orduyu, gönüllüler, nişancılar, Cuma

²⁸² Taberi, IX, s.430; İbnü'l-Esir, VII, s.178.

²⁸³ Bkz.Taberi, IX,s.430; İbnü'l-Esir, VII, s.178-179.

²⁸⁴ Taberi, IX, s.435; İbnü'l-Esir, VII, s.179.

²⁸⁵ Taberi, IX, s.435.

mescidinde kalanlar, Bellaliyye ve Sa'diyye'den gençler ile Basra halkından kimseler oluşturmaktaydı. Sırf okçular üç gemiyi doldurdu. Halkın büyük bir kısmı da karadan yaya olarak yürümekteydi. Buna karşılık Ali b. Muhammed de, muhbirlerinden Basra'daki gelişmeleri öğrenmiş ve gerekli hazırlığa başlamıştı. Basra halkını tuzağa düşürmeden durduramayacağını düşünen Ali derhal adamlarından Züreyk ile Ebu'l-Leys el-İsfehani'yi bir askeri birlikle, Şeytan nehrinin doğusuna; Şibl ve Hüseyin el-Hammami adında iki komutanını da yine bir askeri birlikle nehrin batı tarafına göndererek pusu kurdurdu. Yaya olarak gelen Basra halkını, emrindeki askerlerle karşılamayı Ali b. Eban'ı görevlendirirken ona, savaşa başlamayıp kendilerini kalkanları ile korumalarını, düşmanı kendi üzerlerine çekip pusuya düşürmelerinden sonra savaşa girmelerini emretti. Bu arada kadınlardan da erkeklere yardımcı olmalarını isteyerek, adeta bu savaşı kendileri için bir ölüm kalım mücadelesi olarak gördü. Bu arada savaş öncesinde yardım için Allah'a dua ederek hem askerlerinin maneviyatını yükseltmeye hem de mücadelelerine dini bir misyon yüklemeye çalıştı.²⁸⁶

Tabi söz konusu strateji ve tedbirlerin de etkisiyle, netice Ali'nin istediği gibi oldu. Çünkü Ali b. Muhammed'in verdiği emirler aynen uygulandığı için, Basra ordusu çift taraflı tuzağa düşürüldü ve Zenciler tarafından bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da nehirde boğularak korkunç bir katliama maruz kaldı.²⁸⁷ Hatta öyleki, kadınların ağlama ve bağırmaalarının bir hayli uzaktan duyulduğunu belirten kaynaklar bu güne “eş-Şeza” ya da “*el-Beyda* (felaket)” günü adını vermişlerdi.²⁸⁸

Öyle anlaşılıyor ki Ali b. Muhammed liderliğindeki bu savaş, Zenci isyanı açısından hemen hemen bir dönüm noktası idi. Zira bu ana kadar Basra ve çevre halkı, Zencilerden rahatlıkla kurtulabileceklerini sanıyorlardı. Ancak Zencilerin bu başarısı karşısında artık tek başlarına bunların üstesinden gelemeyeceklerini anladılar ve derhal

²⁸⁶ Taberi, IX, s.435-436.

²⁸⁷ Kaynaklardan bazıları Basra'da Zencilerin öldürdüğü insan sayısını üç yüz bin ve bazıları da yirmi ve on iki bin (Zehebi, *Iber*, I, s.368) gibi aralarında büyük farklar olan rakamlar vermektedirler. Kanaatimize göre Basralıların Yevmü'ş-Şeza dedikleri gün yaşanan katliamda ölenlerin sayısı on bin ile otuz bin arasında olabilir. Diğer verilen üç yüz bin rakamı ise biraz abartılı olsa da büyük Basra baskınında öldürülen insan sayısını göstermektedir. Mesela İbnü'l-Cevzi Basra'da yirmi bin insanı öldürdüklerini yazmaktadır. Hemen sonra da Ahvaz'da elli bin kişiyi katlettiklerini vermektedir. Eğer Basra'yla ilgili burada verilen rakam büyük Basra katliamı ise Ahvazda'ki rakam yanlıştır. Çünkü bilinen o ki, büyük Basra baskını Zencilerin en fazla insan öldürdüğü katliamlarıdır. Bkz: *el-Muntazam*, c. XII, s.152.

²⁸⁸ Taberi, IX, s.436-437. Taberi bu güne “Yevmü'ş-Şeza” demektedir. Nehir savaşlarında “Şeza” denilen savaş gemilerinin kullanılmasından dolayı bu isim kullanılmış olabilir. Fakat İbnü'l-Esir “Yevmü'l-Beyda” demektedir. Bunun anlamı da “felaket günü” demektir. Bkz. İbnü'l-Esir, VII,s.179-180.

halifeye mektup yazarak yardım istediler.²⁸⁹ Dahası Basra halkı Ali b. Muhammed'in gücünden çekindikleri için, onlarla doğrudan çarpışmaya cesaret edemeyip adeta boyun eğmişlerdi. Böylece Ali ve adamları bölgede rahatça hareket edip etrafa daha fazla akınlar düzenlemeye, yağma ve baskınlar yaparak çok miktarda mal ve teçhizat elde ettiler. Bütün bunlar Ali b. Muhammed'in şöhretini ve cesaretini öylesine artırmıştı ki artık belli bir güce ulaştıklarını ve kimsenin kendilerine karşı koyamayacağını düşünüyorlardı ve "Ebu Kurra Kırılışı" denilen yeri sabit bir yerleşim yeri seçerek adeta bağımsız bir devlet gibi hareket etmeye başladılar.²⁹⁰

Söz konusu bu facia üzerine Halife, hem Cu'lan et-Türki komutasındaki bir orduyu gönderdi ve hem de Ebu'l-Ahvas el-Bahiliyi de Übülle'ye vali atadı.²⁹¹ Ancak kaynaklar Cu'lan et-Türki'nin, derhal bölgeye gelerek Ali ve adamlarının etrafını hendeğe çevirip altı ay muhasara ettiğini, fakat karşılıklı taş ve ok atma dışında ciddi bir çarpışma meydana gelmediğini bildirmektedir. Anlaşılan o ki, adamlarının büyük bir kısmının süvari olması, aralarındaki mesafenin darlığı ve at sürmenin zorluğu gibi sebeplerle Cu'lan, Ali b. Muhammed'le bir türlü karşı karşıya gelemeğe cesaret edememişti. Hatta Zencilerin gerek hendeğin bazı yerlerinden sızarak gece karanlığında baskın yapmaları Cu'lan'ın askerlerini korkutması gerek Cu'lan'ın Zencilerden çekinip savaşmak istememesi gerekse olayın ciddiyetini tam kavrayamayıp bu sıcak ortamda bir ara Basra'ya gitmesi gibi sebeplerle halife de başarısız olduğu düşüncesiyle onu bu görevden azledip yerine Said b. el-Hasib'i atadı.²⁹²

Bundan sonra Ali, - buldukları mıntikanın özeliğinden dolayı- hilafet kuvvetlerinin de kendilerine karşı direnemeyeceğini düşünerek tekrar Basra şehir merkezini ele geçirme planları yapmaya başladı. Bu meyanda önce dışarıdan gelen ticaret mallarını (gemileri) yağmalamaya ve yolları kesmeye başladığını görüyoruz. Mesela bu bölgede "Sır" seferinde 24 gemiden oluşan ticaret malının Basra'ya geleceğini haber alarak yollarını kesip gemilere el koydu ve çok büyük miktarda mal ele geçirdi. Öyle ki Taberi, Ali'nin askerlerinin üç gün boyunca bu malları çekmekle bitiremediklerini nakleder.²⁹³

²⁸⁹ Taberi, IX, s.437.

²⁹⁰ İbnü'l-Esir, VII, s.180.

²⁹¹ Taberi, IX, s.437.

²⁹² Taberi, IX, s.470; İbnü'l-Esir, VII, s.198.

²⁹³ Taberi, IX, s.471. İbnü'l-Esir'de on dört gemi diye geçmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kamil*, VII, s.198.

Böylece o, o mıntıkada korkulan, etrafa dehşet saçan biri olduğu kadar, denizlerde de korkulan bir insan haline gelmişti.

B. İsyanın Yayılması

1. Übülle²⁹⁴ ve Abadan'ın²⁹⁵ Zenci İsyancıların Eline Geçmesi

Yukarıda geçtiği gibi Ali b. Muhammed'in asıl amacı bölgenin en büyük ve önemli kenti Basra'yı ele geçirmektir. Fakat o bu sırada Abbasi kuvvetlerinin Basra'ya konuşlanmasına rağmen onlara saldırarak kendi gücünü zayıflatmak istemediğinden ya da diğer şehirlerden buraya gelecek yardım ve desteklere mani olabilmek için, önce bölgenin önemli bir liman şehri olan Übülle'ye yöneldi. Zira Übülle şehri zengin, gelişmiş ve büyük bir şehir ve Abbasi devletinin Basra körfezindeki ithalat ve ihracat yaptığı iki önemli limandan birisi durumundaydı. Yani Abbasi hilafeti ve ülkesi için hem dış ticaret hem de iç ticaretin can damarıydı denilebilir. Dolayısıyla eğer Zenciler burayı alırsa, Abbasilere ekonomik anlamda çok önemli bir darbe vurmanın yanında, buradan Basra halkına gelen yardımlar da kesilmiş olacaktı. Ayrıca kendileri de çok miktarda mal ve ganimete sahip olabileceklerdi.

Öyle anlaşılıyor ki Ali b. Muhammed şehrin bu durumunu çok iyi bildiği için, halkın ciddi direniş göstermesine rağmen, hem karadan hem denizden saldırarak Übülle'yi ele geçirmeyi başardı (H.25 Recep 256/M.29 Haziran 870). Saldırı sırasında şehrin yeni valisi Ebu'l-Ahvas ve oğlu öldürüldü; şehir yağmalanarak ateşe verildi; evlerin büyük

²⁹⁴ Übülle, İskender zamanında kurulmuş olan Yunanca Abulağos şehridir. Burası Basra'nın kuruluşuna kadar (H.17/M.638) bu bölgenin önemli bir liman ve dolayısıyla ticaret merkezi idi. Basra kurulduktan sonra önemi biraz azalmış olsa da İslam topraklarının bütün Uzak doğu ve Hint okyanusuna açılan kapısı olması sebebiyle çarşıları, limanları, köşkleri, bağ ve bahçeleri ve camileriyle Mezopotamya'nın refah seviyesi en yüksek şehirlerinden biriydi. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, I, s.98-100. İbn Havkal ile İstahri de bölgenin zenginliğini anlatırken Basra ile Übülle arasının sanki tek bir bahçeymiş gibi bakımlı ve mamur olduğunu, Übülle nehri boyunca her tarafta köşkler bulunduğunu ifade etmektedirler. Bkz. İbn Havkal, Ebi'l-Kasım (ö.H.356/M.976), *Kitabu Sureti'l-Arz*, Thk. Blacher, Gibb vd. Leiden 1938, s.236; İstahri, *Mesaliku'l-Memalik*, s.81.

²⁹⁵ Yakut el-Hamevi'nin verdiği bilgilere göre Abadan şehri, Emevi valisi Haccac zamanında Abbad b. Husayn adlı bir din adamı tarafından kurulmuş ve onun adına izafeten "Abbadan" adını almıştır. Basra'nın denize doğru alt kısmında sahilde yer alır. Üçgen şeklinde olup nehirlerin getirdiği kumsal üzerine kurulmuştur. Denizin gel-gitleri sebebiyle arazisi tuz tabakalarıyla kaplıdır. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, IV, s.74.

çoğunluğu ahşap olduğundan fırtınanın da etkisiyle bütün şehir kısa bir sürede kül oldu; Übülle halkından çok sayıda insan ya kılıçtan geçirildi, ya da denizde boğularak can verdi.²⁹⁶ Sonuç tam bir trajedydi. Öte yandan burada yapılan vahşet ve zulüm o kadar etkili olmuştu ki, civar şehirler kendi istekleriyle teslim olmaya başladı. Mesela Abadan halkı Übülle'nin başına gelenleri görünce aynı akıbeti yaşamaktan korkarak Ali b. Muhammed'e mektup yazıp şehri kayıtsız şartsız teslim edeceklerini bildirerek eman dilediler. O da Abadan halkına eman vererek şehri teslim aldı ve adamlarını oraya göndererek şehirdeki köle ve silahları toplattı, halkın ellerindeki mallara ve değerli eşyalara el koydurarak adamlarına dağıttı.²⁹⁷

Abadan'ın bu şekilde savaşmadan Zenci isyancılarına teslimi; bir yandan Ali'nin ulaştığı gücü göstermesi; diğer yandan da isyancıların cesaret kazanmalarına ve dolayısıyla daha rahat hareket edip etki alanlarını genişletmelerine sebep olması açısından önemliydi. Nitekim bundan sonra isyancıların süratli bir şekilde diğer şehirlere yöneldiğini ve halkın da korkudan bölgeyi terk etmeye başladığını görüyoruz.

2. Ahvaz'ın²⁹⁸ Düşmesi

Yukarıda bahsedildiği üzere kısa sürede ve büyük bir tahribatla Übülle ve Abadan'ı ele geçiren Ali b. Muhammed'in sonraki hedefi Ahvaz idi. Ancak bundan önce o, Ahvaz yolunu kendisine açacak olan Cubba şehri üzerine yürüdü; fakat halk onun geldiğini duyunca şehri terk etti. Böylece şehre giren Zenciler buldukları herkesi öldürüp, malları yağmalayarak ve şehri yakıp yıkarak yollarına devam ettiler.²⁹⁹ Akabinde Cubba ile Ahvaz arasındaki pek çok yer de aynı akıbetle maruz kaldı.³⁰⁰

²⁹⁶ Taberi, IX, s.472; İbnü'l-Esir, VII, s.198. İbnü'l-Cevzi Übülle'de üç günde otuz bin kişinin öldürüldüğünü yazmaktadır. Bkz. *el-Muntazam*, c.XII, s.123; Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, XIX, s.24

²⁹⁷ Taberi, IX, s.472;; İbnü'l-Esir, VII, ay.

²⁹⁸ Düceyl denilen Karun nehrinin kıyısında kurulmuş olan Ahvaz, eski Elam Krallığı'nın başşehri idi. Sasanilerin ilk hükümdarı I. Erdeşir burayı zaptederek yanına yeni bir şehir kurdu ve Hürmüz-Erdeşir adını verdi. İslam coğrafyacılarının Suku'l-Ehvaz (Huzlar'ın pazarı) şeklinde kaydettikleri şehre zamanla sadece Ahvaz (Ehvaz) denildi. Ahvaz'ın çevresindeki diğer yerleşim yerleri Ramhürmüz, Asker Mükrem, Tüster, Cündisapur, Sus, Sürrak ve Menazir olarak kaydedilmektedir. Şehir Hz. Ömer devrinde fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır (H.19/M.640). Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, I, s.284-285. Ahvaz bölgesi haritası için bkz. Ek.3, s.162.

²⁹⁹ Taberi, IX, s.473.

³⁰⁰ İbnü'l-Esir, VII, s.199.

Nihayet Ali ve adamları Ahvaz'a giderek burayı kuşattılar. Fakat Zenciler gelinceye kadar halk ve asker şehri boşaltmıştı. Dolayısıyla Zencilere karşı koyabilecek fazla bir güç kalmamasına rağmen şehrin haracını toplamakla görevli İbrahim el-Müdebbir, köle ve hizmetçileriyle şehri savunmaya çalışıyordu. Ama o da yaralanarak esir düşünce Zenciler onun topladığı bütün mallara el koyarak şehri tamamen ele geçirdiler ve yakaladıkları insanları öldürdüler, şehri de yağmaladılar(H.12 Ramazan 256/ M.13 Ağustos 870).³⁰¹

Öte yandan isyancı Zencilerin Übülle, Abadan, Ahvaz ve civar köylerde yaptıkları eylem ve davranışları gören Basra halkı, sıranın kendilerine geldiğini düşünerek memleketlerini terk ederek başka şehirlere kaçmaya başladılar.³⁰² Çünkü zaten Basra'da, Zencilerin karşısına çıkacak askeri bir güç yoktu. Dahası Zencilerin, yeni katılımlarla sayıları arttığı gibi, yağmalarla da mal ve silah bakımından gittikçe kuvvetleniyorlardı.

Anlaşıldığına göre, yaklaşık bir yılda Zencilerin aşağı Irak'ta üç önemli şehir ve geniş bir bölgeyi hakimiyetleri altına almaları, başta Basra ve çevre halkı olmak üzere merkezi idareyi de ciddi tedbir almaya sevketti. Fakat bu sırada merkezdeki halife ile Türk komutanlar arasındaki güç ve nüfuz mücadelesi ve birbirlerine karşı tertiplenen komplolar ve otorite boşluğu, Zencilere karşı güçlü bir ordu çıkarmaya mani oluyordu. Ama yine de bölgedeki birliklere takviye olarak bir miktar asker gönderildi. Nitekim bu ordu Zencileri tamamen durdurmada yeterli olamasa da, halifenin görevlendirdiği Said b. Salih el-Hacib, isyancıları bir çok yerde mağlup ederek ellerindeki kadınları kurtardı; yakalanan Zencileri hapsetti ve ellerindeki malları geri almayı başardı. Fakat onun bu başarısı tam bir sonuç sağlayamadı. Nitekim Süleyman b. Cami ve Ebu'l-Leys komutalarındaki Zenciler bir gece sabaha doğru Said'in birliğine saldırarak askerlerinin çoğunu öldürüp karargahını ateşe verdiler. Bu baskın sonucu zayıf düşen Said, emrindeki askerleri Mansur b. Cafer'e bırakarak başkente geri dönmek zorunda kaldı.³⁰³

Yukarıda ifade ettiğimiz güç mücadelesi sonunda Türkler, halife Muhtedi'yi makamından indirip, yerine Mu'temid Alallah Ahmed b. Mütevekkil'i H.15 Recep 256/ M.18 Haziran 870'de halife yaptılar. Ancak kaynaklara göre yeni halife, güçlü bir kişiliğe

³⁰¹ Taberi, IX, ay; İbnü'l-Esir, VII, ay.

³⁰² Taberi, IX, ay; İbnü'l-Esir, VII, ay.

³⁰³ Taberi, IX, s.473, 476-478; İbnü'l-Esir, VII, s.202-203.

ve devlet işlerinde etkili bir otoriteye sahip değildi. Nitekim doğuda Saffariler, güneyde de Zencilerin isyanı ve güçlenmeleri, hakimiyet sahalarını genişletmeleri üzerine Mu'temid, kardeşi Talha'yı (Ebu Ahmed el-Muvaffak) Mekke'den çağırıp devlet işlerinin başına atadı. Muvaffak bilgili, cesur ve otoriter biriydi.³⁰⁴ Nitekim o, bir taraftan isyan eden bu asilerle mücadele ederken, diğer yandan da Abbasi hilafetine eski heybetini kazandırmaya çalıştı. Onun bu kişiliği ve faaliyetleri Türk komutanların merkezdeki etkisinin kırılmasına sebep olduğu gibi, akılcı çözümleri, güçlü kişiliği ve savaşçılığıyla neredeyse yıkılmakta olan devletin kaderini değiştirdiği söylenebilir. Halbuki Mu'temid sadece ismen halifeydi, zira bütün yetki Muvaffak'ın elindeydi. Bundan dolayıdır ki, klasik tarih kaynaklarında Mu'temid devri işlenirken Muvaffak'ın ismi daha ziyade ön plana çıkmaktadır.

Mamafih bu bağlamda Muvaffak, devlet işlerini yürütmekle görevlendirildiğinde önce Kufe, Mekke yolu, Hameyn ve Yemen işleri, daha sonra da Bağdat, Sevad bölgesi, Vasıt ve Dicle civarı kasabaları ile, Basra, Ahvaz ve Fars bölgesinin yönetim işleri onun sorumluluğuna verildi. Bu çerçevede o, önce Zenci isyanına el atarak Said b. Salih el-Hacib'i değiştirip yerine Yarguc'u Basra, Yemame ve Bahreyn bölgesinin yönetimine tayin etti. Yarguc da Mansur b. Cafer el-Hayyat'ı Basra şehri ve Dicle çevresindeki kasabalardan Ahvaz'a kadar olan bölgede kendi yerine vekil olarak görevlendirdi.³⁰⁵

İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, bu meyanda Mansur göreve gelince, Zencilere karşı saldırıya geçmeden önce nehirlerden Basra'ya erzak taşıyan gemilerin güvenliğini sağlayıp onların ellerine erzak geçmesini önleyerek zayıf duruma düşürüp öyle üzerlerine gitmeyi tercih etti. Bunun için öncelikle erzak taşıyan bütün gemileri bir merkezde topladı ve kendi savaş gemilerinin korumasında Basra'ya ulaştırdı. Alınan bu tedbir sayıları hayli çok olan Zencileri erzak sıkıntısına soktu. Böylece Mansur, onların üzerlerine gitmenin zamanının geldiğini düşünerek nehir yoluyla saldırıya geçti. Mansur'un geldiğini öğrenen Zenciler, her zamanki gibi pusu taktiğini uygulayarak, gerekli tedbirleri almışlardı bile. Nitekim Mansur'un askerleri isyancıların karargahına saldırınca Zenciler hazırlanan plan gereği pusularından çıkıp onları çepeçevre sararak ağır bir yenilgiye uğrattılar. Mansur'un askerinin bir kısmı kılıçtan geçirildi, bir kısmı canlarını kurtarmak için suya atılarak boğuldu. Bu taarruzda büyük kayıplar veren Mansur, isyancı Zencilerle fiili savaşı göze

³⁰⁴ İbnü'l-Esir, VII, s.202.

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, VII, s.202.

alamadığı için savunmada kaldı ve bunun dışında kervanları ve gemileri korumaya çalıştı.³⁰⁶

3. Basra'nın Ele Geçirilmesi

Zikredildiği gibi Zenci isyanını bastırmak için gelen Abbasi ordusunun büyük kayıplar vererek başarısız olması Ali b. Muhammed'e Basra'ya saldırma fırsatını verdi. Halbuki Zenciler daha önce tedbirsiz hareket ederek Basra'ya girmeyi denemişler, ama Basra'daki askeri birlikler ve halk tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmışlardı. Muhtemelen bu nedenle olsa gerek Ali b. Muhammed bu kere daha dikkatli ve temkinli davranarak, kesin sonuç almak için hazırladığı değişik planlarla kusursuz hareket etme gayretiyle Basra'ya yaklaşıyordu.

Zencilerin özellikle Basra'yı yönelmeleri ve buraya kin beslemeleri bir çok sebeple izah edilebilir. Herhalde bunların başında isyancı Zencilerin, kendilerini daha önce kötü şartlarda çalıştıran ve kötü muamele eden toprak sahibi efendilerinin Basra'lı olması geliyordu. Kaldı ki bu kimseler, yani Haşimiler, Kureyşliler ve dolayısıyla topyekun Basranlılar, isyanın başından beri, hem kölelerini geri almak için hem de bu hareketi bastırmak için mücadele ediyorlardı.³⁰⁷ Dolayısıyla Basra halkının direncinin kırılması gerekiyordu. Ayrıca Zenci lideri, Basralılar karşısında verdiği kayıpların intikamlarını alacağına dair yeminler etmişti. İşte bütün bu hususlar Zencilerin Basra'ya yönelmesine etki eden faktörlerdir.

Zenci liderinin Basra'yı kolayca ve az zayıyla ele geçirebilmek için bazı taktikler niyetinde olduğunu söylemiştik. Nitekim o, bu amaçla iki yıldır değişik yerlerden Basra ve civarına saldırılar düzenleterek halkı bezdirip şehirden terke zorluyordu. Yine bu bağlamda, şehri kuşatarak dışarıdan gelecek yardımlara mani olmak için, hem Mansur b. Cafer el-Hayyat'ın kontrolünde nehir su yolunu eline geçirerek Basra'ya mal ve erzak temin eden deniz ticaretini durdurmayı ve hem de merkezi idare tarafından gönderilen askeri birlikleri zayıflatarak kaçırmaya uğraşıyordu.

³⁰⁶ İbnü'l-Esir, VII, s.203.

³⁰⁷ M.Demirci, s.130.

Ali b. Muhammed, Basra'yı ele geçirmek için aldığı tedbirlerin büyük ölçüde sonuçlarını almaya başlamıştı. Çünkü artık Basra halkı saldırılardan yılarak şehri terk etmiş; Ali b. Eban, el-Hayzuraniye'nin kontrolünü ele geçirdiği için, Mansur, Hayzuraniye ile, Cey şehri arasında sürekli gidip geldiğinden kabileleri ve kervanları korumayamaz olmuştu.³⁰⁸ Bu durum bir taraftan Mansur'u engelleyor; diğer taraftan da erzak yolu kapandığı için Basra halkı darlık ve sıkıntı yaşıyordu. Kısacası Zenci lideri Basra'ya karşı bir çeşit ekonomik ve askeri ambargo uyguluyordu. Nihayet Ali b. Muhammed, Bahreyn'deki adamlarından Muhammed b. Yezid ed-Darimi'ye haber göndererek çevredeki bedevi Araplar'dan asker toplayarak Basra'ya yapacağı hücumda desteğini istedi. Bu teşebbüs derhal sonuç verdi ve özellikle vadedilen ganimetler sayesinde çok sayıda bedevi "Kindel"³⁰⁹ denilen yerde toplandı. Bunun üzerine Ali de komutanlarından Süleyman b. Musa eş-Şarani'yi, onların başına geçirerek savaşa alışmaları için sık sık Basra'ya akınlar düzenlemelerini emretti.³¹⁰

Ali b. Muhammed'in hayatını verirken geçtiği üzere, o "*İlm-i Nücum*"da bilgi sahibiydi ve ayın tutulacağını önceden biliyordu. Ancak bunu kullanarak adamlarını etkilemek, kendisine bağlamak, gaybı bildiğini göstermek ve kendisine dini bir paye ve itibar kazanmak için Şevval ayının on dördünde ayın tutulacağını söyledi. Taberi'nin verdiği bilgiye göre bu meyanda kendisine gaipten bilgi verildiğini, "*Ben Basra halkı aleyhinde çok dua ederek bir an önce Basra'nın harap olması konusunda Allah'a çok yalvardım. Bunun üzerine gaipten bir ses bana şöyle dedi: "Basra senin azığındır, etrafından yiyeceksin. Ekmek yarıdan bölündüğü zaman Basra harap olacaktır." Ben de ekmeğin bölünmesini ayın tutulmasına yordum ve ayın tutulacağı günden sonra Basra'nın vay haline!*" sözleriyle beyan etti.³¹¹

Öyle anlaşılıyorki Ali, adamlarını Basra'nın alınması için dini yönden de motive edip, sanki bunu bir ilahi emir gibi takdim ediyordu. Herhalde böyle bir durumda cahil Zenci güruhu ile bedevilerin hangi eylemleri gerçekleştireceklerini tahmin etmek zor olmasa gerek.

³⁰⁸ Taberi, IX, s.481.

³⁰⁹ Kindel, Basra civarında bir bölgeye verilen isimdir. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, IV, s.402.

³¹⁰ Taberi, IX, s.482; İbnü'l-Esir, VII, s.204-205.

³¹¹ Taberi, IX, s.481.

Öte yandan zirettiğimiz plan ve hesaplar dahilinde Ali b. Muhammed ve Zencilerin şehre saldırı hazırlıkları devam ederken, bu haberler Basra'da duyulmasına rağmen, yöneticiler durumun ciddiyetini farketmeyerek yeterli tedbir almamışlardı.³¹² Çünkü isyancılar hiçbir engele rastlamadan şehrin kenar mahallelerine kadar gelmişlerdi. Nitekim kaynağımız Taberi'nin nakline göre, saldırıdan bir gün önce Basra'nın bataklık tarafındaki kenar mahallelerinde bazı atlılar görününce Saidilerden Fazl b. Muhammed ed-Darimi bir grup köleyle neler olup bittiğini öğrenmek için yanlarına giderek kimliklerini sormuş; onlar da Beni Temim ve Beni Esed'den olduklarını ve Ali b. Muhammed için, Ali b. Eban'la birlikte şafak vakti, "Beni Said" tarafından Basra'ya saldıracaklarını, "*Beni Said'in adamlarına söyle! Eğer ırz ve namuslarını korumak ve canlarını kurtarmak istiyorlarsa, şafaktan önce şehri terk etsinler.*" diyerek itiraf etmişlerdi.

Sözkonusu köle gurubu bu haberi efendilerine iletince, o da, Basra'yı savunmakla görevli Büreyye'ye durumu bildirdi. Büreyye de Beni Temim ve Beni Saidilerden oluşan savaşçılar ve kendi uşak ve hizmetçileriyle birlikte şafakta Zencilerin geleceği tarafa giderek beklemeye koyuldu.³¹³ Bu rivayetlerden anlaşılan o ki, belki Basra valisi ve diğer yetkililer bu haberleri ciddiyetle değerlendirip gerekli tedbirleri alsalardı, aşağıda geleceği gibi, Zencilerin Basra saldırısı başarılı olamayabilirdi.

Zenci lideri Ali b. Muhammed Basra için gerekli tüm maddi ve manevi hazırlıkları tamamlamış; söylediği gibi o gece ay tutulmuş ve Zenciler üç koldan Basra şehir merkezine saldırıya geçmişlerdi. Ali b. Muhammed önceden komutanlarını toplayarak saldırının Cuma saatinde yapılacağını ve kimin nereden hücum edeceğini tek tek emretmişti.³¹⁴ Buna göre Ali b. Eban'ın birlikleri, Mirbed; Refik emrindeki birlikler Beni Said; Yahya b. Muhammed el-Bahrani ise, Adi nehri tarafından Basra'ya kolayca girmeye başladılar. Çünkü özellikle Cuma saatinin seçilmesi manidardı. Bilindiği gibi erkekler namazda olacağı için, fazla direniş olmayacaktı. Nitekim ilk saldırıyı Ali b. Eban

³¹² Taberi, IX, s.483.

³¹³ Taberi, IX, s.482-483.

³¹⁴ Basra baskınında zaman olarak Cuma saatinin seçilmesi önemlidir. Çünkü H. III. asırda Müslüman şehirlerinde genel olarak Cuma namazı sadece Cuma mescitlerinde kılınmaktaydı. Bu dönemde Basra'da 7000 civarında ibadet yeri varken Cuma kılınan yerler sadece üç taneydi. Dolayısıyla Cuma saatinde bu camiler çok kalabalık oluyordu (Bkz. Adam Mez, s.468). Bundan dolayı Zencilerin Cuma saatinin özellikle seçmelerin nedenine ortaya çıkmaktadır. Zira Basra'nın bütün erkekleri bu üç camide toplanmış olacaktır.

H.16 Şevval 257/M.6 Eylül 871 günü cuma vaktinde başlattı³¹⁵. Söylediğimiz gibi erkeklerin camilerde olduğu anda fazla bir direnişle karşılaşmadan şehre giren Zenciler her tarafı yakıp yıkmaya, önlerine çıkanları öldürmeye başladılar. Ali b. Eban'ın bu taarruzu Cuma ve Cumartesi geceli gündüzlü devam etti. Öte yandan bu sırada Basra'daki Buğrac komutasındaki az sayıdaki asker karşı koymaya çalışarak iki gündür direniyordu. Mamafih Zenci komutan Yahya b. Muhammed, Pazar günü Basra'ya yeniden saldırmış ve Buğrac ve Büreyye askerleriyle karşı koyunca geri çekilmek zorunda kalmıştı. Pazartesi günü tekrarlanan hücumla Basra'daki ordu artık direnemeyip Büreyye kaçmış; Buğrac ve yanındakiler dağılmışlardı. Böylece Basra'da Zencilere karşı koyacak hiç bir askeri güç kalmamıştı. Şehir halkının kimi kaçmış, kimi de evine kapanarak akıbeti bekler olmuştu. Halkın bu ümitsiz ve çaresizliğinden dolayı Basra eşrafından İbrahim b. Yahya el-Mühellebi, Yahya b. Muhammed'in huzuruna çıkarak kendisi ve Basra halkı adına eman istedi. Yahya eman verdiğini söyleyince, İbrahim; "Kurtulmak isteyenler benim evimde toplansınlar." diyerek halka duyurdu. Bunun üzerine Basra halkı İbrahim'in evini ve çevresini doldurdu. Yahya b. Muhammed Basra halkının tümüyle burada toplandığını görünce, bu fırsatı kaçırmamak için, emanından dönerek adamlarına halkın üzerine hücum emrini verdi. Böylece Zenci askerleri de oradakileri kılıçtan geçirmeye başladılar. Kaynakların verdiği bilgiye göre, bu sırada "Kelime-i Şehadet"ten başka bir söz işitilmiyordu; neticede toplananların çoğu öldürülmüş; çok az kişi kurtulabilmişti.³¹⁶

İsyancılar şehirde öylesine acımasız hareket ediyorlardı ki; aynı gün Ali b. Eban, Cuma mescidi dahil olmak üzere Basra'nın bir çok yerinde yangın çıkardı. Gittikçe büyüyen bu yangın bir dağın eteğinden öbür dağın eteğine kadar uzayıp gitti. Bir taraftan yangın devam ederken, diğer yandan da insanlar öldürülüyor ve mallarını yağmalanıyordu. Zencilerin bu katliamı birkaç gün devam etti.³¹⁷

Kaynakların aktardığı bilgilere göre, Basra halkı yaşadıkları zulüm, katliam ve sıkıntı yanında, bir taraftan kıtlık ve açlık, diğer taraftan evlerinin aranması ve mallarının yağmalanması ile kadın ve kızların esir edilmesi, Basralıları çok korkuttuğu gibi, kahırlarından hiç kimse meydana çıkamamıştı. Bunun üzerine Yahya, hileyle halkı toplamak üzere, eman verdiğini tellallarla duyurmuş ama yine de zulüm ve katliama maruz

³¹⁵ Safedi, s.20.

³¹⁶ Taberi, IX, s.482,486; İbnü'l-Esir, VII, s.205.

³¹⁷ Taberi, IX, s.486; İbnü'l-Esir, VII, s.205; İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.144.

kalacağını düşünerek kimse saklandığı yerden çıkmamıştı. Öte yandan bu durum Zenci liderine intikal edince, o da, merhametli davranıp insanları yeterince cezalandırmadığı düşüncesiyle Ali b. Eban'ı Basra'dan alıp, yerine Yahya'yı tam yetkiyle görevlendirdi. Bunun üzerine Yahya Basra halkına mallarını ve hazinelerini çıkartmalarını emrederek, getirenleri bağışlıyor; getirmeyenleri de hemen öldürüyordu. Sözkonusu kıyım ve katliamdan sonra, Ali b. Muhammed askerlerini Basra'dan tamamen çekerek bataklık bölgeye geri döndü. Zaten Basra halkından geriye kalanlar ise, fırsatını bulup her şeylerini bırakarak şehirden kaçıyorlardı.³¹⁸

Mes'udi, bu saldırı ve baskında Zencilerin Basra'da üç yüz bin insanı katlettiğini yazmaktadır.³¹⁹ Sonraki tarihçilerden bazıları da bu rakamı aynen tekrar etmişlerdir.³²⁰ Mustafa Demirci bu rakamın abartılı olduğunu belirtmektedir. Zira ona göre Basra'nın o dönemdeki azami nüfusu zaten üç yüz bin kadardı. Eğer bu rakam doğruysa Zencilerin bütün şehir halkını öldürmüş olmaları gerekir. Halbuki Zenciler ilk saldırılarında iki gün, sonrasında ise bir hafta Basra'da kalmışlardı. Bu sürede ellerindeki kılıçla üç yüz bin insanı öldürmek hem fiziksel hem de zaman bakımından mümkün gözükmemektedir.³²¹ Kaldı ki, Taberi ile İbnü'l-Esir bu konuda her hangi bir rakam zikretmezler.

Öte yandan Ali ve taraftarları şehirden ayrılırken binlerce insanı da esir olarak götürmüşlerdi. Bunlar arasında Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Abbas ve Kureyş'in ileri gelenlerinin neslinden kadın ve kızlar da vardı. Ne gariptir ki Hz. Ali soyundan olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed Ehlibeyt'ten olan bu insanları köleleştirerek Zencilere dağıttı. Her bir Zenciye on, yirmi, otuz cariye düştü³²² ve bunlar Zencilerin hanımlarına hizmetçi oldular. Basra'nın tahribinden sonra Ali b. Muhammed b. İsa b. Zeyd ve hanımlarından bir grup –yani amcası ve amcasının eşleri ve çocukları- kendisine gelerek iyi davranmalarını talep ettiler. Ancak onların taleplerini karşılamamak için Ali, daha önce iddia ettiği nesebini inkar ederek, kendisinin Yahya b. Zeyd'in torunlarından olduğunu söyledi. Halbuki, Yahya b. Zeyd'in oğlunun nesebi devam etmiyordu. Onun daha süt

³¹⁸ Taberi, IX, s.487; İbnü'l-Esir, VII, s.205-206.

³¹⁹ Mes'udi, IV, s.220.

³²⁰ Suyuti, s.364; İbn Tağriberdi, s.III, s.48; İbn'l-Cevzi, s.212.

³²¹ M. Demirci, s.135.

³²² Mes'udi, IV,s.221; Suyuti, s.364.

emme çağında ölen bir kızından başka çocuğu yoktu.³²³ Anlaşılan Ali, diğer konularda olduğu gibi nesep konusunda da dürüst davranmıyordu

Basra'nın bu şekilde isyancıların eline geçmesi Abbasi hakimiyetinde o bölgede yaşayan insanların sosyal ve psikolojik hayatlarını ağır bir şekilde etkilemişti. Çünkü halk, artık canlarını güvende hissetmiyor ve daha güvenli yerlere göç ediyordu. Dolayısıyla doğdukları ve büyüdükları öz vatanlarını terk ederek göçebe olmuşlardı. Ayrıca sağ kalan erkekler köle; kadınlar ve genç kızlar da cariye yapılarak Zencilere ve hanımlarına hizmet eden kimseler konumuna düştüler. Kısacası Basra'nın düşüşüyle efendiler köle; köleler efendi olmuşlardı. Bu durum, Abbasi toplumunun en alt tabakasından en üst seviyedeki insanlara ve şairlere kadar, herkesi etkileyerek infiale sebep oldu. Özellikle kadınların düştükleri acıklı vaziyet, şairlerin mübalağalı da olsa şiirlerine konu olmuştu. Mesela şair İbn'r-Rumi konuyla ilgili söylediği şiirlerle dikkat çekmektedir. Nitekim o, Basra dıramını şöyle dile getirmişti:

“Basra halkı, çocukların saçlarını ağarttığı bir korku gördüler.

Zira Zenciler sağdan, soldan, arkadan, önden ateşleriyle onlara saldırdılar.

Suyu içenlerin ve yemeği yiyenlerin boğazlarında bırakarak yutturmadılar.

Onlar sakınan ve kurtuluş arayanları kılıçlarıyla öldürdüler.

Bir çok kardeş kardeşinin yere düştüğünü gördü.

Bir çok baba sevgili oğullarının kılıçla vurulduğunu müşahede etti.

Feda edilecek nice insanlar korumasız aileleri tarafından teslim edildi.

Süt emen nice çocuklar kılıç uçlarıyla süten kesildiler.

Allah'ın mühriyle bakire olan nice genç kızların ırzlarına açık açık geçildi.

Nice masum kızları esir alıp yüzlerini açıp örtüsüz bıraktılar.

Esirleri davarlar gibi önlerine katıp götürdüler.

Sürü halinde esirlerin yüzleri ve ayakları kanlar içinde Zenciler arasında paylaşılacaklarını göreceğini kim tahmin ederdi?

Bir zamanlar kendilerine cariye ve uşaklar hizmet ederken, kendilerinin esir statüsüne düşüp cariye edineceklerini kim görecekti?

Zencilerin yaptıklarını hatırladığım zaman yüreğim yanar.

(Allah yarın bize sorup şöyle derse) : “Ey kullarım! Siz, yasağımı çiğneyen kişilere kutsallarımı koruyamayıp terk ettiniz.

³²³ Taberi, IX, s.487-488; İbnü'l-Esir, VII, s.206.

Kim kutsallarına kıskançlık duymazsa, hurilere denk ve münasip değildir.” Ayrıca ben Hz. Peygamber’in şöyle levh etmesinden utanıyorum:

“Ey Ümmetim! Hür ve neslimden olan kadın “Ya Muhammed imdat” diye bağırdığı zaman nerede idiniz?

Hakkımı ve konumumu gözetleyen kişiler olaydınız.”³²⁴

Tabi isyancı Zencilerin Basra’ya hakimiyeti kendileri için büyük bir zafer; buna mukabil Abbasi hilafeti açısından büyük bir darbe idi. Zira bu olay sonrasında ülkenin değişik yerlerinde çıkan isyanların sayısı arttığı gibi; Güney Irak’taki siyasi, askeri ve idari sorumluların bu problemi çözemeyişi, halkın devletten ümidini kesmesine sebep olmuş ve bölgede nüfus hareketleri başlamıştı. Bunun yanında hem Abbasi devlet hem de bölge için önemli ticaret ve gelir kapısı elden çıkmıştı. Çünkü Basra Irak’ı besleyen ve ayakta tutan ve dış ticaretin yoğun olduğu bir şehir ve limandı. Öyleki önceleri Basra çarşı ve pazarları insan ve malla doluyken, şehrin düşmesiyle durum tersine dönmüş ve her şey yok olmuştu. Dahası şehir, limanı ve çarşı pazarı da tahrip edilerek adeta harabe olmuştu. Nitekim bu manzarayı Yakubi; *“Halk Basra’ya geri döndüklerinde içinde oturulacak hiçbir ev bulamadılar.”* diyerek özetlemektedir.³²⁵ Öte yandan bilindiği gibi bu durumla ilgili olarak Abbasi hükümetinin Basra’yı kurtarmaya çalışması üzerine, *“Ba’de harabi’l-Basra”* (Basra harap olduktan sonra) tabiri halk arasında atasözü haline gelmişti.³²⁶ İbnü’r-Rumi şiirinde durumu şöyle tasvir etmiştir:

“Basra zenginliklerin hazinesi, İslam’ın kulesi, yıllardır ülkenin limanı olan, insanların halleri en iyi olan bir şehirdir.

Buradaki mahlukatın gürültüleri, kalabalık çarşıları, büyük gemilerin giriş ve çıkışları, bayraklar gibi deniz tesisleri, evleri, sarayları ve çok muhkem yapılmış malikaneleri şu anda nerededir?

Bu saraylar şu anda kül tepeleri ve toprak yığınları olmuştur.

Buraları sel ve yangın basıp temelleri yıkmıştır.”³²⁷

³²⁴ İbnü’r-Rumi, *Divan*, (şerh.Ahmed Hasan Besec), Beyrut 1994, c.III, s.338-342. Şiirin Arapça aslından bazı bölümler için bkz. Ek.4, s.163.

³²⁵ Bkz.Yakubi, *Tarih*, II,s.509.

³²⁶ Samir, s.106; A.Sağır, s.79; M.Demirci, s.138.

³²⁷ İbnü’r- Rumi, age, s.338-342. Şiirin Arapça aslı için bkz.Ek.4, s.162.

a. Zencilerin Basra Katliamı ve Tahribatının Muhtemel Sebepleri

Şimdi de acaba Ali b. Muhammed ve emrindeki Zenciler, ele geçirdikleri şehirlerde ve özellikle de Basra'da neden böylesine tahribat ve katliam yapmışlardı? Bunun sebepleri neler olabilir? Neden bu kadar acımasız ve zalimce davranmışlardı? gibi sorulara cevap aramaya çalışacağız. Bununla ilgili yaptığımız tesbitleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Zenciler, köle olarak çalıştıkları dönemlerde; efendilerinin, kendilerine yaptığı insanlık dışı muamelelere karşı, güçlü bir intikam duygusuyla davranmış olabilirler. Daha önce belirttiğimiz gibi, Zenci köleler güç ve takatlerinin üstünde yük yükleniyor, sadece karın tokluğuna çok ağır şartlarda çalıştırılıyordu. Ayrıca bölge halkının bu insanlara karşı bakışı da olumlu değildi ve onlar aşağılık birer varlık veya ikinci sınıf insan olarak görülüyordu. İşte kendilerinin böyle hor ve hakir görülmeleri, Zencilerin intikam duygularını körüklemiştir denilebilir.³²⁸

2. Zenciler, malı mülkü olmayan, fakir ve yoksul kimseler olduğu halde, bölge insanının zengin ve varlıklı olması, onları zengin ve servet düşmanı yapmış olabilir.

3. İsyanın başlangıcında bölge insanı, Zencilere karşı mücadelede hep ön saflarda olmuş ve Basra halkı onlara çok ağır kayıplar vermişti. Bunun üzerine Zenci lideri de ettiği yeminle katliam yapıp bölge halkını cezalandıracağını söylemişti.³²⁹ Bu da Zencilerin bölge halkına karşı kin ve öfkelerinin körüklemiş olabilir. Belki de ben söylediğimi işte böyle yaparım iddiasını kanıtlamıştır.

4. İsyancı Zenciler kendilerini çok güçlü göstermek, bölge insanı üzerinde hakimiyet kurmak ve diğer şehir ve kasabalara ibret olması için, bu şekilde katliamlar yapmış olabilirler. Zira yaptıkları bu vahşetle, halka korku salarak daha hızlı yayılmaları kolaylaşmaktaydı.

³²⁸ Samir, s.98, 108; Duri, s.101; A.Sağır, s.30.

³²⁹ Samir, s.108; M.Demirci, s.130.

5. Köle olarak çalıştıkları dönemlerde aile, çoluk çocuk ve sıcak bir yuvalarının olmaması; evlat acısı ve evlat sevgisi nedir bilmeyişleri; merhemet duygusu yaşamamaları da böyle bir vahşeti doğuran psikolojik bir etken olarak düşünülebilir.

6. Son olarak Zenciler ve bedevilerin geldikleri bölgelerin savaş anlayışının, bedevi ruhunun bu eylemlerindeki yansıması olabilir. Çünkü onların savaş kültüründe katliam, yağmalama ve tamamen yok etme vardı. Bunlar bu kültürle Basra ve çevresini yakıp yıkmış olabilirler.

b. Basra'nın İsyancı Zencilerin Eline Geçmesi Karşısında Abbasi Hilafeti ve Alınan Tedbirler

Kaynakların verdiği bilgiye göre Abbasi hilafeti büyük yankı uyandıran bu olay karşısında daha fazla duyarsız kalamayarak Ahmed el-Müvellid'i Zencilerle savaşmak için Basra'ya gönderdiyse de, o da pek başarılı olamadı.³³⁰ Bunun üzerine Halife Mu'temid bu işin üstesinden ancak kardeşi Muvaffak'ın geleceğini düşünerek Basra ve çevresinin de sorumluluğunu ona verdi (H.Rebiulahir 258/M.Şubat-Mart 871). Hemen Muvaffak hazırlıklarına yaparak komutanlarından Müflih'le birlikte Zenci isyanını bastırmak için büyük bir askeri güçle Bağdat'tan yola çıktı. Hatta halife, onları, "Berkuvar" köyüne kadar yolcu ederek bu olaya verdiği önemi gösterdi.³³¹ Nitekim Taberi, Muvaffak'ın hazırladığı ordunun Bağdat'tan ayrılışına bizzat şahit olduğunu ve Bağdatlıların bu konudaki görüşlerini; "*Daha önceleri halifelerin bir çok ordularını görmüştük. Ancak bu kadar güzel hazırlanmış, teçhiz edilmiş ve bu kadar kalabalık bir orduyu görmemiştik.*" diyerek aktarmıştır.³³²

Basra'yı kurtarmak üzere görevlendirilen komutan Müflih, ordusuyla "Ma'kil" nehri civarına gelip karargah kurdu. Bu sırada Ali b. Muhammed yanındaki çok az bir kuvvetle şehirde idi. Çünkü adamlarının bir kısmı ganimetleri taşımak için yanından ayrılmış, komutanlarından Ali b. Eban "Cubba" şehrinde; Yahya b. Muhammed el-Bahrani de "Abbas" nehri civarındaydı. Zenciler Ali b. Muhammed'e, büyük bir Abbasi ordusunun geldiğini haber verdiler. Hemen o, adamlarına bu ordunun kumandanının kim olduğunu

³³⁰ Taberi, IX, s.488; İbnü'l-Esir, VII, s.206.

³³¹ Taberi, IX, s.490; İbnü'l-Esir, VII, s.211; Nüveyri, XXV, s.121.

³³² Bkz.Taberi, IX, s.492.

sordu. Onlar da bilemediklerini söyleyince korku ve endişeye kapılan Zenci lideri, Ali b. Eban'a adam göndererek yanına gelmesini istedi ve çevreye de keşif kolları yollayarak ordu komutanının kimliğini öğrenmeye çalıştı. Keşiften dönen kumandanlarından birisi gelen ordunun kalabalık olması sebebiyle kendilerinin karşı koymalarının mümkün olmadığını söyleyince, Ali, bu sözlere kızarak “yalan söylüyorsun” deyip Zencileri toplamasını ve savaşmalarını emretti. Zenciler ancak savaşa çıktıklarında karşılarında Müflih olduğunu öğrendiler. İki ordu arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Bu sırada nereden geldiği belli olmayan bir ok Müflih'e isabet ederek yaraladı. Onun yaralanıp geriye çekilmesi adamlarının bozguna uğramasına neden oldu. Böylece Zenciler Müflih'in askerlerinden çoğunu kılıçtan geçirdiler, hatta mükafat için kestikleri başları liderlerine götürdüler. Aldıkları esirlerden asıl komutanın Muvaffak olduğunu öğrendiler. Müflih ise aldığı ağır yaradan öldü.³³³ Onun öldüğünü öğrenen Zenci lideri öldürenin çıkmaması üzerine, kendisinin onu öldürdüğünü söyledi. Halbuki rivayetlere, göre Müflih ile yapılan çarpışmalarda Ali b. Muhammed yoktu ve dolayısıyla yalan söylüyordu.³³⁴

Bu ağır hezimet sonrasında Muvaffak, dağılan askerlerini yeniden toplamak ve Zencilerle yapacağı yeni savaşa daha ciddi hazırlık yapmak için bizzat komutan olarak cepheye geldi ve Übülle'ye karargahını kurdu.³³⁵ Öyle anlaşılıyor ki, o, artık Zencilerin küçümsemeyecek kadar büyük güç olduklarını düşündü. Muvaffak'ın geldiğini haber alan Zenciler ise büyük bir panik ve korkuyla kadın ve çocuklarını da alarak bataklığa doğru kaçtılar ve sonradan Muhtara şehrini kurdukları Ebu'l-Hasib nehrinin kıyısına kadar geldiler. Bu panik esnasında köprü ve kayık olmamasından çok sayıda kadın çocuklarıyla birlikte boğuldu.³³⁶

Öte yandan isyancı Zencilerin komutanlarından Yahya b. Muhammed el-Bahrani'nin Ahvaz civarındaki Abbas nehrinin kıyısına gelip yerleştiği sırada, Ahvaz valisi Cafer b. Mansur el-Hayyat öldürülmüş; yerine Asağcun (Asa'cun) atanmıştı. Yahya, Übülle'deki Muvaffak'ın ordusuna gelecek erzak ve yardımlara mani olmak için Abbas nehrinden “Ebu'l-Esed” nehrine geçerken kıyıda Asa'cun ile karşılaştı. Taberi'nin ifadesine göre, Yahya kendi kalabalık askerine güvenerek ve Asa'cun'u hafife alıp ok

³³³ Taberi, IX, s.494; İbnü'l-Esir, VII, s.211-212.

³³⁴ Taberi, IX, s.495; İbnü'l-Esir, VII, s.212.

³³⁵ İbnü'l-Esir, VII, ay.

³³⁶ Taberi, IX, s.494.

yağmuruna tuttu.³³⁷ Sonuçta Asa'cun'u ve askerlerini geri püskürterek, içi buğday ve askeri teçhizat dolu gemileri ele geçirip, Ebu'l-Hasib nehri kıyısındaki Zenci liderine ulaştırmak için yola çıktı. Ancak bu durumu önceden haber alan Muvaffak'ın adamlarından Taştemir et-Türki ve Asa'cun'un birlikleri, onun üzerine yürüyerek nehrin iki tarafından kuşattılar. Çıkan çatışmada Yahya, pazu ve bacağına üç yerinden yaralanıp yanındaki Zenciler de dağılınca, bir sandalla nehrin doğu tarafına geçerek çalılıklara saklandı. Geceleyin, Ebu'l-Ceyş adıyla tanınan Abbad isimli doktorunun gizlice ayrılıp halifenin adamlarına haber vermesi üzerine Yahya yakalandı. Askerleri de hilafet ordusu tarafından esir edilerek ellerindeki mallarına el konuldu ve gemilerinin içlerine petrol (petrol) doldurularak yakıldı. Böylece Yahya b. Muhammed el-Bahrani'yi yakalayarak büyük bir başarı sağlayan Muvaffak, Zenci liderinin bu acımasız komutanını Samerra'ya gönderdi (9 Recep 258/21 Mayıs 872). Daha sonra Yahya orada ağır işkenceyle öldürüldü.³³⁸

Yahya b. Muhammed el-Bahrani'nin yakalanıp öldürülmesi Ali b. Muhammed ve Zenciler açısından büyük bir kayıp olduğu kadar moralleri de bozmuştu. Çünkü o, bataklık arazide görev yapan Zencilere komuta ederek Basra'nın kuzeyini ve Vasıt'a kadar olan bölgeyi kontrol ediyordu.³³⁹ Dolayısıyla böylesine önemli komutanının ölümü Ali b. Muhammed'i çok üzmesine rağmen, o, ordusunda bir çözülmeye ve moral bozukluğuna sebep olmamak düşüncesiyle onun aslında önemsiz biri olduğunu belirterek, durumu lehine çevirmek için; *“Yahya öldürülünce bir hayli üzülmüştüm. Ancak gaipten bir ses bana öldürülmesinin daha hayırlı olduğunu söyledi. Çünkü o benim için tehlikeli idi.”* demek zorunda kaldı.³⁴⁰

Öte yandan Ebul-Esed nehri kıyısında bulunan Muvaffak, salgın hastalıkların (vebanın) artması ve bir çok askerinin ölmesi üzerine Vasıt'a geri dönerek, Bazaverd denilen yerde karargahını kurdu. O buradayken kullanılan bütün alet ve edevatın, her türlü savaş araçlarının ve gemilerinin tamirini, yenilenmesini sağladı ve askerleri donattı. Moral olması için askerine maaşlarını ödedi. Bu hazırlıklardan sonra, ordusuyla tekrar Ali'nin

³³⁷ Taberi, IX, s.495-496.

³³⁸ Anlatıldığına göre Yahya b. Muhammed Samerra'ya ulaşınca önce halka teşhir edilir. Halkın önünde iki yüz kırbaç vurulduktan sonra elleri ve ayakları çapraz olarak kesilir. Daha sonra da derisi yüzülür. Son olarak da idam edilerek yakılır. Bkz.Taberi, IX, s.498.

³³⁹ M. Demirci,s.144.

³⁴⁰ . Taberi, IX, s.498; İbnü'l-Esir, VII, s.213.

karargahının bulunduğu Ebu'l-Hasib nehrine doğru yürüdü. Orada küçük bir askeri birliği yanında tutarak, geri kalan askerleri komutanların emrinde saldıracakları mevzi ve hedefleri belirterek savaş düzeni içinde çarpışmayı başlattı. İki taraf arasında cereyan eden şiddetli çatışmalar nedeniyle askerlerinin çoğu yanından ayrılıp ve az sayıda askeriyle kalan Muvaffak, durumu Zencilere sezdirmemek için yerinden kımıldamamaya dikkat ediyordu. Aslında savaş ilk başlarda Muvaffak'ın lehine seyretmiş ve askerleri de Zencilere ait evlere ve saraylara kadar ulaşıp ateşe vermişler,³⁴¹ ve hatta çok sayıda esir kadını kurtarmışlardı. Ali ve askerleri ise zor durumdaydı. Ancak ne zaman ki Zenciler Muvaffak'ın yerini tespit edip, yanında asker azlığını fark edince, bütün güçleriyle üzerine hücum ettiler; bu defa Muvaffak zor durumdaydı. Zenciler ise üstün hale geldi. Tekrar şiddetlenen savaşta her iki taraftan da çok sayıda insan öldü. Birkaç kez ölümle karşı karşıya kalan Muvaffak, daha kötü duruma düşmemek için kademeli şekilde geri çekilmek gerektiğini düşündü ve askerlerine gemilerine dönmelerini emretti. Askerlerin bir kısmı gemilere dönebildi. Bir kısmı ise önlerine çıkan Zencilerle çarpışmaya devam etti. Yine her iki taraf da büyük kayıplar verdi. Kaynaklara göre, gemilere binemeyen Muvaffak'ın askerlerinin hepsi öldürülmüştü. Zenciler ölen bu askerlerin kellelerini keserek liderlerine götürdüler. O da bundan bir hayli keyiflendi. Bu yenilgiden sonra Muvaffak, Bazaverd'e çekilerek Zencilere tekrar hücum etmek için hazırlıklara başladı. Ancak hesapta olmayan bir iki olay taarruza mani oldu. Olaylardan ilki, şiddetli rüzgar esen bir gün çıkan yangın, Muvaffak'ın karargahını bütünüyle yakıp kül etmesi ve bir çok askerini kaybetmesiyle malzemesiz kalıp Vasıt'a geri dönmek zorunda kalması idi. İkincisi ise, Vasıt'ta iken Yakub b. Leys es-Saffar'ın Bağdat'a doğru geldiği ve Zenci isyanından daha acil bir durumun mevzubahis olduğunu belirten ve derhal Samerra'ya dönmesini isteyen halifenin mektubunu alması idi. Bunun üzerine Muvaffak yerine Muhammed b. el-Müvellid'i vekil tayin edip Samerra'ya geri döndü (H.Rebiülevvel 259/ M.Şubat 873).³⁴²

Diğer taraftan Ali b. Muhammed, Muvaffak'ın karargahının yandığını ve Vasıt'a çekildiğini üç gün sonra Abadan'dan gelen iki kişiden öğrenmişti. Cereyan eden olaylar ve

³⁴¹ Ebu'l-Hasib nehrinin kıyısında cereyan eden bu savaşta Muvaffak'ın askerlerinin Zencilere ait saray ve evleri yaktıklarına şahit oluyoruz (Bkz. Taberi, IX, s.500). Demek ki burası daha sonra kurulacak olan Muhtara şehrinin ilk kuruluş aşamasını oluşturmaktaydı. Aynı zamanda Zencilerin daha o zamanlar şehir ve çarşılar kurmaya başladıklarını da göstermektedir.

³⁴² Taberi, IX, s.499-500,502; İbnü'l-Esir, VII, s.213-214, 232. (Taberi ve İbnü'l-Esir, Muvaffak'ın başı kesilen askerlerinin sayısını 110 kişi olarak vermektedirler. Bkz. Taberi, IX, s.500; İbnü'l-Esir, VII, s.214).

Muvaffak'ın Samerra'ya dönmesi Zencilerin bölgede serbest hareket etmelerine imkan verdi. Nitekim tekrar etraftaki köy ve kasabalara saldırıp yağmalamaya başladılar. Zira aşağıda geleceği gibi, Muvaffak'ın dönmesinden, Musa b. Boğa'nın gelişine kadar geçen yedi aylık sürede bölgede Zencilerin karşısına çıkacak hilafet askeri yoktu.

Bu dönemde Zenciler genelde üç ayrı bölgede faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Ahvaz ve çevresinde Ali b. Eban; Vasıt ile Basra arasındaki kuzey bataklık bölgede Süleyman b. Cami faaliyet gösterirken, Ali b. Muhammed'in kendisi de "Dicletü'l-Avra" denilen Fırat ve Dicle'nin birleştiği bataklığın ortasındaki Muhtara'dan hareketi idare etmekteydi.³⁴³ Anlaşılan H.Rebiülevvel 259/M.Şubat 873'den sonra Zenciler, zikrettiğimiz bu yerleri tam kontrollerine geçirerek adeta müstakil bir devlet gibi hareket etmeye başlamışlardı. Tabiatıyla Zenci hareketinin üssü olması sebebiyle, yağmalanan bütün ganimet ve mallar Muhtara'da toplanıyordu. Dolayısıyla ihtiyaç duyulan yerlere ve kimselere, malzeme, gıda veya asker buradan sevkediliyordu.

İşte bu yönetim ve hakimiyet alanı dağılımına göre Zenci lideri, aralarında Musa eş-Şarani ve Yahya b. Muhammed gibi önemli komutanlarının ve askerlerinin yer aldığı bir büyük orduyu Ali b. Eban'ın komutasında derhel Ahvaz'a gönderdi. Bu esnada Ahvaz valisi Asa'cun ve beraberindeki komutan Neyzek durumu haber alınca, Zenci ordusunu Destimaran (Destimeysan) çölünde karşıladılar. Cereyan eden savaşta Ali b. Eban galip gelmiş; Neyzek ve adamlarının çoğu öldürülmüş ve Asa'cun da suda boğulmuştu; Hasan b. Herseme eş-Şar ve Hasan b. Cafer isimli Abbasi komutanları da esir edilmişti.³⁴⁴

Bu askeri başarıdan sonra Ali b. Eban H.Recep 259/ M.Mayıs 873 de ikinci kez Ahvaz'a taarruz ederek şehre girdi. Elde ettiği ganimet ve esirler hakkındaki haberi liderine bildirdikten sonra Musa b. Boğa gelene kadar Ahvaz'da kaldı ve faaliyetlerine devam etti.³⁴⁵ Çünkü Ahvaz, Zenciler açısından ganimet ve erzak teminin kolaylığı bakımından önemliydi. Yoksa aslında sürekli kalarak ikamet edecekleri bir yer değildi; çünkü burası, saldırılara açık olduğu için tehlikeli olabilirdi. Halbuki onlar genellikle sulak,

³⁴³ M. Demirci, s.146.

³⁴⁴ Taberi, IX, s.503; İbnü'l-Esir, VII, s.216.

³⁴⁵ Taberi, IX, s.504; İbnü'l-Esir, VII, ay.

ağaçlık, bataklık ve çukurluk yerleri güvenlikleri için uygun bulup böyle yerlerde saklanabilirlerdi.³⁴⁶

Ahvaz'ın bu şekilde ikinci kez Zencilerin eline geçmesi halife Mu'temid'i onlarla daha etkin mücadele edecek birini görevlendirmeye sevketti. Bu kişi ise Abbasi ordusunun en ünlü komutanlarından, harp sanatını iyi bilen, akıllı ve ayrıca kendileriyle de akrabalığı olan Musa b. Boğa'ydı (H.Zilkade 259/M Eylül 873). Halife bu görevinde ona destek olmak için Abdurrahman b. Müflih'i Ahvaz'a; İshak b. Kundacık'ı Basra'ya ve İbrahim b. Sima'yı da Bazaverd'e gönderdi ve Zencilerle savaşmalarını emretti.³⁴⁷

Zikrettiğimiz gibi Ahvaz, Basra ve Vasıt çevresinde üç ayrı isyancı gruba karşı üç ayrı Abbasi komutanı atanmış ve böylece Zencilerin üç yönden kuşatılması düşünülmüştü. Nitekim bu meyanda Abdurrahman b. Müflih, Ahvaz'ı kurtarmak için derhal Ali b. Eban üzerine yürüdü. Ancak ilk hamlesinde mağlup oldu; ama kısa sürede geri toparlanarak galip geldi ve çok sayıda Zenciyi öldürdü ve bir kısmını da esir aldı. Hatta Zenciler korkularından geri Muhtara'ya kaçtılar. Zenci lideri çok uğraşmasına rağmen, onları geri savaş meydanına gönderemedi.

Bu hezimet sonrasında Ali b. Eban, İbn Müflih'e karşı birkaç kez saldırıya geçtiyse de her seferinde mağlup oldu. Buradan bir sonuç alamayınca, bu defa Bezaverd'deki İbrahim b. Sima'ya saldırdı ve onun karşısında da mağlup oldu. Akabinde geri dönerek Mehdi kalesindeki Abdurrahman'ın üzerine gece baskını planladı. Çünkü buralar sık çalılık, bataklık ve kamışlık olduğu için gizlenmeye elverişli idi. Ali b. Eban'ın planını haber alan Abdurrahman, Taştémir isimli komutanını bölgeye gönderdiyse de bölge bataklık ve kamışlık olduğu için Zencilere ulaşamadı. Bunun üzerine kamışlığı ateşe verince Zenciler gizlendikleri yerlerden kaçmaya başladılar ve bu şekilde çok sayıda Zenci öldürüldü, pek çoğu da yakalanarak esir alındı.³⁴⁸ Bu sırada Taştémir'in önünden kaçan Ali b. Eban, Sidre nehrine doğru yöneldi. Abdurrahman da onu takibe edince zor durumda kalan Ali b. Eban, Zenci liderinden yardım istedi. Kendisine on üç gemi dolusu silah ve asker yardımı gönderilmesine rağmen, Ali b. Eban, Taştémir karşısında yine mağlup olunca kaçarak Muhtara'daki lideri Ali b. Muhammed'in yanına döndü. O gün Abbasi

³⁴⁶ A.Sağır, s.85.

³⁴⁷ Taberi, IX, s.504; İbnü'l-Esir, VII, s.216.

³⁴⁸ Taberi, IX, s.505.

ordusu Zencilerin on gemisini daha ele geçirdi. Bundan sonra Abdurrahman ile, İbrahim b. Sima sırayla Zencilere karşı akınlar düzenlediler. Öte yandan bu sırada Basra'daki İshak b. Kundacık ise, Zencilere giden erzak yollarını keserek, yiyecek ve teçhizat sevkiyatına engel oluyordu.³⁴⁹ Görüldüğü gibi Musa b. Boğa'nın üç yönden Zencileri kuşatma planı sonuç vermiş; bu süre içinde Zenciler sürekli yenilerek geri çekiliyorlardı. Neredeyse bütün Zenciler Muhtara'ya sıkıştırılmıştı.

Ancak ne var ki bu sıralarda Musa b. Boğa görevden alınarak, yerine Mesrur el-Belhi atanmıştı.³⁵⁰ Taberi, on aydan fazla görev yapan Musa b. Boğa'nın azliyle ilgili olarak; kendi sorumluluğundaki Fars bölgesinin Muhammed b. Vasıl³⁵¹ tarafından alınması ve ordusunun Abdurrahman b. Müflih komutasında Ramahürmüz yakınlarında İbn Vasıl'a yenilmesini hazmedemeyerek, bizzat kendisinin halifeden azlini istediğini rivayet eder.³⁵² İbn Ebi'l-Hadid ise, onun Saffari tehlikesinden dolayı halife tarafından azledildiğini belirtir.³⁵³ Bu iki rivayeti naklederek değerlendiren M. Demirci de "Muhtemelen Doğu eyaletlerinde yeni yükselen güçlerin (İbn Vasıl, Saffariler, Zeydiler) karşısında parlak askeri geçmişine gölge düşürecek bir yenilgi almamak ve beklenen başarıyı da göstermemesinden dolayı da bu görevden alınmasını istemiştir. Eğer doğrudan Safari tehlikesinden dolayı alınmış olsaydı, bununla ilgili bir göreve atanırdı. Aksine halifenin veliaht oğlu Cafer ile birlikte Batı eyaletlerine atanmıştır."³⁵⁴ diyerek kendi kanaatini beyan eder.

Öyle anlaşılıyor ki, Ya'kub b. Leys tehlikesi artınca, halife Mu'temid kardeşi Muvaffak'a daha önceki yerlere ilaveten bütün doğu bölgesinin valiliğini de verdi. böylece görev alanı genişleyen Muvaffak da, Musa b. Boğa'nın emrindeki bölgeyi Mesrur el-Belhi'ye tevcih ederek, onu önden gönderdi ve kendisi Yakub b. Leys tehlikesi nedeniyle Samerra'da kaldı. Ancak Mesrur el-Belhi'nin tayini, bölgedeki durumu tekrar Zenciler lehine çevirdi. Çünkü isyanla başarılı şekilde mücadele eden iki Türk komutanın

³⁴⁹ Taberi, IX, s.505-506.

³⁵⁰ Taberi, IX, s.506.

³⁵¹ Taberi'ye göre Muhammed İbn Vasıl, Fars bölgesindeki Abbasi valisi Haris b. Sima'yı öldürerek bu bölgede hakimiyetini tesis eden bir derebeyidir. Bu bölge Musa b. Boğa'nın sorumluluk alanındaydı. Musa b. Boğa, komutanlarından Abdurrahman b. Müflih ile Taştemir'i onunla savaşmak için göndermiş, ancak savaşı kaybetmişlerdi. Taştemir öldürülmüş, Abdurrahman ise esir edilmiş, daha sonra ölmüştü. Bkz.IX, s.512-513.

³⁵² Bkz. Taberi, IX, s.512-513.

³⁵³ Bkz. İbn Ebi'l-Hadid, VIII, s.163.

³⁵⁴ M. Demirci, s.150.

Muhammed b. Vasil tarafından bertaraf edilmesinden sonra Zenciler sıkıştırıldıkları yerlerden tekrar çıkararak üçüncü kez Ahvaz'ı ele geçirip harap ettiler ve çok sayıda insanı öldürdüler.³⁵⁵ Halbuki bu sırada Musa b. Boğa'nın boşalttığı Ahvaz bölgesinde Ebu's-Sac görevlendirilmiş; fakat o Ali b. Eban karşısında Dulab denilen yerde yenilip görevden alınca yerine İbrahim b. Sima atandı ve aynı yılın Ramazan ayına kadar orada kaldı.³⁵⁶ Öte yandan Halife, kardeşi Muvaffak ve bütün diğer büyük komutanlar, Yakub b. Leys'e karşı hazırlıklarla uğraşırken Zenciler serbest kalarak bölgede rahatça hareket edebiliyorlardı. Öyle ki kısa bir süre içerisinde Ahvaz, Havanit, Destemeysan, Batiha, Tahisa, Cubba, ve Kadisiye gibi yerler onların eline geçti.³⁵⁷

4. Vasıt'ın Ele Geçmesi

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Ya'kub b. Leys'in Irak'a gelmesiyle birlikte Abbasi güçleri Vasıt ve çevresinden çekilmişlerdi. Kalanlar ise zayıf ve yetersiz oldukları için Zenciler onlardan fazla çekinmiyorlardı. Fakat Abbasi ordusu Saffarileri ağır bir yenilgiye uğratmasına rağmen, Abbasi yönetimi, Yakub'un yenilgiyi hazmedemeyip intikamının peşinde koşacağı, gerekli hazırlıklar yaptıktan sonra yeniden Bağdat'a geleceği ihtimaline karşı sürekli teyakkuz halindeydi ve bütün zamanını ve kuvvetini buna göre kullanıyorlardı. Bu nedenle Abbasi idaresi, isyan bölgesinde şimdilik durumu idare edecek ve Zencilerin ilerlemesine mani olacak kadar kuvvet ve komutanlar bulundurmakla yetiniyordu.³⁵⁸

Söylediğimiz gibi bir yandan bölgede yeterli ve güçlü Abbasi kuvvetinin olmayışı, diğer yandan da Saffarilerle yapılan geçici ateşkes anlaşması, Zencilerin hakimiyet alanlarını genişletmelerine imkan verdi. Özellikle Süleyman b. Cami komutasındaki Zenci ordusu daha önce bahsedilen yerlere ilaveten "Hassan",³⁵⁹ "Bi'rü Musavir", "Tellü", "Ramana", "Cazire", "Rusafe"³⁶⁰ gibi yerleri ele geçirdi. Dahası Süleyman, mevcut şartlarda ve ortamda Vasıt'ı da ele geçirebileceğini düşünerek derhal

³⁵⁵ Tarihçilerin verdiği bilgilere göre Zenciler Ahvaz'da elli bin Müslüman'ı öldürmüşlerdir. Bkz. İbnü'l-Cevzi, XII,s.152; Zehebi, *Tarih*, XIX, s.29.

³⁵⁶ Taberi, IX, s.513.

³⁵⁷ A.Sağır, s.87.

³⁵⁸ A.Sağır, s.87.

³⁵⁹ Hassan, Vasıt ile Deyru'l-Akul arasında bir köy. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, II, s.258.

³⁶⁰ Rusafe, Basra yakınlarında küçük bir yerleşim yeri. Bkz. *Mu'cu'l-Buldan*, III, s.46.

Ali b. Muhammed'den asker desteği istedi. O da bin beş yüz kişilik atlı bir kuvvet gönderdi. O sıralarda Muhammed el-Müvellid Vasıt valisi idi. Süleyman ordusuyla Vasıt üzerine yürüyünce vali, onun karşısında tutunamayacağını düşünerek kaçtı. Şehri Kencur (Mengüçur) el-Buhari savunmaya çalıştıysa da, ancak ikindiye kadar dayanabildi. Sonunda kendisi öldürüldü ve şehir H.264/M.878 yılı sonlarına doğru Zencilerin eline geçti.³⁶¹

İsyancı Zenciler diğer yerlerde yaptıkları şenat ve tahribatı aynen Vasıt'ta da uyguladılar. Nitekim şehir halkına karşı katliam uyguladılar ve bütün malları yağmalayıp evleri, çarşı ve pazarları yaktılar. Dehşet ve korku içinde kalan halkın bir kısmı şehri terk etti. Tabii bu durum sadece Vasıt'la sınırlı değildi. Çünkü Süleyman, etrafa daha rahat akınlar düzenleyebilmek için Vasıt'tan sonra "Canbela'ya" geçti. Üç ay boyunca burada kalarak aynı faaliyetlerde bulundu.³⁶²

Vasıt ve çevresinin de bu şekilde Zencilerin eline geçmesi, onları Bağdat'a biraz daha yaklaştırdı. Artık Vasıt o zamana kadar Zencilerin kuzeyde ulaştıkları en uç nokta idi. Dahası Zencilerin, Vasıt'ı alması kendilerine büyük bir prestij kazandırdığı gibi; güçlerinin ne kadar arttığını, neler yapabileceklerini ve merkezi hükümeti zor durumda bıraktıklarını göstermesi bakımından da önemliydi. Mamafih bu gelişmeler üzerine Bağdat'ta halife ve kardeşi Muvaffak arasında anlaşmazlık ortaya çıkmış; çünkü vezirlerin atanması ve görevden alınması yüzünden neredeyse savaş yapacak hale gelmişler; neticede araya girenler sayesinde uzlaşma sağlanarak savaş çıkmadan anlaşmışlardı.

Öte yandan Vasıt ve çevresinin yağmalanması ekonomik bakımdan Zencileri güçlendirirken, Abbasi maliyesini sıkıntıya sokmuştu. Öyle ki Abbasi maliyesi askere maaş ödeyemez duruma düşünce, hem merkezdeki idari otorite sarsılmış ve iç karışıklıklar ortaya çıkmış ve bundan istifadeyle bazı bölge valilerinin vergi ve haraçlarını göndermemeler hem de Zencilerin ele geçirdikleri arazilerin geliri ve vergileri de sekteye uğrayınca Abbasi hazinesinde para kalmamıştı.³⁶³

Zenci komutanı Süleyman b. Cami, Canbela ve Kufe sevadında bulunan malların rahatlıkla taşınabilmesi için Züheyr nehrinden Sevadü'l-Kufe'ye geçecek bir kanalın

³⁶¹ İbnü'l-Esir, VII, s.262.

³⁶² İbnü'l-Esir, VII, s.262.

³⁶³ A.Sağır, s.89.

açılmasının çok faydalı olacağını düşündü ve liderinden bunun için izin istedi (H.265/M.878). Ali b. Muhammed bu kanala izin verdiği gibi, yardım için adam ve malzeme de gönderdi. Süleyman ve askerleri bir aydır kanal çalışması yaptığı sırada Abbasi komutanı Ahmed b. Leyseveyh, ani bir baskın düzenleyerek çok sayıda Zenciyi öldürdü, gemilerini yaktı. Süleyman b. Cami canını zor kurtardı ve Tahisa'ya geri çekilmek zorunda kaldı ve bir daha da kanal açmaya yeltenmedi³⁶⁴

5. Nu'maniye'nin³⁶⁵ Ele Geçirilmesi

Yukarıda geçen baskından kısa bir süre sonra Zenciler tekrar çevreye saldırmaya ve ticaret gemilerine el koymaya başladılar. Bu meyanda H.265/M.869 da Nu'maniye'ye girip ateşe verdiler ve çok kimseyi esir aldılar. Oradan Cerçeraya'ya³⁶⁶ geçtiler. Böylece Zenciler Bağdat'a biraz daha yaklaştılar. Çünkü Cerçeraya ile Bağdat arası yetmiş milden daha az bir mesafe idi. Bölge halkı Zencilerden öyle korkmuştu ki evlerini terk edip Bağdat'a göç etmeye başlamıştı.³⁶⁷

6. Ahvaz Üzerinde Abbasi, Saffari ve Zenci Mücadelesi

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Muvaffak tarafından Ahvaz ve çevresine vali tayin edilen Mesrur el-Belhi göreve başladıktan sonra, bataklık bölgede saldırı ve yağmalarını sürdüren Süleyman b. Cami'ye karşı, Ağartmış ve Haşîş adlı iki Türk komutanını; Ahvaz bölgesindeki Ali b. Eban'a karşı da Ahmed b. Leyseveyh'i görevlendirdi. İşte tam bu sıralarda Saffariler ile, Abbasi ordusu arasında Deyru'l-Akul'da³⁶⁸ yapılan savaşı, Abbasiler kazanmış ve yenilen Saffariler Ahvaz bölgesine çekilmişlerdi. Halbuki belirttiğimiz gibi o esnada Ahvaz'da Ali b. Eban vardı. Hal böyleyken Yakub b. Leys, Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdi'yi kendi adına Ahvaz ve çevresine vali tayin etti ve böylece burada Abbasi, Saffari ve Zenci hakimiyet mücadelesi başladı. İşte bu ortamda; Saffarilerin, Zencilere yakınlaşarak Abbasilere karşı birlikte hareket ettiklerini görüyoruz.

³⁶⁴ İbnü'l-Esir, VII, s.268.

³⁶⁵ Nu'maniye, Vasıt ile Bağdat arasında Nu'man isminde birinin ismine nispetle anılan, (tarihçinin kendi yaşadığı dönemde) halkının tamamının Gali Şii olan bir beldedir. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, V, s.294.

³⁶⁶ Cerçeraya, Bağdat ile Vasıt arasında doğu yönüne düşen bir şehirdir. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, II, s. 123.

³⁶⁷ İbnü'l-Esir, VII, s.268.

³⁶⁸ Deyru'l-Akul, Bağdat ile Numaniye arasında, Dicle nehrine 15 fersah uzaklıkta bir yerleşim yeridir. Hamevi'nin yaşadığı dönemde nehre bir mil mesafede bulunmaktadır. Çarşı ve pazarlarıyla mamur bir yerdir. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, II, s. 521.

Nitekim Saffari valisi Ubeydullah el-Kürdi, Ali b. Eban'a mektup yazarak, kendi saflarına geçerse Ahvaz bölgesinin kendisine verileceğini vaat ederek onu kendi yanına çekmeye çalıştı. Esasen onun niyeti Ahvaz'da bağımsız bir beylik kurmaktı.³⁶⁹ Buna karşılık Ali b. Eban da her iki tarafı idare etme stratejisi uyguluyordu. Öte yandan bunların ilişkisini ve niyetlerini öğrenen Ali b. Muhammed, Ubeydullah el-Kürdi'ye gönderdiği mektupla, Ahvaz'ın Ali b. Eban'a teslimini ve kendi adına hutbe okunmasını istedi. Sonuçta bir mutabakata varılarak Abbasi ordusuna karşı birlikte harekete etme kararı aldılar. Bu sırada Mesrur el-Belhi tarafından Ahvaz'ın idaresine görevlendirilen İbn Leyseveyh ise, Sus şehrinde iken Abbasilere karşı oluşan Safari-Zenci ittifakını haber aldı ve ani bir baskınla onları hezimete uğratarak çok sayıda askerlerini öldürdü ve bir kısmını da esir aldı. Bundan sonra Cündişapur'a çekildi.³⁷⁰

Bu hezimetin takiben Ali b. Eban, yeni bir saldırı hazırlığı için Ahvaz'dan ayrılarak "Asker Mükrem"deki Ubeydullah el-Kürdi'nin yanına gitti. O da Kürtlerden ve ayak takımından bir grupla onu karşıladı. Aralarında burada hutbenin Ali b. Muhammed adına okunacağına dair bir anlaşma yapıldı. Ayrıca Ubeydullah, Ali b. Eban'a üç yüz süvari verip yanlarına Kürt ileri gelenlerinden Hazım ile, Saffari şeyhi Talekani'yi katarak gönderdi. Ancak Ali b. Eban, yapılan anlaşmaya uyulup uyulmadığını kontrol için Behbuz b. Abdülvehhab adlı komutanını Tuster'e gönderdi ve Ubeydullah'ın Cuma hutbesini kimin adına okutacağını öğrenmek istedi.³⁷¹ Ama hutbede sırasıyla Abbasi halifesi Mu'temid, Saffari emiri Yakub ve Ahvaz valisi Ubeydullah el-Kürdi adlarının zikredildiğini, fakat Zenci liderinin isminin anılmadığını öğrenince fena halde bozulan Ali b. Eban, adamlarını toplayarak tekrar Ahvaz'a geri döndü.³⁷²

Böylece kurulmaya çalışılan Saffari-Zenci ittifakının bozulması için yeterli sebep ortaya çıktıysa da Abbasi komutanı ve valisi İbn Leyseveyh karşısında tutunamayan Zencilerin, tekrar Saffarilere yakınlaştığını görmekteyiz. Nitekim Zenciler Yakub b. Leys'e haber göndererek, eğer Bağdat'a yürürse yardım edeceğini vaat etmişti. Fakat Yakub,

³⁶⁹ M. Demirci, s.152.

³⁷⁰ Taberi, IX, s.527.

³⁷¹ Dikkat edilirse burada kimin adına hutbe okunacağına dair bir kavga vardır. Bilindiği gibi Ortaçağ İslam devletlerinde hutbe devlet başkanı (Halife) adına okunur ve onun siyasi hakimiyetinin simgesi sayılırdı. Bunun için Cuma günleri hutbelerde devlet başkanının adı zikredilir, ardından da o bölgenin yerel idarecisinin ismi söylenirdi. İşte buradaki hutbe kavgası da aslında o bölgenin siyasi otoritesinin kime ait olduğunun kavgasıdır.

³⁷² Taberi, IX, s.427-428.

onların sapık ve güvenilmez kimseler olduğunu belirterek, ittifak kurmaya yanaşmadı. Ancak, daha sonra geleceği gibi, onun bizzat kendisinin Ali b. Eban'a gönderdiği mektupla Ahvaz konusunda anlaşma önerdini biliyoruz. Bundan anlaşılın o ki bazı zorunluluklar, bu tarafları ittifak kurmaya veya anlaşmaya zorluyordu.³⁷³

Yukarıda yer yer geçtiği gibi Ahvaz ve civarında hem Zencilere ve hem de Saffarilere karşı başarılı mücadele veren Ahmed b. Leyseveyh, Tuster üzerine yürüyerek Muhammed b. Ubeydullah'ı mağlup etti ve şehri ele geçirdi. Ardından üzerine gelmekte olan Ali b. Eban'ın ordusuna yöneldi. Bu arada Zencilerle karşılaşmadan önce Ali'nin saflarında bulunan dört yüz kadar Bahiliden oluşan atlı grupla anlaşıp kendi safına katarak Ali'nin gücünün kırılmasını sağladı. Çıkan savaşta Zenciler fazla dayanamayarak kaçmaya başladılar. Neticede bir çoğu öldürüldü, bir kısmı da Müsrikan nehrinde boğuldu. Ali b. Eban ise sol bacağından yaralanarak canını zor kurtardı. O haliyle Muhtara'ya giderek, orada yaralarının iyileşmesini bekledi.³⁷⁴

Muhtara'da yarasının iyileşmesini takiben tekrar sorumluluk bölgesi olan Ahvaz'a dönen Ali b. Eban, kardeşi Halil ve yeğeni Muhammed b. Salih'i kalabalık bir orduyla Asker Mükrem'deki İbn Leyseveyh'in üzerine gönderi. Zencilerin geldiğini haber alan İbn Leyseveyh kurduğu pusuyla onları pek çoğunu imha etti. Bunun üzerine Ali b. Eban bu sefer Zenci liderinin oğlu Enkalay'ın komutasındaki birliği Müskiran'a gönderdi. Yapılan savaşta da onları mağlup eden İbn Leyseveyh, hepsini kılıçtan geçirdiyse de bu sırada Saffarilerin Ahvaz'a gelmesiyle bölgeyi terk etmek zorunda kaldı.³⁷⁵ Neticede Zenciler yine zaman ve bir fırsat daha kazanmışlardı.

Öte yandan Yakub b. Leys es-Saffar, Cündişapur'a vardığında, oradan Ahvaz'a el-Hısn b. El-Anber adlı komutanını gönderir. Anber şehre yaklaşınca Ali b. Eban Ahvaz'ı boşaltarak Sidre nehrine geçer. Ahvaz'a kolaylıkla giren Anber ile, Zenciler arasında ufak tefek çatışmalar cereyan ederken diğer yandan Ali b. Eban Saffarilere karşı ciddi bir hazırlık yapmaktadır. Nitekim yeterli hazırlıklar sonrasında Ahvaz'a hücum ederek Saffari kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratar. Anber ile sağ kalan adamları Asker Mükrem'e kaçarlar ve Zenciler tekrar Ahvaz'a girerler. Takiben Ali b. Eban, Behbuz'a verdiği emirle

³⁷³ F.Samir, s.97.

³⁷⁴ Taberi, IX, s.528-529; İbnü'l-Esir, VII, 245-246.

³⁷⁵ Taberi, IX, s.530-531; İbnü'l-Esir, VII, s.269.

Devrak bölgesindeki Saffarilere bağılı Kürt gruplarının oradan uzaklaştırmasını ister. O da bu görevi başarıyla yerine getirir ve Zencilerin çevresi güvenli hale gelir. Bu arada Ali b. Eban, Yakub b. Leys'in bu işin peşini bırakmayacağını ve mutlaka Ahvaz'a geleceğini düşünmektedir. Halbuki Yakub adamlarına, Zenciler ile savaşmamalarını ve Ahvaz'a girmemelerini emretmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi, sadece Ali b. Eban'a gönderdiği mektupla anlaşma isteğini bildirir ve adamlarının Ahvaz'a yerleşmesini teklif eder. Muhtemelen Ali b. Eban da onunla savaşmaktan çekindiği için şehirdeki yiyeceklerin kendilerinin olması, Saffarilere de sadece hayvan yemi verilmesi şartıyla bir anlaşma imzalar.³⁷⁶ Anlaşmayı müteakip Yakub'un ölümüne kadar (H.9 Şevval 265/ M.4 Haziran 879) iki yıl boyunca Ahvaz çevresinde kısmi bir istikrar yaşanır. Zenciler de bölgede rahat hareket edebilecek bir ortam bulurlar.³⁷⁷

Diğer taraftan Muvaffak'ın bölge valisi Mesrur el-Belhi, Ali b. Eban'ın Tüster'i alma plan ve hazırlıklarını öğrenince, İbn Leyseveyh'in yerine buraların idaresini Tekin el-Buhari'ye havale ederek Ahvaz'a gönderir. Zaten Ali b. Eban o sıralar büyük bir güçle Tüster'i kuşatmıştır. Tüster halkının korkudan - diğer yerlerin başına gelen akıbeti yaşamamak için - şehri teslim etmeyi düşündükleri bir anda Tekin el-Buhari şehre varır. Hatta kaynakların verdiği bilgilere göre, elbiselerini dahi çıkarmadan halkın da desteği ile Zenciler üzerine yürüyerek onları mağlup eder. Kaynaklarda bu savaşa "Bab-ı Kudek" denilmektedir.³⁷⁸ Bu savaştan sonra Tekin el-Buhari Tüster'e yerleşir.

Diğer taraftan Zenci liderinin oğlu Enkalay ve Ali b. Eban'ın adamlarından bir grup, denetimlerindeki Fars köprüsünün başında içki ve şaraba dalınca, yanlarından kaçan Vasıf er-Rumi adındaki bir köle durumu Tekin el-Buhari'ye iletir. O da geceleyin hücum ederek onları bozguna uğratar ve epey bir kısmını da öldürür. Müteakiben özellikle Ali b. Eban'ın üzerine yürür, ancak o kaçtığı için kölelerinden Cafereveyh'i esir alır. Bu sırada Ali b. Eban Ahvaz'a gelmiş, Tekin de Tüster'e dönmüştür. Öte yandan bu olaylar sırasında kaynaklarda Ali b. Eban ile Tekin arasında köle Cafereveyh'in öldürülmemesi için karşılıklı mektuplar ve hediyeler gönderildiği nakledilir. Durumu öğrenen Mesrur ise, bu yaklaşımdan ve Tekin'in Zencilere meyliinden rahatsız olur ve onu yakalayıp

³⁷⁶ Taberi, IX, s.531-532.

³⁷⁷ M. Demirci, s.157.

³⁷⁸ Taberi, IX, s.546. Bu savaşın adı İbnü'l-Esir'de "Bab-ı Kurek" olarak geçmektedir. Bkz.VII, s.269.

hapseder.³⁷⁹ Bunun üzerine Tekin'in adamlarından bir grup Zencilere katılır; bir grup da Muhammed Ubeydullah el-Kürdi'nin yanına gider. Fakat Mesrur daha sonra eman vererek tekrar onları kendi safına katmayı başarır.³⁸⁰

Tekin'den sonra bölgeye Abbasi hilafeti Ağartmış'ı komutan tayin eder (H.Ramazan 266/M.Nisan 879) yanında Matar b. Cami'yi görevlendirir. Bu iki Abbasi komutanı Tuster'e varınca, Tekin'nin esir aldığı ve serbest bırakmak için Ali b. Eban'la mektuplaştığı Cafereveyh'i ve diğer esirleri idam ederler. Arkasından da Zenciler üzerine yürürler. Yapılan birkaç çarpışmayı takiben Halil b. Eban ve Behbuz b. Abdulvehhab'ın, Dulab'ta kurduğu pusuyla Abbasi ordusu yenilir ve Matar b. Cami de esir düşer. Matar b. Cami, eman dilemişse de, kölesi Cafereveyh'i öldürdüğü için Ali b. Eban kendi eliyle onun başını keser. Bundan sonra Ağartmış ve adamları Tuster'e döner, Ali b. Eban da Ahvaz'a gider. Ali b. Eban ile Ağartmış arasındaki mücadele genellikle karşılıklı hücum ve galibiyetlerle geçerken, Zenci lideri bütün kuvvetlerini Ali b. Eban'ın emrine verince, Ağartmış daha fazla tutunamayacağını anlayarak Zenciler ile ateşkes ilan eder ve bölgeden ayrılıp gider. Böylece Abasi güçlerinin çekilmesiyle bölgede serbestçe hareket eden Ali b. Eban, çevre köy ve kasabaları yağmalayarak topladığı ganimetleri ve kıymetli malları Muhtara'ya daha rahat göndermeye devam eder.³⁸¹

Öte yandan bu sıralarda Yakub b. Leys'in ölümü, Ali b. Eban'ın önceden kin beslediği Muhammed b. Ubeydullah'a karşı tavrını sertleştirmesine fırsat verir. Aslında Ali'nin bu tavrının bir başka nedeni de; Muhammed'in Zenci liderinin oğlu Enkalay'a mektup yazarak Ali'nin bölgeden alınmasını istemesi idi. Bundan dolayı Ali b. Eban'ın Ubeydullah'a karşı kini daha da artmış ve hemen onunla savaşmak için lideri Ali b. Muhammed'den izin istedi. Zira böylece o hem Ubeydullah'tan intikam hem de haraç alma imkanı bulacaktı. Zenci liderinin izniyle, Muhammed'e mektup yazarak kendisine haraç göndermesini istedi. Bu konuda isteksiz olan Muhammed, onu bir süre oyalamaya çalıştı. Buna kızan Ali, o sırada Ramhürmüz'deki Muhammed'in üzerine yürüyünce, o da kaçtı. Kolaylıkla şehre giren Ali ve adamları halka karşı her türlü davranışı mübah saydılar ve oradan büyük ganimetlerle geri döndüler. Ali'den çekinen ve fakat onun mala tamahını

³⁷⁹ Mesrur, Tekin el-Buhariyi tutuklayarak Tuster'de hapseder. Hapiste iken eceliyle ölür. Bkz.Taberi, IX, s.547.

³⁸⁰ Taberi, IX, s.546-457; İbnü'l-Esir, VII, s.269.

³⁸¹ Taberi, IX, s.549-551.

bilen Muhammed, yazdığı mektupla mal karşılığı barış teklif etti. O da kabul etti. Yapılan anlaşma gereği Muhammed, Ali'ye iki bin dinar gönderdi; o da bu meblağı Zenci liderine ulaştırdı. Bundan sonra da Ali b. Eban, Muhammed b. Ubeydullah'a ve onun hakim olduğu bölgeye bir daha saldırmadı³⁸².

Ancak daha sonra gelişen olaylardan anlaşılan o ki, Muhammed b. Ubeydullah, Ali b. Eban'dan intikam almayı unutmadı ve onun mala olan düşkünlüğünden faydalanmak istedi. Nitekim, Ali'ye yazdığı mektupla Darban'daki Kürtlere karşı desteğini isteyerek alınacak ganimeti paylaşmayı vaat etti. Ali b. Eban, bu talebi Zenci lideri Ali b. Muhammed'e bildirince, o da: "*Oraya Halil b. Eban ve Behbuz komutasında bir ordu gönder ve sen olduğun yerde kal, ayrıca ondan rehinelere almadıkça ve ona tam güvenmedikçe oraya hiç kimseyi gönderme. Belki senden intikam almak isteyecektir.*" cevabını verdi. Bu cevap üzerine Ali b. Eban, Muhammed'e gönderdiği yeni mektupta, hem yemin etmesini hem de kendisine rehinelere göndermesini istedi. Buna karşılık bir sürü yemin yeminler ettiği halde rehine göndermeyip oyaladığı için, Ali, ganimet hırsıyla Muhammed üzerine asker yollayınca, o da bir miktar adamını onların yanına katarak Kürtlere karşı gönderdi. Kürtlerin direnip karşı çıkan savaşta Muhammed'in adamları Zencileri yalnız bırakıp geri çekildikleri için, Zenciler büyük bir hezimete uğradılar ve çok sayıda adamlarını kaybettiler. Hatta Muhammed bununla yetinmeyip Zencilerin üzerine adamlarını göndererek, hepsini esir aldığı gibi; yanlarındaki bütün mallara ve davarlara da el koydu. Öte yandan Ali b. Eban yaşanan bu mağlubiyeti lideri Ali b. Muhammed'e haber verince, o da; "*Rehinelere almamakla emrime muhalefet ettin.*" diye serzenişte bulunmuş; Muhammed'e gönderdiği mektupla da onu tehdit etmişti. Bu tehditden hayli korkan Muhammed davarlardan bir kısmını geri göndererek itaatini bildirdiği gibi; Ali b. Eban'a gönderdiği iki adamıyla tekrar sulh teklif ederek bir hayli mal vereceğini vaat etti. Ali de, Ubeydullah'ın hakim olduğu şehirlerde Cuma hutbesini Ali b. Muhammed adına okumayı şart koşarak sulh yapabileceğini bildirdi. Bu istekleri kabul eden Muhammed, Cuma hutbelerinde Zenci lideri Ali b. Muhammed'in adını zikrederken, laf kalabalığına getirip böylece durumu geçiştirme gayretindeydi.³⁸³

³⁸² Taberi, IX, s.554; İbnü'l-Esir, VII, s.274-75.

³⁸³ Taberi, IX, s.555; İbnü'l-Esir, VII, s.275-76.

Zencilerle, Ubeydullah arasında yapılan bu sulhtan sonra Ali b. Eban, Ahvaz bölgesindeki Mettus üzerine yürüyerek, şehri kuşatıp surlara tırmanmak için hazırlık yaptığı sırada, Abbasilerin bölge sorumlusu Mesrur el-Belhi aniden saldırı düzenleyerek onları hezimete uğrattı. Çok sayıda Zenci öldürülür. Hatta bir kısmı bütün malzeme ve aletlerini bırakarak kaçarlar. Öte yandan bu sıralarda Saffari tehlikesini atlattıktan sonra Muvaffak bölgeye gelmiş olmasına rağmen, Ali b. Eban'ın buradaki faaliyetleri, Zenci liderinin onu yanına çağırmasına kadar sürdü. Ne zaman ki Muvaffak Tahisa'yı (Mansura) ele geçirdi, Ali b. Eban da buradan ayrılarak Muhtara'ya döndü.³⁸⁴ Daha sonra üzerinde durulacağı gibi, Zencilerle Saffariler arasında uzun süredir mücadeleye sahne olan Ahvaz boşaltılarak Abbasilere terkedilmiş ve neticede Muvaffak hiçbir mukavemet görmeden Ahvaz'a girmişti.

7. İsyanın Yayıldığı Alan

Yukarıdan beri üzerinde durduğumuz gibi H.28 Ramazan 255/M. 10 Ağustos 869 da Basra yakınlarında başlayan Zenci isyanı, H.265/M.879'da artık en geniş sınırlara ulaşmıştı. Öyleki aşağı Irak'ta Übülle, Abadan, Ahvaz, Basra, Havanit, Deştemeysan, Batiha, Tahisa, Cubba, Kadisiye, Hassan, Bi'ru Musavir, Tellü, Ramana, Cazire, Rusafe, Vasıt, Nu'maniyye, Cerceraya, Asker Mukrem, Ramehürmüz gibi şehirler Zencilerin hakimiyeti altında girmişti.³⁸⁵ Dolayısıyla on yılda gelişen bu isyan sayesinde Zencilerin hakimiyet alanları Basra körfezinden kuzeye doğru Bağdat'a yetmiş mil mesafeye kadar yayılmıştı. İsyân yüzünden bir anlamda bu coğrafyada hayat ve ticaret durmuş gibiydi. Zira yüz binlerce insan yerinden olmuş, binlercesi hayatını kaybetmiş; bir o kadar kadın ve çocuk da esir edilmiş, köleleştirilmişti. Bölgenin zenginlikleri ise Ebu'l-Hasib nehrinin iki yakasına kurulmuş olan el-Muhtara'ya toplanıyordu.

Böylesine geniş bir alana yayılan bu isyan ve Zenciler, Abbasi devletinin ve başkent Bağdat'ın en önemli problemi ve gündemi haline gelmişti. Dolayısıyla halifenin ve diğer devlet idarecilerinin güvenlikleri de tehlikeye girmişti. Zira Sevad bölgesindeki halk Bağdat'a kaçmış, başkent ve çevresi güvenlik tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.³⁸⁶

³⁸⁴ Taberi, IX, s.556; İbnü'l-Esir, VII, s.277.

³⁸⁵ Samir, s.123-124.

³⁸⁶ Samir, s.123-124.

İsyanın sonuçları bölümünde işleneceği üzere, isyanın tesirleri sadece yayıldığı saha ile sınırlı olmadığı gibi; diğer taraftan Abbasi deniz ticaretinin merkezleri ile tarımın yapıldığı geniş çiftliklerin bulunduğu bölgelerdi. Dolayısıyla isyan, bir taraftan ticareti bitirirken; diğer taraftan ticaretin yapıldığı şehirleri yıktı ve böylece tarımın yapılmasına engel oldu. İşgal edilen bu geniş alan hızlı bir fakirleşmeye doğru giderken sadece Zencilerin kurduğu el-Muhtara şehrinin gelişmesine ve zenginleşmesine sebep oldu.

8. İsyanın Genişlemesini Mümkün Kılan Sebepler

Şimdi bu başlık altında mevcut bilgi ve nakiller çerçevesinde isyanın genişlemesi ve yayılmasını sağlayan etkenlerle ilgili yaptığımız tesbitleri sıralamak istiyoruz. Ancak burada söyleyeceğimiz hususların bir kısmının “İsyanı Hazırlayan ve Kolaylaştıran Şartlar ve Sebepler” bölümündeki muhteva ile örtüştüğünün farkındayız. Bununla birlikte, biz en azından buradaki bağlamda verilmesinin yerinde olacağını düşünüyoruz.

1. Daha önce zaman zaman işaret ettiğimiz gibi isyanın başladığı bölge Basra ve çevresinin coğrafik yapısı ve çevre şartları isyanın genişlemesinde etkili olmuştur denilebilir. Zira, bataklık, çalılık, kamışlık, su kanalları, bir sürü nehir ve hendeklerle dolu olan arazi Abbasi kuvvetlerinin Zencileri bulup imha etmesini engellediği gibi hatta bazen Zencilerin saklanmasını ve kamufle olmasını sağlıyordu. Bu şartlar nedeniyle sayıları azken etkisiz hale getirilemeyen Zenciler, çoğaldıkça üstesinden gelinemez bir güç haline gelme imkanı bulmuşlardı.³⁸⁷

2. Yukarıda geçtiği gibi, Abbasi devletinin başka problemlerle uğraşması, Zencilere karşı daha etkin ve büyük bir güçle gidememelerine sebep olurken; ayrıca merkezi idarenin, kendi içindeki siyasi, idari, ekonomik ve dini meseleler yanında, Saffariler, Ahmed b Tolun, vs. bazı önemli isyanlar ve problemlerin ortaya çıkması da ister istemez Zenci isyanının ikinci plana itilmesi sonucunu doğurdu. Tabii bu durum Zencilerin bölgede daha rahat hareket etmelerine imkan tanıdı diyebiliriz.³⁸⁸

³⁸⁷ Samir, s.95-96.

³⁸⁸ Samir, s.113.

3. Zencilerin kölelikten kurtulma ve daha iyi yaşam koşullarına kavuşma isteği, cansiperane mücadele etmelerine ve dolayısıyla Zenci isyanının genişlemesine katkı sağladığı iddia edilebilir.

4. Zencilerin, ele geçirdikleri köy, kasaba ve şehirlerde çok vahşice ve insanlık dışı davranışları yüzünden halkın korkup kaçarak şehirleri boşaltmaları onların buralara savaşmadan kolayca teslim almalarını sağlamıştır. Bunun da Zenci isyanının daha hızlı yayılmasını kolaylaştırdığı söylenebilir.

5. Ali b. Muhammed'in sağlam bir istihbarat ağı kurması da başarısını ve işini kolaylaştırmıştır. Zira o, olayları zuhurundan ve gelişmesinden önce, aldığı istihbaratlara göre tutumunu belirlemiş ve savaşların kendi stratejilerine göre cereyanını sağlamış, genelde de başarılı olduğu görülmüştür.³⁸⁹

6. Etkili ve karizmatik kişiliği sayesinde Ali b. Muhammed, binlerce Zenci köleyi bir amaç uğrunda birleştirebilmiş, emrindeki insanlardan en verimli şekilde istifade edebilmiş, sevk ve idareyi çok iyi organize etmiş ve bölgesel güçlerle diplomatik ilişkiler kurması isyanın daha geniş alanlara yayılmasını sağlamıştır denilebilir.

7. İsyanın başladığı yıllarda Abbasi idarecilerinin işin önemini kavrayamamaları, bu olayı lokal bir mesele gibi görmeleri de, Zenci isyanının genişlemesini hızlandırdığı ileri sürülebilir. Zira isyan başladıktan, ancak üç yıl sonra bölgeye hilafet ordusu gönderilmişti ki, zaten Zenciler bu zamana kadar belli bir güce ulaşmışlardı.

Bizce, zikrettiğimiz bu hususlar isyanın çok geniş bir sahaya yayılmasını ve kısmen başarısını açıklamada tatmin edici olduğunu düşünüyoruz.

³⁸⁹ Samir, s.96-97.

C. İsyanın Gerilemesi Ve Sona Ermesi

1. Abbasi Hilafetinin İsyanı Bastırma Faaliyetleri

Zenci isyanının Bağdat'a kadar dayanması karşısında Halife ve hilafet merkezi oldukça zor durumdaydı. Zira Vasıt'ın düşmesi ve Sevadü'l-Kufe halkının Bağdat'a kaçması, Zencilerin çok tehlikeli bir güç olduklarını ve mutlaka bir önlem alınması gerektiğini her zamankinden daha ciddi olarak gündeme getirmişti.

Ayrıca tek sorun Zenciler değildi. Yakub b. Leys es-Saffar tehlikesi de devam etmekteydi. Her ne kadar hilafet ordusu Yakub b. Leys es-Saffar'la yaptığı savaşı kazansalar da, onun tekrar dönerek intikam alacağı endişesi vardı. İşte tam bu sıralarda Abbasi idarecilerini rahatlatan bir haber Bağdat'a ulaştı. Çünkü H.9 Şevval 265'te (M.5 Haziran 879) Yakub ölmüş, yerine kardeşi Amr b. Leys geçmişti.³⁹⁰ Halbuki o, kardeşinin aksine, ılımlı bir kişiydi. Nitekim gönderdiği elçiyle itaatini bildirmiş; halife de isteğini kabul ederek, onu Horasan, Fars, İsfahan, Sicistan, Sind ve Kirman illerine vali tayin ettiği gibi Bağdat emniyet görevini de ona vererek çeşitli hediyeler ve hil'atler göndermişti.³⁹¹

Yakub'un ölümünden sonra, şimdi sıra Zenci isyanına gelmişti. Abbasi hilafeti bütün imkanlarını Zenci isyanına teksif edecekti. Dolayısıyla Yakub'un ölüm tarihi Zenci isyanı için bir dönüm noktası olmuştur denebilir. Çünkü bu zamana kadar sürekli genişleyen ve ilerleyen Zenci isyanının bu tarihten sonra, gerileme ve dağılma sürecine girdiğini göreceğiz.³⁹²

Mamafih o dönemde devlet idaresini fiilen elinde bulunduran Muvaffak, Zencilerle mücadele işini de bizzat kendi üzerine aldı.³⁹³ Aşağıda geleceği gibi bu meseleye çok ciddi eğilerek isyanı bitirinceye kadar dört yıl boyunca başkente dönmeden Zencilerle mücadele etti (H.267-270/ M.880-883).

³⁹⁰ Yakub b. Leys es-Saffar öldükten sonra yerine kardeşi Amr b. Leys geçmişti. M. Demirci ise Amr b. Leys'i Yakub'un oğlu olarak göstermektedir. Ancak bu bilgi doğru değildir. Taberi'de "*Yakub b. Leys Ahvaz'da öldü. Yerine kardeşi Amr b. Leys geçti.*" diye geçmektedir. Bkz. *Tarih*, IX, s.544.

³⁹¹ İbnü'l-Esir, VII, s.272; Samir, s.114.

³⁹² Samir, s.114, 123.

³⁹³ Faysal Samir Muvaffak'ın ordunun başına geçmesi noktasında Türk komutanların isteği olduğunu belirtmektedir. Bkz. Samir, s.121.

Muvaffak, bu meyanda Zencilerin Vasıt'a girip halka karşı gerçekleştirdiği gaddarca muamelenin haberi ulaşınca, hemen oğlu Ebu'l-Abbas'ı on bin kişilik bir orduyla Vasıt'a gönderdi (H.Rebiulahir 266/M. Kasım-Aralık 879). Bu ordunun bir kısmı yaya, bir kısmı atlıydı. Onlar için gemiler, kayıklar hazırlatarak nehirlerde hareket için her türlü aracı temin etti ve askeri de silah, mühümmat ve erzak vs. ile donattı. Hatta askerleri bizzat kendisi teftiş ederek hepsini tek tek gözden geçirdi. Her şeyleriyle ilgilendi. Onlara cesaret vermek ve olaya verdiği ehemmiyeti göstermek için "el-Firk" denilen yere kadar eşlik etti. Ebu'l-Abbas orada birkaç gün kalarak ordusunun toplanmasını bekledi.³⁹⁴

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Acaba Muvaffak, Zencilerle mücadele için sadece oğlunu gönderip kendisi neden Bağdat'ta kalmıştı? Muhtemelen daha önceleri kısa bir süre de olsa Zencilerle karşılaştığı halde, nihai sonucu alamadan bazı nedenlerden dolayı geri döndüğünde onları yakından tanıma fırsatı da bulmuştu. Bizce şimdi o, Zenci isyanını bitirmek için daha büyük bir ordu hazırlamak niyetindeydi ve acele davranıp eksik bir şey bırakmak istemiyordu. Dahası bölgedeki kısa süreli hareketinde Zencilerin kaleleri, şehirleri, karargahları hakkında çok detaylı bilgiler edinerek, bu coğrafyayı iyice tanıyıp hangi yollardan gidileceğinin planlarını hazırlıyordu. Öyle sanıyoruz ki, savaştan önce her türlü ayrıntıyı hesaba katarak bütün problemleri önceden gidermeye çalışıyordu.³⁹⁵

2. İsyanın Gerilemesi

el-Firk'te askerini toplayan Ebu'l-Abbas, oradan ayrılarak önce Medain'e uğradı ve ardından da Dayru'l-Akul'da karargahını kurdu. Bu sırada, gerekli istihbaratı yapmak için gönderdiği deniz gücü komutanı Nusayr, isyancılar hakkında topladığı bilgiyi mektupla Ebu'l-Abbas'a bildirdi. Bu mektupta, Zenci komutanı Süleyman b. Cami'nin yaya, atlı, gemi ve kayıklardan oluşan bir orduyla yola çıktığı; öncü kuvvetlerin başındaki el-Hayati'nin Cezire bölgesindeki "Berduda" denilen yerde karargah kurduğunu bildiriliyordu. Bu sırada diğer bir Zenci komutanı Süleyman b. Musa eş-Şarani ise emrindeki yaya ve atlılarla birlikte bindiği gemilerle, "Eban" nehrine varmıştı. Ebu'l-Abbas bu durum karşısında, önce "Cerceraya"ya, oradan da "Femu's-Silh"a gelerek

³⁹⁴ Taberi, IX, s.557; İbnü'l-Esir, VII, s.282.

³⁹⁵ İbnü'l-Esir, VII, s.287.

buralardaki Zenci kuvvetleri hakkında da bilgi edinmek için keşif kolları gönderdi. Gelen keşif raporuna göre, Zencilerin bir kısmının Abbasi ordusu üzerine doğru geldiği; bir kısmının da Vasıt'ın alt taraflarındaki Musa b. Boğa'nın bahçelerine ulaşmakta olduğu bildiriliyordu. İbnü'l-Esir, Zencilerin iki koldan böylesine büyük bir orduyla gelmeleriyle ilgili rivayetini Zenci komutanların ağzından şöyle nakletmektedir: “*Ebu'l-Abbas çok genç ve savaş işlerinde tecrübesiz bir adamdır. En iyisi ilk karşılaşmamızda onu hezimete uğratarak hemen o anda işini bitirelim, o zaman belki askerlerini alıp geri döner ve bir daha bize karşı çıkmaz.*”³⁹⁶

Bu haberi alan Ebu'l-Abbas hemen yolunu değiştirerek onları her taraftan kuşatacak şekilde bir pusu hazırladı. Plan gereği küçük bir müfrezeyle Zencilerin önüne çıkan Ebu'l-Abbas'ın askerleri ilk çarpışmada sahte şekilde kaçınca onların ardına düşen Zenciler, rahat bir savaş kazanacaklarını umdukları bir anda her taraftan çıkan Abbasi ordusu arasında kalarak ağır bir hezimete uğradılar. Taberi ve İbnü'l-Esir'deki rivayetlerde, Ebu'l-Abbas'ın askerleri hileli olarak geri çekilince, arkalarından saldıran Zenciler şöyle bağıryorlardı: “*Savaş için kendinize bir emir bulun. Çünkü emiriniz av eğlencesine dalıp gitmiştir.*”³⁹⁷

Böylece Ebu'l-Abbas isyancılar karşısında kazandığı bu ilk savaş ve zaferle çok sayıda Zenci öldürülmüş ve geri kaçanlar da altı fersah uzaklıktaki Abdullah köyünde yakalanarak ellerindeki beş gemiyle esir alınmıştı. Artık Abbasi ordusu büyük bir moral bulmuş ve güven tazelemişti.³⁹⁸ Buna karşın Zenci komutanları ise küçümsedikleri, genç ve tecrübesiz, savaştan anlamaz dedikleri Ebu'l-Abbas karşısında hezimet yaşamışlardı.

Kaynakların naklettiği bilgilere göre, zaferin ertesi günü –Cuma günü- Ebu'l-Abbas, özel elbiselerle Vasıt'a girdi. Burada birkaç gün kaldıktan sonra Vasıt'ın bir fersah (altı km) uzağındaki el-Umr'da konakladı. Burada kaldığı sürede o, bir yandan iki askerinin bineceği sandallar ve daha büyük gemiler inşa ettirerek deniz gücü oluştururken, diğer yandan da Zenciler üzerine akınlar düzenliyordu.³⁹⁹

³⁹⁶ İbnü'l-Esir, VII, s.282-83.

³⁹⁷ Bkz. Taberi, IX, s.558; İbnü'l-Esir, VII, s.283.

³⁹⁸ Taberi, IX, s.558; İbnü'l-Esir, VII, s.283.

³⁹⁹ Taberi, IX, s.559.

Buna karşın Zenciler de, yaşadıkları şokla beraber, tekrar hazırlık ve çeşitli planlar yapıyorlardı. Nitekim bu sırada Zenci komutan Süleyman b. Cami, Eban nehrinde; Süleyman b. Musa eş-Şa'rani "Suku'l-Hamis"te (Tahisa) idi. Süleyman, Abbasi ordusuna karşı askerlerini üç ayrı gruba ayırarak üç ayrı yönden sevketti. Buna göre; bir grup "Eban nehri"; diğeri "Bertemrata"; üçüncüsü ise Berduda tarafına giderek Abbasi ordusunun geçeceği yollara üzerine çeşitli tuzaklar hazırladılar. Ancak bunun farkına varan Ebu'l-Abbas, hesaplarını boşa çıkardı. Böylece Zenciler, Abbasi ordusuyla savaşmaktan başka çarelerinin kalmadığını anladılar. Yapılan savaşı yine Ebu'l-Abbas kazanarak Zencilerin çok sayıdaki gemi ve mallarına el koydu. Hatta Süleyman kendi canını zor kurtardı. Takiben Ebu'l-Abbas karargahına döndü. Zenciler ise yirmi gün yerlerinden hiç çıkamadıkları gibi bir ses de işitilmedi. Burada yeri gelmişken, Zencilerle Abbasi kuvvetleri arasında yaşanan mücadelede harp tekniğinin bütün yol ve yöntemlerinin kullanıldığını göstermesi bakımından dikkat çeken bir rivayeti aktarmak istiyoruz. Savaş esnasında Zenci komutan Cubbai, Abbasi askerlerinin geçeceği yollara çukurlar kazdırıp içlerine keskin demir çubuklar yerleştirerek üzerlerini ot ve hafif toprakla örttü. Ferganalı bir Abbasi askeri bu çukurlardan birine düşünce, tuzaklar farkedilmiş ve Abbasi askerleri o yolları kullanmaktan vazgeçmişlerdi.⁴⁰⁰ Bu da bize, savaşan tarafların mücadeleyi kazanmak için her türlü hileyi mübah gördüklerini göstermektedir.

Zenci komutan Süleyman b. Cami, Ebu'l-Abbas'ın üstesinden gelmek için Zenci liderinden takviye kuvvet istedi. O da derhal içinde her türlü savaş aletleri bulunduğu kırk kayık dolusu asker gönderdi. Bu yardımla güçlenen Zenciler tekrar saldırıya geçmişlerse de Ebu'l-Abbas'ın karşısında yine de başarılı olamadılar.⁴⁰¹

Netice olarak, Abbasi kuvvetleri ile Zenciler arasında onlarca savaş cereyan etti, hepsinden de Ebu'l-Abbas zaferle çıktı. Bu başarılarıyla o, Zencilerin elindeki bir çok kadın ve erkeği kurtardığı gibi, onları Vasıt ve civarından atarak kurdukları ordugah şehirlere hapsetti ve hareket alanlarını daralttı. Hatta onlardan çok sayıda esir alarak bol miktarda mal ve ganimet elde edip hem denizde hem de karada üstünlük sağlayarak saldırı güçlerini büyük ölçüde kırdı. Sonuçta onları savunma pozisyonuna düşürdü. Dahası Ebu'l-Abbas, Zenci komutanı Süleyman b. Musa eş-Şarani'nin kurduğu ve valiliğini yaptığı "el-

⁴⁰⁰ Taberi, IX, s.560-561; İbnü'l-Esir, VII, s.284.

⁴⁰¹ Taberi, IX, s.561; İbnü'l-Esir, VII, ay.

Menia” şehrini kuşatınca, zor durumda kalan bir çok Zenci komutan sığınma talebinde bulundu. O da bunları kabul etti. Ebu’l-Abbas’ın bütün bu faaliyet ve başarılarına rağmen savaş genelde denizde (nehirlerde) yapıldığından yine de kesin bir netice alınmadığı için istikrarsızlık bir süre daha devam edecekti.⁴⁰²

Vasıt ve civarında Süleyman b. Cami ve el-Cubbai’nin bu zor durumunu öğrenen Ali b. Muhammed, Ahvaz ve çevresindeki Ali b. Eban’a haber göndererek Ebu’l-Abbas karşısında onlara katılmasını emretti. Öte yandan kaynaklara göre, bunu haber alan Muvaffak da, oğluna yardım için Safer’de (H.267/M. Eylül 880) Bağdat’tan ayrıldı ve Rebiülevvel’de Vasıt’a varıp oğlu Ebu’l-Abbas’la birleşti.⁴⁰³

3. Zenci İsyanının Sona Ermesi

yukarıda üzerinde durduğumuz üzere Ebu’l-Abbas’ın yaptığı mücadele ve kazandığı başarılarla gerileme sürecine giren ve sadece kendi kurdukları şehirler ile Ahvaz bölgesinde tutunabilen Zenci isyanı, hala büyük bir tehlike olmaya devam etmekteydi. Zencilere karşı kesin bir netice alınması ancak Muvaffak’ın bölgeye gelmesiyle mümkün olacaktı. Şimdi de tarihi kaynakların verdiği bilgiler ışığında bu süreci ve gelişen olayları inceleyelim.

a. Muvaffak’ın Vasıt’a Gitmesi

Muvaffak Safer ayında Bağdat’tan yola çıktığı seferinde önce el-Firk denilen yerde birkaç gün kalıp, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra sırasıyla Medain, Sib, Deyru’l-Akul, Cerceraya, Kunna, Cebbul ve Silh üzerinden gelerek Vasıt’a bir fersah uzaklıkta konakladı. O daha Bağdat’tan hareket etmeden önce, gemiler, sandallar ve kayıklardan oluşan kalabalık bir nehir filosu oluşturdu. Vasıt’a vardığında ise oğlu Ebu’l-Abbas seçkin komutanlarıyla onu karşıladı ve ordunun durumu ve Zencilerle geçen çarpışmaları hakkında bilgi verdi. Oğlunun başarılarından memnun olan Muvaffak, hem ona ve hem de komutanlarına hil’atler giydirerek, bol bol hediyeler verdi. Kendi

⁴⁰² Samir, s.130; A.Sağır, s.103.

⁴⁰³ Taberi, IX, s.566-567; İbnü’l-Esir, VII, s.287.

karargahını da Abdullah köyü karşısındaki Sindad nehri kenarına kurdu. Oğluna da Dicle nehrinin doğu tarafındaki Berduda nehrinin karşısına taşınmasını emrederek ordunun öncü birliğinin komutanlığını verdi. Ayrıca oğlunun kara ve deniz birliklerini denetleyerek, yapacağı mücadelede askerlerinin moralini yükseltmek ve savaşa hazırlamak amacıyla tüm askerlerine, erzaklarını ve maaşlarını dağıttı. Daha önceden de hakkında bilgi topladığı bölgeyi, sekiz on gün dolaşarak çevreyi tanımaya çalıştı ve savaş stratejisini ona göre hazırladı. Muvaffak öncelikle Suku'l-Hamis'teki Zenci komutanı Musa eş-Şarana'nın şehri el-Menia'nın kurtarılmasının gerekli olduğuna karar verdi.⁴⁰⁴ Muhtemelen böylece o, tabir yerinde ise, sineklerle uğraşacağına bataklıkta kurutmanın daha akıllı bir davranış olacağını düşündü.

b. el-Menia'nın Kurtarılması

Menia, Zenci komutanı Süleyman b. Musa eş-Şarani tarafından bataklıkta ortasındaki Müsavir ve Beratık nehirleri arasında kurulmuş bir şehirdi. Muvaffak ve oğlu Ebu'l-Abbas M.16 Kasım 880 (H.5 Rebiülahir 267) de Beratık ve Müsavir nehirlerinden ilerleyerek burayı kuşattılar. Şehrin etrafı iki fersah uzunluğunda bir sur ve kazılan hendekle çevrili idi. Her iki tarafın askerleri şehrin girişinde karşılaştılar. Ancak Zenciler fazla bir varlık göstermeden dağılarak şehrin kapısını kapatıp içeri sığındılar. Bunun üzerine Ebu'l-Abbas'ın askerleri surlara tırmanarak önlerine geleni kılıçtan geçirdiler. Şehir sarp ve müstahkem olmasına rağmen, Muvaffak'ın ordusuna fazla dayanamadı. Şehirde bulunan Musa eş-Şarani kaçarak canını zor kurtardı. Şehre giren Abbasi ordusu çok sayıda Zenciyi öldürdü; bir kısmını esir alarak şehri ele geçirdi. Onların elinde bulunan beş bin kadar Müslüman kadın ve bir çok Zenci kadın da kurtarıldı. Muvaffak bu kadınların iyice korunmasını emrederek akrabalarına teslim edilmesi için Vasıt'a götürülmesini istedi.⁴⁰⁵

Ertesi, yani 6 Rebiülahir 267 de, Muvaffak'ın kendisi de şehre girerek yağmalanmasına izin verdi, surları yıktırdı; hendeği doldurttu ve şehirdeki her türlü yiyecek, pirinç, buğday, arpa cinsinden ne varsa toplattı. Şarani'nin idaresindeki Menia'nın

⁴⁰⁴ Taberi, IX, s.566-576; İbnü'l-Esir, VII, s.287; A.Sağır, s.104.

⁴⁰⁵ Taberi, IX, s.567-568; İbnü'l-Esir, VII, s.287-88; Samir, s.130. Menia şehri kaynaklarda "Suku'l-Hamis" olarak da geçmektedir. Bkz. Taberi, IX, s.567.

etrafındaki köyler, çiftlikler ve bostanları da ele geçirerek oralardaki mallara da el koydurdu. Ele geçirilen bu malları sattırarak elde edilen gelirin orduya harcanmasını emretti.⁴⁰⁶

Kaynakların verdiği bilgiye göre, Süleyman b. Musa eş-Şarani, mağlubiyeti takiben el-Mezar'a çekildi ve başına gelenleri Zenci liderine bir mektupla haber verdi. Ali b. Muhammed mektubu okuyunca yerinde duramamış, sık sık tuvalete çıkmaya ve gidip gelirken de kendilerine öldürücü bir darbenin vurulduğunu söyler olmuştu. Çünkü Zenciler ilk defa kendi elleriyle inşa ettikleri ve surlarla güvenceye aldıkları bir şehri kaybetmişlerdi. Bu hezimet üzerine Sahibu'z-Zenc, Süleyman b. Cami'ye mektup yazarak Şarani'nin içine düştüğü durumu bildirdi; onun da böyle bir felaket yaşamaması için uyanık ve tedbirli olmasını istedi.⁴⁰⁷

Öte yandan Muvaffak, Zencilere karşı mücadele ederken, hem oldukça tedbirli davranıyor, hem de olayları ve yerleri çok iyi etüt ederek adım atıyordu. Görüldüğü gibi Zenci birliklerinin birleşmesine fırsat vermeden eş-Şarani'yi bertaraf ederek, el-Menia şehrini ele geçirmişti. Zaten düşmanla karşılaştığı arazi çok bataklık ve çalılık olduğundan pusu ve tuzak kurmaya elverişliydi. Ayrıca o muhataplarını kazanmayı ihmal etmeyerek eman dileyen Zenci komutanları teker teker safına katıyor ve onlardan bilgi topluyordu. Tabiatıyla büyük bir zaferin elde edilmesi ve esir Müslüman kadınların kurtarılması hem askerinin ve hem de yöre halkının moralini yükseltmişti. Dolayısıyla o, atacağı adımlarda daha dikkatli olmasının gerektiğini iyi biliyor ve askerinin moralini bozucu bir mağlubiyet istemiyordu.

c. el-Mansura'nın Kurtarılması

Muvaffak, el-Menia'yı Zenci hakimiyetinden kurtardıktan sonra, bölgedeki diğer önemli Zenci komutanı Süleyman b. Cami'nin peşine düştü ve onun yerini öğrenmesi için oğlu Ebu'l-Abbas'ı görevlendirdi. Ebu'l-Abbas, Süleyman b. Cami'nin "el-Hevanit" de olduğunu öğrenince derhal üzerine yürüdü. Ancak oraya varındığında, Süleyman'ın, yerine Şibl ve Ebu'n-Nida adlı iki Zenci komutanını bırakarak ayrıldığını gördü. Aslında bu iki komutan da başından beri isyanda aktif görev yapan önemli kişilerdi. Ebu'l-Abbas'la bu

⁴⁰⁶ Taberi, IX, s.568; İbnü'l-Esir, VII, s.288.

⁴⁰⁷ Taberi, IX, s.568-569; İbnü'l-Esir, VII, ay.

şahıslar arasında çıkan çatışmada Zenciler dağıldı. Teslim olanlardan biri Süleyman'nın Tahisa bölgesinde kurduğu şehir "el-Mansura" da olduğunu söyledi. Ebu'l-Abbas bu durumu babası Muvaffak'a bildirince o da el-Mansura'nın alınması için ne gerekiyorsa yapılmasını emretti; kendisi de Berduda'ya gelerek karargahını kurdu. Savaş malzemelerini yenileyerek ve ikmal yaparak nehir ağızlarını kapatmak için gerekli tedbirleri aldı. Yolları ıslah ettirip köprüler yaptırdı. Gemileri tamir ettirerek şehri en çabuk ve en az kayıpla ele geçirmek için gerekli her türlü hazırlığı yaptı.⁴⁰⁸

Bu bağlamda cephe gerisinin emniyetine Buğrac et-Türki'yi; dönüş yolunun güvenliği için de Cu'lan et-Türki'yi görevlendiren Muvaffak, H.19 Rebiülahir 267'de (M.28 Ekim 880) ordusuyla el-Mansura'ya doğru hareket etti. Yol üzerindeki el-Cevziye köyü önündeki Mehruz nehrinin kıyısında konaklayarak, nehir üzerine bir köprü kurdurdu. Ertesi gün süvarilerini ve mühimmatını köprüden geçirerek Tahisa'dan iki mil uzaklıkta yeni karargah kurup iki gün burada konakladı. Bu sırada çevrede keşifler yaparken Zencilerden kalabalık bir grupla karşılaştı ve çıkan çatışmada zor anlar yaşadı. Bizzat kendisi savaşa katılarak attığı okla Zenci komutanı Ahmed b. Mehdi el-Cubbai'yi yaralayarak öldürdü.⁴⁰⁹ Aynı çatışmada komutanlarından Zirek ve Vasıf Alemdar ise esir düştü.⁴¹⁰

Bu çatışmayı takiben Muvaffak yaptığı incelemelerden sonra, Zencilerle savaşmak için uygun yerleri belirledi. Askerlerini ayrı ayrı bölüklere ayırdı. Gemilerin gideceği güzergahı bildirdi. Endişe duyduğu, tehlikeli gördüğü yerlere adamlarını yerleştirdi. Sonra atından inerek iki rekat namaz kıldı, Allah'a dua etti. Silahlarını ve kılıcını kuşanarak Zencilere hücumla başladı; oğlu Ebu'l-Abbas'a da Mansura surlarına doğru ilerlemesini emretti. Herkes hedefine doğru hücumla geçti. Mansura'daki Zencilerle Abbasi kuvvetleri arasında çetin bir savaş cereyan ediyordu.⁴¹¹

Daha önce belirttiğimiz gibi Abbasi ordusunun hedefi Mansura, Süleyman b. Cami tarafından Dicle'den ayrılan üç koldan biri olan el-Münzir nehri üzerinde

⁴⁰⁸ Taberi, IX, s.569-570; İbnü'l-Esir, VII, ay.

⁴⁰⁹ Bu Zenci komutanının adı İbnü'l-Esir'de Ahmed b. Rindi er-Riyami olarak geçmektedir. Bkz. VII, s.289. Taberi'nin anlattığına göre Zenci lideri bu komutanının ölümüne çok üzülmuş ve cenazesini kendisi yıkayarak namazını kıldırması ve defnetmiştir. Bkz. Taberi, IX, s.572.

⁴¹⁰ Taberi, IX, s.572.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, VII, s.289.

kurulmuştu.⁴¹² Şehrin meskun yerleri bir fersahlık (altı km) alanı kapsıyordu.⁴¹³ İyi tahkim edilmiş, her birisinin önünde surlar bulunan ve içleri suyla dolu beş hendek kazılmıştı.⁴¹⁴ Mansura, Zencilerin Muhatara'dan sonra ikinci büyük ordugahı idi ve Süleyman b. Cami komutasındaki Zenciler tarafından iyi korunuyordu. Çünkü burası, onların bu bölgedeki komuta merkezi durumundaydı ve aynı zaman da Süleyman b. Cami'nin yönetiminde idi. Dolayısıyla onun mağlubiyeti Zenciler için sonun başlangıcı olabilirdi.

Belirttiğimiz gibi savaşa her bakımdan iyi hazırlanan Muvaffak, askerlerini teşci için oğlunu önden gönderdi. Abbasi askerleri hendekleri görünce bir ara duraksadılar; ama Ebu'l-Abbas'ın teşvikiyle geçmeye başladılar. Zenciler ise, her hendeğin ve surun önünde mevzilenerek direndikleri halde Abbasi birliklerini durduramadılar. Diğer taraftan Muvaffak'ın gemi ve kayıkları şehrin içinden geçen nehirden taarruz ederek Zenci isyancıların gemi ve kayıklarını batırdılar; karşılaştıkları herkesi ya öldürdüler ya da esir aldılar. Karada ise hendekleri ve suru geçen Ebu'l-Abbas ve askerleri kaçan Zencilerin peşine düşerek çoğunu kılıçtan geçirdiler. Savaşta her iki taraftan da büyük kayıplar verildi. Sonuçta Zenciler hezimete uğradı, Süleyman b. Cami de ailesini ve çocuklarını bırakıp kaçarak canını zor kurtardı.⁴¹⁵ Bu arada Zencilerden, aralarında Süleyman'nın ailesinin de bulunduğu pek çok kişi esir alındı.

Verdiği mücadeleyi kazanarak Mansura'yı Zencilerden kurtaran Muvaffak, şehre girerek Vasıt, Kufe ve civar bölgelerden getirilerek burada esir tutulan on binle yirmi bin⁴¹⁶ arasındaki kadın ve çoluk çocuğu serbest bırakıp ailelerine teslim etti. Özellikle daha önce Zencilere esir düşmüş Vasıf Alemdar ve diğer Abbasi komutan ve askerleri de kurtardılar. Bütün zahire ve mallara el koydurdu ve bunları sattırıp askerlerin iaşesine harcadı. Muvaffak burada yirmi yedi gün kalarak⁴¹⁷ kaçan Zencilerin yakalanması için onlardan bir adam getirene hediyeler vereceğini vaad ederek kaçarak bataklıklara sığınanları toplattı. Bu insanları yanına çekmek maksadıyla hepsini affettiği gibi; kimini ordusuna asker yaptı kimini de esir etti. Şehirden ayrılmadan evvel surları yıktırdı ve hendekleri doldurttu. Bu

⁴¹² Safedi, s.21.

⁴¹³ Taberi, IX, s.573.

⁴¹⁴ İbnü'l-Esir, VII, s.290; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XI, s.41.

⁴¹⁵ Taberi, IX, s.573; İbnü'l-Esir, VII, s.289.

⁴¹⁶ Taberi'de bu sayı on bin olarak geçmektedir. Bkz, IX, s.573.

⁴¹⁷ İbnü'l-Esir Muvaffak'ın burada kaldığı süreye yirmi yedi derken (*el-Kamil*, VII, s.290) Taberi on yedi gün olarak vermektedir. Bkz. Taberi, IX, s.574.

arada Süleyman b. Cami'yi yakalamak üzere Nusayr'ı görevlendirdi; ama Dicle'nin son noktalarına kadar (Dicletü'l-Avra) bütün Bataklık (Bataih) bölge arandığı halde bulunamadı. Muvaffak kendisinden sonra Zencilerden tekrar buraya hakimiyetine mani olması, geri gelenleri yakalaması ve dolayısıyla bölgenin asayişini temin için Zirek adlı komutanını bırakarak ayrıldı. Böylece Zencilerin ikinci önemli merkezleri durumundaki Mansura da kurtarılmıştı.⁴¹⁸

Yukarıda temas edildiği gibi Muvaffak'ın esir aldığı isyancıları affederek ordusuna alması ve ihsanlarda bulunması Zencilerin uzun vadede Ali b. Muhammed'den uzaklaşmasına ve gücünün kırılmasına uzun vadede hizmet ettiği ve dolayısıyla onun, Zencilere karşı psikolojik unsurları gözetten bir siyaset takip ettiği söylenebilir. Bu durum cereyan eden mücadelede Abbasi tarafına çok şey kazandırmıştır denilebilir.

Önce el-Menia'nın sonra da el-Mansura'nın düşmesi, Vasıt'ın büyük bir kısmında tekrar Abbasi hakimiyetini sağladı. Ayrıca bu durum, halkın güven ve emniyetini tekrar tesis ettiği gibi, kadın ve çocukların esaretten kurtarılması da halkı, çektikleri zilletten kurtarmıştı. Elde edilen mallarla da askeri harcamalar karşılandı. Hepsinden önemlisi Zenci lideri ve büyük komutanları korkuya kapılarak bir kısmı bulunduğu bölgeyi terk ederek daha emniyetli gördükleri Muhtara'ya gitti; bir kısmı da belirttiğimiz gibi Abbasi ordusuna katılmıştı. el-Mansura'nın düşüşü Muhtara dışındaki yerlerin kolayca Muvaffak'ın eline geçmesine katkı sağlayacaktı.⁴¹⁹

d. Ahvaz'ın Kurtarılması

Kaynakların verdiği bilgiye göre Muvaffak, Mansura'dan sonra Zenci komutanı Ali b. Eban el-Mühellebi'nin kontrolündeki Ahvaz'a yürüdü. Yine o, daha evvel yaptığı gibi, bu defa da oğlu Ebu'l-Abbas'ı önden göndererek, askerlerin rahatça hareket edebileceği yol emniyeti sağladı. Kendisi de Berduda'da birkaç gün kalarak ordunun gerekli ihtiyaçlarını tamamladı ve gemileri tamir ettirdi. Diğer oğlu Harun'u, Vasıt şehrinin başıan getirerek oradan ayrıldı.⁴²⁰

⁴¹⁸ İbnü'l-Esir, VII, s.289.

⁴¹⁹ A.Sağır, s.109.

⁴²⁰ Taberi, IX, s.575; İbnü'l-Esir, VII, s.291.

H.267 yılı Cemaziyelahir ayı başlarında (M.Ocak 881) Vasıt'tan ayrılaran Muvaffak, Bazbin, Cuha, Tayyib, Kurkub, Derestan yoluyla Sus'a kadar geldi ve orada üç gün kaldı. O sırada Ahvaz bölgesi sorumlusu Mesrur el-Belhi, komutan ve askerleriyle onun huzuruna gelerek bağlılıklarını bildirdiler. O da onlara hil'atler giydirek taltif etti.⁴²¹

Öte yandan Süleyman b. Cami ve diğer komutanlarının maruz kaldığı akıbetin kendi başına da geleceğini düşünen Zenci lideri Ali b. Muhammed, gönderdiği mektuplarla bütün komutanlarını her şeyi bırakıp askerleriyle derhal yanına gelmelerini emretti. Bunların en önemlisi hiç şüphe yok ki, otuz bin askeriyle Ahvaz'da olan Ali b. Eban idi. Nitekim o, mektubu alınca, hemen yerine Muhammed b. Yahya b.Said el-Kernebai'yi vekil bırakarak, askerini alıp reisinin yanına gitti. Ancak ne varki, Kernebai de korkusundan onun arkasından Ahvaz'dan ayrıldı. Fendam, Basiyan ve çevresinden sorumlu Zenci komutan Behbuz b. Abdülvahhab da aynı emre uyararak her türlü zahire ve malları bırakıp derhal reisinin yanına geldi.⁴²²

Tabi Zenci komutan ve askerlerin, buldukları şehirlerden ayrılıp Muhtara'ya gitmeleri Muvaffak'ın mücadelesini ve hedeflerine ulaşmasını kolaylaştıracaktı. Nitekim ortaya çıkan avantajı iyi kullanan Muvaffak, fazla mukavemetle karşılaşmadan Ahvaz ve çevresini kolayca eline geçirdi; isyancıların bıraktığı zahire ve mallara el koyarak, nihayi hedefi Ali b. Muhammed'e karşı yapacağı savaş için güç ve mühimmat topladı. Tabi bu esnada yine o, bölgedeki ufak tefek Zenci gruplarından eman dileyenleri affederek ihsanlarda bulundu ve onları kendi safına çekmeyi başardı.⁴²³

Öyle anlaşılıyor ki muhtemelen Zenci lideri, Muvaffak'ın Mansura'dan sonra Muhtara'yı düşünüyordu ve bu nedenle bütün komutan ve adamlarını yanına topladı. Halbuki belirttiğimiz gibi Muvaffak öyle yapmamış; onun adamlarının boşalttığı Ahvaz'a yönelmişti. Böylece Zenciler uzun süren mücadelelerle ele geçirdikleri toprakları kolayca kaybetmişlerdi. Dahası onların bu kayıpları ekonomik durumlarının ve kuvvetlerinin zayıflamasına ve dağılmalarına yol açtı. Mamafih ileride geleceği gibi, Zenciler, bütün

⁴²¹ Taberi, IX, s.575.

⁴²² Taberi, IX, s.576; İbnü'l-Esir, VII, s.291.

⁴²³ İbnü'l-Esir, VII, s.291-292.

güçlerini Muhtara'ya toplayınca, bir anlamda Abbasi kuvvetlerinin uyguladığı ekonomik ambargoyu kolaylaştırdılar. Belki de Ahvaz ve çevresini bu şekilde kaybetmeselerdi, daha uzun süre Abbasi ordusunu uğraştırabilirdi. Çünkü orası ellerinde kaldığı müddetçe, erzak ve asker sıkıntısı çekmiyorlardı. Buna karşılık Muvaffak ise, erzak sıkıntısı nedeniyle çekip gidebilirdi. Netice itibariyle Zenci lideri bütün ordusunu Muhtara'ya toplayarak stratejik hata yapmış ve adeta Muvaffak'ın dar alanda mücadelesine hizmet etmişti. Dolayısıyla artık Muvaffak'ın gücünü ve dikkatini yoğunlaştıracağı tek yer Muhtara idi.

Zenciler cephesinde bunlar olup biterken, Muvaffak Sus'tan, Cündişapur'a gelerek orada üç gün kaldı. Daha sonra süvarilerinin hayvan yemlerinin azalması üzerine Tuster'e geçerek ordunun ihtiyacını karşılamak için vergi ve erzak topladı. Kendisinden korkup kaçan Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdi'yle yaptığı dostluk anlaşmasıyla ondan mal ve asker temin etti. Ayrıca Ahvaz bölgesi sorumlusu Mesrur el-Belhi'ye haber göndererek yanındaki asker ve erzak ile, Muhtara'ya karşı yapılacak savaşa hazırlanmasını emretti. Ancak hazırlanan erzak ve askerler Ahvaz'a nakledilirken, Ahvaz ile Ramhürmüz arasındaki yol üzerinde eski bir antik kentteki Erbuk köprüsü yıkılmış; ve bu yüzden erzak nakli gecikince Ahvaz halkı ve asker büyük sıkıntı yaşamıştı. Durumu öğrenen Muvaffak, köprünün tamiri ile bizzat ilgilenmiş ve erzak sevkini gerçekleştirerek sıkıntıyı gidermişti. Muvaffak Ahvaz'daki durumu birkaç günde düzene koyduktan sonra, kendi tahmininden de önce Muhtara'ya taarruz planları yapmaya başladı. Zaten o, Zenciler karşısında kazandığı başarılarla Vasıt'tan, Ahvaz'a kadar Abbasi hakimiyetini sağlamış, kendisi de önemli siyasi ve askeri güç ve prestij kazanmıştı.⁴²⁴

e. el-Muhtara'nın İlk Muhasarası

Yukarıda ele alındığı gibi Muvaffak, isyancı Zencilerin kontrolündeki şehir ve bölgeleri bir bir geri alırken geride sadece Zenci liderinin yaşadığı ve sözde devletin başkenti, Ebu'l-Hasib nehrinin doğu ve batı yakasında kurulu “**el-Muhtara**” şehri kalmıştı.⁴²⁵ bütün olanlara rağmen Muvaffak, burayı kuşatmadan önce, sulh yolunu denedi ve Ali b. Muhammed'e mektup gönderdi (H.15 Receb 267/M.19 Şubat 881). Söz konusu mektubunda o, yaptığı bunca kötülük, döktüğü kanlar, yıktığı şehirler, kadınların ve

⁴²⁴ Taberi, IX, s.577; İbnü'l-Esir, VII, s.292; A.Sağır, s.112.

⁴²⁵ Samir, s.133.

masum kimselerin namuslarını helal kılması, talan ettiği mallar ve hatta peygamberlik, imamet gibi iddialar için önce Allah'a tövbe etmesini isteyerek kendisine eman vereceğini bildirmişti. Fakat o, bu mektubu okumuş, ancak cevap vermemişti.⁴²⁶ Bu diplomatik manevra yada çözüm aramaları devam ederken, diğer taraftan Ebu'l-Abbas, gemi ve sandallarla Muhtara üzerine küçük bir saldırı düzenlediğinde Zenci komutanlarından Süleyman b. Cami'nin emrindeki Müntab, adlı komutan askerleriyle birlikte Ebu'l-Abbas'tan eman dileyerek teslim olmuştu. Kaynaklar bu olayın, bizzat bir Zenci komutanın ilk kez Abbasilerden eman dilemesi bakımından Zenci liderini bir hayli endişeye sevkettiğini ve üzdüğünü kaydetmişlerdir.⁴²⁷

Bu sulh teşebbüsünde sonuç alamayan Muvaffak, bütün komutanları ve ordusuyla birlikte oğulları Ebu'l-Abbas ve Harun'u da el-Muhtara'ya yakın bölgedeki el-Mübarek nehrinde topladı. Hemen askerlerine maaşlarını verip, hediyeler dağıttı. Ordunun eksikliklerini giderdi. Gemilerini ve bütün savaş aletlerini elden geçirtti. Hücum esnasında hangi komutanının nereden saldıracağını belirleyerek bütün hazırlıkları tamamladıktan sonra H.20 Recep 267 (M.24 Şubat 881) de el-Muhtara'ya doğru yola çıktı.⁴²⁸ Bölge sık ağaçlar ve kamışlarla doluydu ve çok sayıda kanal ve küçük nehir vardı.⁴²⁹

Tabi bu arada Sahibu'z-Zenc de geçen iki aylık sürede boş durmamış; yukarıda değinildiği gibi, bütün komutan ve askerlerini yanına toplayarak, Muhtara'yı kaleler ve surlarla çevirtmiş; alt geçitlerle dışarıya bağlantılar kurmuş, kule üzerlerine büyük küçük mancınıklar yerleştirmiş, ok atan nevkkiye yayları, büyük taş atabilen sapanlar vs. hazırlatmıştı. Kısacası muhtemel Abbasi taarruz ve kuşatmasına karşı Zenci lideri elinde kalan son şehri ne pahasına olursa olsun korumak için gereken hazırlıkları yapmıştı.

Nihayet Muvaffak'ın ordusu Muhtara'nın etrafında görününce, Zenciler birden bağirmaya başlamış, sanki yer yerinden oynamıştı. Ebu'l-Abbas ilk saldırıyı gemilerle yaptı; ancak Zenciler buna karşı çok güçlü şekilde mukavemet gösterdiler. Bunun üzerine Abbasi askerleri de hem karadan hücum ediyor hem de gemilerle şehrin surlarını zorluyorlardı ve neredeyse Zenci liderinin sarayının duvarına kadar yaklaşmışlardı.

⁴²⁶ Taberi, IX, s.580-581; İbnü'l-Esir, VII, s.293; Samir, s.133.

⁴²⁷ Taberi, IX, s.580.

⁴²⁸ Taberi, IX, s.581; İbnü'l-Esir, VII, s.293.

⁴²⁹ Samir, s.157-159.

Zenciler bir taraftan Abbasi birliklerini ok yağmuruna tutarken diğer taraftan da mancınıklarla taş atıyordu. Siviller ise, elleriyle Ebu'l-Abbas'a kaşı taş atmaktaydı. Öyle ki kaynakların ifadesine göre, gökte taş ve oktan başka bir şey gözükmüyordu. Abbasi güçlerinin taarruzu çok şiddetliydi ve daha ilk saldırılarında Zencilerin gözünü korkutmalarına rağmen direnişin kırılması da imkansız gibiydi. Bunu gören Muvaffak belki de fazla asker kaybetmemek için askerlerini geri çekmek zorunda kaldı.⁴³⁰

Cereyan eden şiddetli çatışma ortamında Zencilerden bir çok kimse eman dileyerek Abbasi ordusuna sığınmıştı. Muvaffak, daha önce yaptığı gibi, bu defa da eman dileyenleri affedip, ordusuna katma ve hediyeler verme politikasını uygulayarak onlara ihسانlarda bulundu. Hatta onlara hil'atler giydirek, kaledeki Zencilerin görebilecekleri yerlere çıkardı. Böylece kendine sığınan adamlara iyi muamele yaptığını göstermek istedi. Nitekim bu uygulama hemen semeresini gösterdi ve bunu gören diğer insanlar aynı iltifatlara mahzar olabilmek için eman dilemek için kitleler halinde gelmeye başladılar. Muvaffak bu yenigelenlere de eman vererek kendi saflarına dahil etti. Bu tablo Zenciler tarafında çözümlere sebep oldu. Ancak Abbasilere sığınanlar genellikle gemi ve kayıklardaki Zencilerdi. Çünkü bunlar şehrin dışında oldukları için kaçıp sığınmaları daha kolaydı. Bunu gören Zenci lideri kaçabileceğini düşündüğü yandaşlarını gemilerle Ebu'l-Hasib nehrinin içine aldırdı ve şehrin çıkışlarının tutulmasını emretti. En şiddetli ve acımasız komutanlarından Behbuz b. Abduvehhab'ı da bu gemilerin başına geçirdi.⁴³¹ Böylece kaçışlar azaldı ve Muvaffak'ın uyguladığı plan tam sonuç vermedi.

Behbuz görev mahaline geldikten sonra Ebu'l-Abbas ve yanındaki komutanı Zirek'in on üç gemilik az bir kuvvetle görünce, hemen saldırıya geçti, fakat cereyan eden çarpışmalarda iki yerinden yaralanarak geri çekilmek zorunda kaldı. Yanındaki komutanlarından Umeyre de pek çok başka Zenciyle beraber öldürüldü, bir kısmı da teslim oldu. Muvaffak teslim olanları orduya kaydettirerek Ebu'l-Abbas'ın komutasına verdi ve savaşın bundan sonraki aşamalarında Zencilere karşı kullandı.⁴³²

Bu tecrübeyle Muvaffak, el-Muhtara'nın kısa sürede kurtarılmasının zor olacağını anlamış olmalı ki, ordusunu Mubarek nehrindeki karargahdan, Dicle'nin

⁴³⁰ Taberi, IX, s.581; İbnü'l-Esir, VII, s.293.

⁴³¹ Taberi, IX, s.582; İbnü'l-Esir, VII, s.294.

⁴³² Taberi, IX, s.582-583.

doğusundaki Catta nehrine taşıdı ve yirmi gün kadar muhasaraya ara verdi (H.24 Recep 267/M.Şubat 881). O, bu zaman zarfında kuvvetlerini takviye ederek muhasara için gerekli tedbirleri aldı.⁴³³ Taberi, Abbasi ordusunun bölgedeki konuşlanmasını şöyle anlatmaktadır: “Nusayr, ordunun önünde gemi ve sandalların komutanı; Zirek et-Türki, Ebu'l-Abbas'a bağlı birliklerin öncü komutanı olarak Ebu'l-Hasib nehriyle Muğire nehri arasında; Muvaffak'ın iki oğlu Ebu'l-Abbas ve Harun, Deyru Cabil'de; Raşid ise emrindeki Türk, Deylemlî, Mağribli, Hazar, Rum, Taberistanlı köleler ve Zenci isyanına katılmamış Zencilerle birlikte, Bahtama nehri üzerinde; onun az yukarısında ise Vezir Said b. Mahled yerleşmiş; Musa b. Boğa'nın iki oğlu Muhammed ve Fazl askerleriyle Bihale nehri üzerinde; Musa Delceveyh ve Buğrac et-Türki ise, Catta nehri üzerinde karagahlarını kurmuşlardı.”⁴³⁴

Tarihçiler Muvaffak'ın Muhtara kuşatmasına 50.000 askerinin katıldığını belirtir. Bu rakama yaya, atlı, denizci ve gönüllüler de dahildi. Buna mukabil Ali b. Muhammed'in Muhtara'daki asker sayısı ise 300.000 civarında ve hepsi kılıç, mızrak, ok ve yayla çarpışan, mancınıkla taş atan kimselerdi. En zayıfları bile eliyle yerden taş atarak savaşa katılıyor ya da orduya gözcülük yapıyorlardı. Yanlarındaki kadınlar da onlara yardım ediyordu.⁴³⁵

Bu şartlarda Muhtara'yı kısa sürede ele geçirmenin imkansızlığını anlayan Muvaffak, buranın ele geçirilmesi için uzun vadeli daha başka tedbirler almak zorunda kaldı. Bu tedbirlerden bir kısmı Ali b. Muhammed'in adamlarını tamamıyla kendi yanına çekerek onu içten çökertmek; bir kısmı da Muhtara'ya ekonomik ambargo uygulamak, geri kalanı da askeri stratejiyi değiştirmek şeklinde toplanabilir.

Bu bağlamda Muvaffak, öncelikle daha önce uygulayıp sonuç aldığı – eman dileyenleri affedip ihsanlarda bulunma- siyasetini Zenci lideri dışındaki bütün Zencileri kapsayacak şekilde genel af çıkardığını ilan için bezler üzerine yazdırıp oklarla onlara atarak, kabul edenlere büyük ihsanlarda bulunacağını vaat ederek işe başladı. Nitekim bu uygulama hemen sonuç verdi ve Muhtara'daki bazı isyancıların kalpleri Muvaffak'a meylett ve daha o gün, bir çok kişi gelip teslim oldu. O da verdiği sözü tutup gelenlere

⁴³³ Taberi, IX, s.583-584.

⁴³⁴ Bkz.Taberi, IX, s.585.

⁴³⁵ Taberi, IX, s.584; İbnü'l-Esir, VII, s.294-295.

hediyeler vererek diğer Zencilerin göreceği yerlere çıkarttı.⁴³⁶ Böylece Ramazan ayının sonuna kadar kaçıp gelenlerin sayısı beş bin kişiyi bulmuştu⁴³⁷. Bu rakam, o ortam ve şartlarda hiç de azımsanacak bir rakam değildi ve Muvaffak'ın ne kadar isabetli davrandığını gösteriyordu. Zira daha işin başındayken böyle etki yapan bu uygulama dört yıl boyunca on binlerce Zenci kölenin gelip teslim olmasını sağladı. Bu siyaset, bir yandan Ali b. Muhammed'in çevresindekilerin çözülmesine sebep olurken, diğer yandan teslim olanların verdikleri istihbarat bilgileri de Muvaffak'ın işine yarıyordu. Çünkü Muvaffak bu şekilde, onların erzak temini yollarını, gizli alt geçitleri, pusu kurulan yerleri, Zencilerin asker sayısını, Muhtara'daki durumu öğreniyor ve gereken tedbirleri alarak Zenci liderini ve isyancıları her yönden iyice sıkıştırıyordu. Dahası Muvaffak kendisine sığınanları mal mülk sahibi yaparak, Ali b. Muhammed'in isyan başında "adaleti yerleştirme, onları mal mülk sahibi yapma" iddiasının gerçek olmadığını ima ederek; onu Zencilerin gözünden düşürmeye çalışıyordu.

f. Muvaffakiye Şehrinin Kurulması

Muvaffak, el-Muhtara şehrine giden bütün kara ve nehir yollarını tutup oraya yiyecek teminini engellemek ve dolayısıyla etkili bir ekonomik ambargo uygulamak için çevre şehirlerin valilerine haber göndererek ellerindeki her türlü deniz araçlarını kendisine göndermelerini istedi. Öyle anlaşılıyor ki Muvaffak, ambargodan ancak uzun vadede sonuç alacağını düşünmüş olmalı ki, Muhtara şehrinin karşısına "el-Muvaffakiye" adıyla bir ordugah şehir kurarak yerleşti. Çünkü burası, el-Muhtara'nın gözetlenmesi ve girip çıkanların kontrol edilebilmesine uygun olduğu kadar esir alınan ve eman dileyenleri iskan edebilme, ambargoyu kontrol etme ve Zencilerle teması her an kurabilme imkanı sağlıyordu.⁴³⁸

Muvaffak sözkonusu bu şehri kurduktan sonra, çevre valilere mektuplar yazarak bundan böyle vergileri ve malları Muvaffakiye'ye göndermelerini ve iş yapabilecek kimselerin de divanlara yazılmasını emretti. Bu sürede alınan tedbirlerle yolların güvenliği sağlandıktan sonra, tüccarlar buraya akın etmeye başladı. dolayısıyla vergilerin buraya

⁴³⁶ Taberi, IX, s.484; İbnü'l-Esir, VII, s.294-295.

⁴³⁷ Taberi, IX, s.588. İbnü'l-Esir bu rakamı elli bin kişi olarak vermektedir. Ancak olayın vuku bulduğu bu tarihlerde Zencilerden bu kadar kişinin teslim olması imkansız gözükmektedir. Bkz. *el-Kamil*, VII, s.296.

⁴³⁸ Taberi, IX, s.585; İbnü'l-Esir, VII, s.295; Samir, s.134.

akması, tüccarların gelmesi şehirde kısa süre içerisinde çarşı ve pazar kurulmasına sağladı.⁴³⁹

Muvaffak aynı şekilde, bölgedeki deniz yolları ve ticareti için de gerekli can, mal emniyetini sağladıktan sonra, isyan boyunca bölgeden uzaklaşan tüccarlar, yeniden gelmeye başladılar. Canlanan ticaret için para gerekiyordu. İşte bu ihtiyacı gidermek için de darphaneler kuruldu, dinarlar, dirhemler basılmaya başlandı. Divan şartlarına uyan insanlar çeşitli görevlerde görevlendirildi. Kısa sürede Muvaffakiyye bölgenin büyük şehri haline gelirken, el-Muhtara ticari canlılığını yitirmeye başladı. Artık insanlar buraya akın ediyor ve yerleşiyordu. Çünkü halk istediği her şeyi burada rahatlıkla ve zamanında buluyordu.⁴⁴⁰

Bunlarla da yetinmeyen Muvaffak, Zencileri ve el-Muhtara üzerindeki ekonomik ablukayı daha da artırdı. Bu meyanda çevre vilayetlerden de gelen askeri destekle oraya giden bütün kara ve deniz yolları tutturarak, Muhtara'ya erzak naklini ve yardımları tamamen engelledi ve onları zor duruma düşürdü. Tabi Sahibu'z-Zenc, bu ablukadan çok etkilendi ve buna bir çözüm bulmak için çevreden geçen kervanlara saldırı düzenlemeye başladı. Nitekim bir keresinde komutanlarından Behbuz, Muvaffakiyye'ye giden kervanın birini gafil avladı; adamlarını öldürüp mallarını Muhtara'ya götürdü. Bunun üzerine Muvaffak derhal tüccarların etkilenip kaçmalarını önlemek için zararı tazmin etti ve süvari ve denizcilerden oluşan askerleri her yol ve geçide yerleştirerek emniyet tedbirlerini daha da artırdı.⁴⁴¹

Tabi iyice zor durumda kalan Zenci lideri, ani baskınlarla Muvaffak ve ordusunu gafil avlayıp, erzak yollarını açıp içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulmak istiyordu. Nitekim bu bağlamda Muvaffakiyye şehrinin kuruluşunu takiben, Zenci komutan Behbuz b. Abdulvehhab nehri aşarak Nusayr'ın askerinin bulunduğu çevreyi yağmaladı, gözcü kulübelerini yaktı ve bir çok adamını da öldürdü. Bunun üzerine Muvaffak oğlu Ebu'l-Abbas ve Nusayr'a bütün kara ve deniz kuvvetleriyle hareket ederek Zencileri Meyan-u Ruzan, Kindel ve Ebersan'dan atmalarını emretti.

⁴³⁹ Taberi, IX, s.585; İbnü'l-Esir, VII, s.295.

⁴⁴⁰ Taberi, IX, s.586; Samir, s.135; M. Demirci, s.191.

⁴⁴¹ Taberi, IX, s.586; İbnü'l-Esir, VII, s.296.

O esnada; dört bin askerle Meyan-u Ruzan'da İbrahim b. Cafer el-Hemedani; üç bin askerle Muhammed b. Eban Kindel'de; bin beş yüz kişilik bir kuvvetle de Duver isimli komutan Ebersan'da bulunuyordu. Abbasi güçleri bu Zencilerin kuvvetlerinin üzerlerine yürüyerek mağlup edip yerlerinden çıkartarak mallarına el koydu.⁴⁴²

Böylece her taraftan sıkıştırılan ve durumu gündün güne kötüye giden Ali b. Muhammed Şevval (Mayıs) de ordusundan seçtiği beş bin kişilik bir birliği Ali b Eban'ın emrinde Dicle nehrinin doğu tarafına göndererek, Muvaffak'ın askerlerini arkadan vurmalarını istedi. O sırada Zenci kölelerden biri kaçarak Muvaffak'a sığınmış ve Zencilerin planladığı baskını haber vermişti. Bunun üzerine Muvaffak oğlunu onlara gönderdi. Bundan habersiz olan Zenciler, Abbasi askerlerinin ani baskısıyla bozguna uğradılar. Çıkan çatışmada çok sayıda Zenci öldü, bir kısmı sulara boğuldu, az bir kısmı kaçarak kurtuldu ve bir çoğu da esir edildi. Abbasi askerleri Muvaffak'ın emriyle, ölen Zenci askerlerinin başlarını mancınıklarla Muhtara'ya atarak onların morallerini bozarak adeta teslim olmazsanız sonunuz böyle olacaktır mesajı verilmek istendi. Nitekim kaynaklar bu olayla teslim olanların sayısının arttığını belirtmektedir.⁴⁴³

Zenci lideri bu ambargodan kurtulmak her türlü yola başvuruyordu. Mesela; Muvaffak'ın, elindeki gemileri erzak yollarının tutulması için gönderdiğini ve dolayısıyla savaşacak gemisi kalmadığını bildiğinden o, elli kadar büyük gemi inşa ettirip Abbasi güçlerini mağlup etmeyi planladı. Bu gaye ile hazırlanan gemilere ok ve mızrak vb. silahlar taşıyan askerler yerleştirilerek Behbuz, Nasr er-Rumi ve Ahmed b. Zerenci komutasında Abbasi kuvvetlerinin üstüne yolladı. Bu donanmayı gören Muvaffak'ın askerlerinin korkuya kapıldıkları bir sırada, onun önceden inşa edilmesini istediği gemiler imdatlarına yetişti. Böylece bir taraftan Muhtara'nın yiyecek sıkıntısı, diğer yandan da Zenciler arasındaki çözülme devam ediyordu. Nitekim Muhtara'nın surlarını korumakla görevli Muhammed b. el-Haris el-Ummi adlı Zenci komutan, yanındaki askerleriyle kaçarak Muvaffak'a teslim oldu⁴⁴⁴.

⁴⁴² Taberi, IX, s.586.

⁴⁴³ Taberi, IX, s.589-590; İbnü'l-Esir, VII, s.298.

⁴⁴⁴ Taberi, IX, s.592. Bu komutan amcasının kızı olan hanımını da Zencilerden kurtarmak istemiş, fakat başaramamıştır. Zenci lideri bu kadını önce hapsedmiş sonra da hapisten çıkararak cariye olarak açık artırmayla satmıştır. Bkz. Taberi, ay.

Muhtara'ya yiyecek sevkiyatının sağlamak için, Zenci lideri başka bir planı devreye soktu ve Şibl ve Ebu'n-Nida komutasında on bin kişilik bir orduyu üç koldan Batiha'ya gönderdi. Bu plana göre, buralarda yaşayan Müslümanlara saldırılacak ve Bağdat, Vasıt ve civardan Muvaffakiyye'ye giden erzağa el konulacaktı. Ancak Muvaffak bunu öğrenince, hemen Zirek komutasında bir birliği onlara karşı gönderdi. İbn Ömer nehrinde karşılaştığı isyancı güçlerle mücadele eden Zirek, onları ağır bir yenilgiye uğrattı ve Zencilerin çoğunu kılıçtan geçirdi, kurtulanlar ise bataklılara saplanıp boğuldu ya da esir edildi, Zencilere ait dört yüz gemiye el konuldu, bir kısmı da batırıldı.⁴⁴⁵

Öte yandan Muvaffak'ın hem ambargosu, hem de teslim olan isyancılara ihsanlarda bulunması, Zencileri öylesine etkilemişti ki, imkansızlıktan bıkan üst düzey komutanlar bile kaçıyorlardı. Ali b. Muhammed bu durumu taraftarlarının çözülmesini daha hızlandıracağı endişesiyle bütün yollara muhafızlar ve nöbetçiler dikerek kaçışları engellemeye çalıştı. Bu defa Muhtara'dan kaçmak isteyen komutanlar, Muvaffak'a mektup yazıp her tarafın tutulduğunu ve çıkamadıklarını bildirerek Muhtara'ya ordu göndermesini istediler. Bunu fırsat kabul eden Muvaffak, oğlu Ebu'l-Abbas'a Zenci komutan Ali b. Eban'ın tuttuğu batı yakasına hücum emri verdi. Mamafih iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar olurken Zenci lideri, destek güç olarak Ali b. Eban'a Süleyman b. Cami'yi yardıma göndermesine rağmen, Ebu'l-Abbas hepsini mağlup etti ve böylece eman dileyenleri kurtardı.⁴⁴⁶

Aldığı tedbirlerle Zencilerin hem moral hem ekonomik hem de askeri açıdan iyice zayıfladığını gören Muvaffak, yeniden toparlanmalarına fırsat vermemek için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra H.24 Zilhicce 267 (M.26 Ağustos 881) de Muhtara'yı tekrar muhasara etti. Bu bağlamda o, önce ordusunu şehrin dört bir tarafına dağıtarak fazla cephe açarak Zenci kuvvetlerinin bir yerde toplanmasını engellemeyi düşündü.⁴⁴⁷ Bu esnada Ali b. Muhammed; oğlu Enkalay, Süleyman b. Cami, Ali b. Eban ve diğer ileri gelen komutanları ile, Abbasi ordusuna karşı bazı tedbirler alarak bekliyordu. Nitekim Abbasi ordusu saldırıya geçince surların üzerlerinde mevzilenen Zenciler, mancınık ve oklarla

⁴⁴⁵ Taberi, IX, s.593; İbnü'l-Esir, VII, s.298.

⁴⁴⁶ Taberi, IX, s.594; İbnü'l-Esir, VII, s.298-299.

⁴⁴⁷ Taberi, Muvaffak'ın bu kuşatmadaki görev dağılımını şu şekilde vermektedir: Ebu'l-Abbas arkadan gelerek Mengi nehrinin son tarafından; Mesrur el-Belhi Ebu'l-Hasib nehrinin batı yakasından; Nusayr b. Ebi Hazma ve Ebu'l-Abbas'ın komutanı Raşik gemilerle Ebu'l-Hasib nehrinden; Muvaffak'ın kendisi de en büyük burcun olduğu taraftan saldıracaktır. Bkz.Taberi, IX, s.596.

“Etrak nehri”nin geçilmesini ve surlara yaklaşılmasını engellediler. Bu durumda su yolunu kullanmak gerekiyordu, anvak askerler bundan korkuyorlardı. Neticede Muvaffak’ın teşciyle, üzerlerine taş ve ok yağmasına rağmen, Abbasi askerleri nehrin karşı tarafındaki surlara ulaştı. Surları yıkmakla görevli olanlar ellerindeki aletlerle surlarda gedik açmaya başladı.⁴⁴⁸ Muvaffak’ın kendisi de bizzat şehrin en muhkem burcuna karşı hücum etti. Ordular arasında çok şiddetli cereyan eden çarpışmalarda her iki taraftan da çok sayıda öldü ve yaralandı. Sonunda Abbasi ordusu, Zencilerin olağanüstü direnişine rağmen, kalelerden birincisini ele geçirerek burcuna “Muvaffak” yazılı bayrağı diktiler ve surların üstündeki mancınıkları, okları, yayları ve diğer silahları söküp attılar. Böylece Muhtara’nın bir kısmını ele geçiren Abbasi ordusu, büyük bir zafer kazandı, Zenciler ise ağır bir yenilgi aldı.⁴⁴⁹ Şehirdeki kaleler arasındaki su dolu hendekleri gören Muvaffak, derhal köprü kurdurarak ikinci kaleyi de ele geçirdi. Savaş bütün şiddetiyle devam ederken, önlerine geleni öldüren Abbasi askerleri, İbn Sem’an nehrine kadar Zencileri takip ettiler ve İbn Sem’an’ın evini de ateşe verdi.⁴⁵⁰ Hatta bir ara Ali b. Muhammed’in bulunduğu yere kadar ulaşıldı. Fakat gece bastırınca, Muvaffak ordusunu geri Muvaffakiyye’ye çekmek için gemilere dönmelerini emretti; fakat çıkan bir fırtına sebebiyle gemiler çamura batınca Zenciler, Abbasi askerlerine arkadan saldırarak çok zayıat verdirdiler. Tabii bu durum Muvaffak ve ordusunun üzülmüne, Zencilerin de moral bulmasına ve bir süre daha Sahibu’z-Zenc’in etrafında toparlanmalarına sebep oldu. Böylece Muvaffak, kısa sürede elde ettiği kaleleri bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı.⁴⁵¹

Ama her halükarda Muvaffak’ın kazandığı başarılar uzun vadede Zencilerin çözülmesini daha da hızlandırdı. Nitekim bu olaydan sonra çok sayıda komutan ve asker Muhtara’nın sonunun geldiğini anlamış ve teslim olmuşlardı. Bunlar arasında Emir nehri, Kindel, Ebersan ve Abadan gibi şehir ve köylerden gelen Zenciler ile, onlara destek veren bedeviler ve Zenci komutanı Musa eş-Şarani’nin iki kardeşi Muhammed ve İsa ve dahası Zenci isyanına ilk katılanlardan Reyhan b. Salih el-Mağribi gibi komutanlar vardı. el-Mağribi’nin Muvaffak’a katıldığını gören adamları da gelip teslim oldular (H.Zilhicce

⁴⁴⁸ Nüveyri, XXV, s.161.

⁴⁴⁹ İbnü’l-Esir, VII, s.299-300.

⁴⁵⁰ İbn Sem’an Ali b. Muhammed’in katibi ve veziriydi. Bkz. Taberi, IX,s.

⁴⁵¹ Taberi, IX, s.596-598; İbnü’l-Esir, VII, s.301.

267/M.Temmuz 881). Muvaffak onları oğlu Ebu'l-Abbas'ın emrine verdi.⁴⁵² Böylece Muvaffak'ın ordusu yeni katılımlarla sayıca artıyordu.

Kaldı ki zaten Muvaffak, eman dileyenleri affedip ödüllendirmeyi hiç bırakmamıştı. Çünkü onun bu yaklaşımı, Reyhan'dan yaklaşık bir ay sonra, Zenci liderinin önde gelen komutanlarından Cafer b. İbrahim es-Seccan'ın eman dileyip teslimini sağladı (H.Muharem 268/M.Ağustos 881). Muvaffak da, Cafer'i ödüllendirerek Zencilere gönderdi ve kendisine ve diğer teslim olanlara karşı yapılan ihsanlardan bahsetmesini istedi. Onun sayesinde çok sayıda Zenci, Sahibu'z-Zenc'den ayrılarak gelip Abbasi güçlerine katıldı.⁴⁵³

İkinci muhasaradan sonra askerlerini iki ay istirahat ettiren Muvaffak, bu süreyi Zenciler hakkında istihbarat toplayarak ve saldırı planlarını hazırlayarak geçirdi. Nihayet H.Rebiulahir 268 (M.Ekim-Kasım 881-882) de tekrar Muhtara'yı kuşatarak, içlerinde inşaat ustaları ve marangozları bulunan askeri birlikleri şehrin dört bir yanına yerleştirerek surları yıkmalarını; fakat şehre girmemelerini emretti. Ayrıca içinde okçuların bulunduğu gemileri de şehrin etrafındaki nehirlerle konuşlandırdı. Binaenaleyh Abbasi ordusu taarruza geçtikten kısa bir süre sonra, surlarda çok sayıda gedik ve delik açıldı ve askerler Muvaffak'ın iznini beklemeden içeri dalarak Zencileri mağlup ederek kovalamaya başladılar. Zencilerin arkasından giden bu Abbasi askerleri şehrin en uzak yerlerine kadar dağıldılar. Hatta bu arada Musa b. Boğa'nın yeğeni Müflih ile Raşid komutasında elli kişilik Deylemli bir birlik, İbn Sem'an'ın köşküne kadar vardıklarında, saklanmakta olan Zenciler birden üzerlerine saldırınca; Muvaffak'ın askerleri şehrin sokaklarını ve dolayısıyla nereye kaçacaklarını bilemedikleri için otuzu öldü; diğerleri de geri çekilmek zorunda kaldı. Askerlerinin tedbirsiz davranmalarıyla bütün planları bozulan Muvaffak, karargahına dönünce onları azarlayarak bir daha böyle yapmamalarını söyledi. Sonra da çatışmada ölen askerlerin kimliklerini tespit ettirip çoluk çocuklarına maaş bağlayıp ordusunun moralini düzeltmeye çalıştı.⁴⁵⁴

Muvaffak, bu arada uygulanan ekonomik ambargoya rağmen, Zencilerin bazı bölgelerden Muhtara'ya gizlice erzak temin ettiklerini öğrendi. Bunu yapanlar genelde eskiden beri Ali b. Muhammed'le dostlukları bulunan bedevilerdi. Zaten bu bedeviler

⁴⁵² Taberi, IX, s.598-599; İbnü'l-Esir, VII, s.301.

⁴⁵³ Taberi, IX, s.601; İbnü'l-Esir, VII, s.305.

⁴⁵⁴ Taberi, IX, s.602-603; İbnü'l-Esir, VII, s.305-306.

Basra baskınında da Zencilerin yanında yer almışlardı. İşte Ahmed b. Musa b.Said el-Gallus bunlardan biriydi. Bu şahıs daha önce Zenci lideri tarafından Basra'da vekil bırakılmıştı. Dolayısıyla bu adam her fırsatta Zencilere mal ve erzak gönderiyordu. Diğeri de onun yeğeni Malik b. Bişran'dı. O da Muvaffak'ın Mansura'yı ele geçirmesinden sonra, Gallus esir alınca, yerine Zenci lideri tarafından tayin edilmişti. Bu şahıs da, Muvaffak'ın Basra bölgesine gelmesinden sonra Dinari nehrine kaçarak, avladığı balıkları ve temin ettiği diğer erzağı Bismi köyünden kiraladığı Reyyan ve Halil adlı iki şahısla Muhtara'ya gönderiyordu. Tabii bunların dışında başka bedeviler de yiyecek getiriyorlardı. Netice itibariyle bu yardımlar Muvaffak'ın bütün emeklerini ve planlarını boşa çıkarabilirdi. Dolayısıyla şimdiye kadar çoğunlukla doğrudan ablukayı Muhtara'ya uygulayan Muvaffak, bu sefer dışarıdan erzak temin eden, Muhtara'ya taşıyan ve bağlantı kuranlarla mücadeleye girişti. Bu bağlamda Muvaffak ilk olarak Zencilerle bedeviler arasındaki işbirliğini Ali b. Ömer en-Nakkabi adlı bir köylüden öğrendi ve derhal Zirek komutasında bir birlik gönderip Muhtara'ya nakledilmek üzere olan mallara el koydurdu. Akabinde Ebu'l-Abbas'ı; Emir, Yehuda ve Feyyaz nehri civarındaki bedevilerin üzerine göndererek ellerindeki buğday ve diğer malları toplattı. İbret olsun diye burada yakalanan bedevilerin birer elini kestirerek salıverdi. Bunu gören Malik b. Bişran korkusundan gelip Muvaffak'a teslim oldu. Ama Zenci lideri de onun yerine Ahmet b.Cüneyd'i atayarak bataklık bölgeden balık teminine devam etti. Bu sefer Muvaffak, Tirmizan adında bir komutanını onun üstüne göndererek bu yolu da kapadı. Bu arada, Basra'ya bir birlik gönderen Ebu'l-Abbas, oradan gelen yardımların kesilmesini sağladı.⁴⁵⁵

Zencilerle işbirliği yapan diğer bir grup da Beni Temim bedevileriydi. Bunlar da Basra baskınında şehrin harap olmasında Ali b. Muhammed'in adamlarına yardım etmişlerdi. Beni Temim'in Muhtara'ya erzak temin ettiğini öğrenen Muvaffak, Ruşeyk adındaki komutanı onların üzerine gönderdi. Ruşeyk, İshak nehri yakınlarında rastladığı bedevilerin bir kısmını öldürdü ve geri kalanları da mallarıyla Muvaffakiyye'ye getirdi. Muvaffak, ibret olsun diye yine bunlardan birinin el ve ayaklarını keserek Muhtara'ya attırıp diğerlerini de idam ettirdi. Muvaffak'ın cezasından korkan çok sayıda Zenci gelip teslim oldu. O da bunları Ruşeyk'in emrine verdi. Ruşeyk ise komutasındaki beş bin kişilik orduyla derhal Muhtara'ya giden hem Kindel, Duba ve Mesihi nehirlerini hem de kara yollarını tutarak giriş ve çıkışlarını kapattı. Böylece Muvaffak, Muhtara'ya mal taşıyan

⁴⁵⁵ Taberi, IX, s.603-607.

kimselerin bazılarını tehdid, bazılarını kazanarak, bazılarını da Abbasi pazarlarında yer vererek Zencilerden uzaklaştırdı.⁴⁵⁶

Muvaffak'ın aldığı bu tedbirler karşısında elbette Zenciler de boş durmuyor, mal teminine çalışıyorlardı. Nitekim Zenci komutanlardan Behbuz; bir yandan gemilerine Abbasi flaması ve bayrakları asarak Muvaffakiyye'ye erzak getiren tüccarları kandırıp mallarına el koyarak onları korkuttu; diğer taraftan çevredeki Abbasi birliklerine de baskınlar yaparak zaman zaman da zayıf verdi. Bu meyanda Ebu'l-Abbas'ın, çevre köy ve nehirlerle erzak toplamak için giden Zencileri engellemesi üzerine, Zenci lideri Behbuz'u onun üzerine gönderdi. Çıkan çatışmada Abbasi ordusundaki siyahi bir köle Behbuz'u karnından yaralayarak kısa bir süre sonra ölmesine sebep oldu. Tabi onun ölümü Ali b. Muhammed'in bütün ümitlerini kırarken, Abbasi tarafını sevindirdi. Nitekim kaynaklara göre; Muvaffak, onu öldüren askeri hediyelere boğdu.⁴⁵⁷ Artık bundan böyle Zenciler ne bataklıktan, ne köylerden, ne de başka yerlerden erzak temin edebiliyorlardı. Dolayısıyla isyancı Zenciler açlık ve kıtlık yaşıyordu. Mamafih teslim olanlar bir yıldan fazladır buğday ekmeği yemediklerini söylüyorlar; bu da onların ambargodan ne denli etkilendiklerini gösteriyordu.⁴⁵⁸

g. Abbasi Kuvvetlerinin Muhtara'yı Ele Geçirmesi

Yukarıda sık sık dile getirdiğimiz üzere Muvaffak, Zencilere karşı hem ekonomik ambargo uygulayarak hem de içten çökerterek uzun süredir uğraştığı Zenci isyanını kesin şekilde bitirmek istiyordu. Zaten artık kendisi ve askerleri bölgeyi ve Zencileri çok iyi tanıyordu ve kendisine yeni destek kuvvetlerle güçleniyordu. Buna karşın Zenciler ise yavaş yavaş Ali b. Muhammed'in yanından kaçıyor; o da gittikçe hırçınlaşıyordu. Mesela, komutanlarından Behbuz'un öldürülmesi üzerine onun mallarına el koymuş, akrabalarını, çocuklarını dövdürtmüş, hazinelerini bulacağı ümidiyle evlerini yıktırmıştı. En yakın adamlarına onun böyle davranması tabii Muvaffak'ın amaçlarına hizmet ediyordu. Zira o, Behbuz'un akrabalarını kendi yanına davet edip olumlu cevap aldı.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Taberi, IX, s.604-606; İbnü'l-Esir, VII, s.306-307.

⁴⁵⁷ Taberi, IX, s.610-611; İbnü'l-Esir, VII, s.307.

⁴⁵⁸ Taberi, IX, s.608; Samir, s.136.

⁴⁵⁹ Taberi, IX, s.614-615; İbnü'l-Esir, VII, s.313.

Daha önce Muhtara'yı her kuşattığında nehrin karşı tarafına geçmenin zorluğunu gören Muvaffak, - ki rüzgarın şiddetli estiği günlerde geçiş daha da imkansızdı- bu defa ordusunun karargahını nehrin batı tarafında kurdu. Böylece hem nehir geçme problemi yaşamayacak, hem de Zencilerin yakınına gelerek eman dileyip kendine katılmak isteyenlerin işini kolaylaştıracaktı. Bunun için o, nehrin batı yakasındaki hurmalıkları kestirdi ve geniş bir alan açtırarak etrafına hendek ve barikatlar yaptırdı. Tabi Ali b. Muhammed, gelişmeden oldukça kaygılandı ve fırtınalı bir günde yardımın gelemeyeceğini düşünerek, karargah kuran Abbasi askerlerine saldırarak Muvaffak'ın komutanını mağlup edip bir çok askerini de öldürdü.⁴⁶⁰ Muvaffak seçtiği bölgenin çok emniyetli olmadığını anladı ve karargah kurma fikrinden vazgeçti. Bunun üzerine bütün gücünü el-Muhtara şehri etrafındaki surları yıkmaya, yolları ve geçitleri genişletmeye hasretti.⁴⁶¹

Muvaffak bu mücadeleyi kazanabilmek için Mengi nehri üstündeki bir kaç köprüyü yıkmaya teşebbüs edince, ciddi çarpışmalar yaşandıysa da Zenciler buna mani olamadılar. Bu köprüler Zenciler açısından önemliydi. Çünkü köprüler sayesinde onlar hem bir birlerine yardım ediyorlar, hem de Abbasi kuvvetlerini arkadan vurabiliyorlardı. Bu arada Abbasi askerleri, surları yıkarken Muvaffak da başlarında idi ve onları teşvik ediyordu. Mamafih o gün açılan gediklerden girilerek İbn Seman, Süleyman b. Cami ve Cubbai'nin evleri ile "el-Meymune" çarşısı yakıldı ve içindeki mal ve eşya yağmalandı. Çetin geçen mücadeleden sonra Abbasi kuvvetleri merkez camiyi yıkarak (Mescid-i Cuma) minberini Muvaffak'a götürdüler.⁴⁶² Dahası Zenci liderinin tacı, tahtı ve hazineleri de ele geçirildi. Ancak ne var ki, Muvaffak tam zafer ilan edeceği sırada "Kırtas" adlı bir Rum askerinin attığı ok, göğsüne saplanarak yaralandı (H.25 Cemaziyelevvel 269/ M.21 Aralık 882). Askerleri vehme kapılıp dağılmasın ve cesaretleri kırılmasın diye o, bunu gizledi ve hatta ertesi gün savaşmaya devam etti. Yarasının ciddi olması sebebiyle bir grup yakını Bağdat'a dönmesini istediysede o, Zenciler bir daha toparlanmasınlar diyerek iyileşinceye kadar Muvaffakiyye'de kaldı.

⁴⁶⁰ Taberi, IX, s.616; İbnü'l-Esir, VII, s.313-14.

⁴⁶¹ Taberi, IX, ay; İbnü'l-Esir, VII, s.314.

⁴⁶² Anlatıldığına göre Zenciler caminin yıkılması esnasında çok sadıkane çarpışmışlardı. Hatta biri yaralandığı veya öldürüldüğünde Zenciler onu hemen alıp yeri boş kalmaması diye bir başkasını geçiriyorlardı. Bkz. Taberi, IX, s.618.

Üç ay içinde yarası iyileşen Muvaffak, isyancılarla mücadelesine kaldığı yerden tekrar başladı (H.Şaban 269/ M.Şubat 883).⁴⁶³ Zenciler de bu sürede yıkılan kale ve surları onarmış ve açılan gedikleri kapatmışlardı. Muvaffak önceki gibi Mengi nehri tarafından saldırıya geçti ve iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar yaşandı. Zenciler bütün güçleriyle bu cephede meşgulken, Muvaffak askerlerinin bir kısmıyla Ebu'l-Hasib nehrinin alt tarafından hücumla geçerek surları yıktırdı ve Zenci liderinin bir köşküne ulaşarak oradaki esir kadınları kurtarıp her şeyi yağmalattıktan sonra da ateşe verdirdi.⁴⁶⁴

Ertesi gün Muvaffak, erkenden gelerek surların yıkımına devam etti. Aslında bu zordu; ama netice alınabiliyordu. Böylece zor durumda kalan Zenci lideri, adamlarını toplayarak çözüm aradı. Ali b. Eban, Abbasi kuvvetlerinin kullandıkları yol ve arazilere su salmayı ve iç surların etrafına hendek kazmayı teklif etti ve hemen uygulandı. Neticede yollar bataklık olduğu gibi hendekler de Abbasi ordusu için ayrı bir sıkıntı oluşturduysa da Abbasi ordusunu durduramadı. Nitekim hendeklerin başında göğüs göğüse çarpışmalar oldu. Burada ilerlemenin güçlüğüne gören Muvaffak, Dicle tarafından Zenci liderinin sarayını yıkmaya çalıştı. Ancak orası da çok sıkı korunuyordu. Saraya yaklaşan Abbasi askerine karşı Zenciler, evin damından sürekli ok atıyor, mancınıklarla taş yağıdırıyor ve yaklaşanların üzerine erimiş kurşun döküyorlardı. Muvaffak bunlardan korunmak için gemilerin üstünü kalaslarla kapatıp üzerine kireç çektirerek ateşe dayanıklı ve yangın engelleyici maddelerle kaplanmış örtüler geçirtti. Ok ve mızrak kullanan askerlerinden ve neftçilerden bir grubu gemilere yerleştirerek Sahibu'z-Zenc'in evini yakmak için gönderdi. Şiddetli çarpışmalar oldu; ama sonunda Abbasi askerleri Zencileri mevzilerinden attılar. Muvaffak önce Ali b. Muhammed'in yakın adamlarının evlerinin yakılmasını emretti. Çünkü onlar kendi evlerini korumakla meşgulken, liderlerine yardıma gidemezlerdi. Nitekim Muvaffak'ın bu planı tutmuş ve Zenci liderinin evini koruyanların sayısı azalmıştı. Bunu fırsat bilen Abbasi askerleri, önce Zenci liderinin sarayından başlamak üzere, oğlu Enkalay ve diğer önemli kişilerin evini ateşe verdiler. Şehrin büyük bir kısmı yangına maruz kalıp, Zenci askerleri can derdine düşünce, Abbasi ordusu Muhtara'nın bir kısmını ele geçirerek kadın ve esirleri serbest bıraktı. Böylece Abbasi ordusu ilk kez Muhtara'nın bir kısmına hakim oldu.⁴⁶⁵ Neticede Muvaffak ve ordusu büyük bir zafer

⁴⁶³ Taberi, IX, s.619; İbnü'l-Esir, VII, s.314-315.

⁴⁶⁴ Taberi, IX, s.622; İbnü'l-Esir, VII, s.315-316.

⁴⁶⁵ A. Sağır, s.132.

kazandı. Muvaffak'ın bu hücumunda, yenilmesi, oğlu Enkalay ve komutanı Süleyman b. Cami'nin yaralanması ve bütün mallarına el konulması Zenci lideri için büyük bir darbe oldu.⁴⁶⁶ Ayrıca aralarında Zenci liderin katibi ve veziri Muhammed b. Sem'an'ın bulunduğu bir kısım isyancı eman dileyerek teslim oldu.⁴⁶⁷ Rivayetlere göre, oğlu Enkalay da eman talep edeceğini bildirince babasının sitemi üzerine vazgeçmişti.⁴⁶⁸ Muvaffak, bu fırsatı sonuna kadar kullanmaya çalışıyordu. Nitekim o, Muhammed b. Sem'an'ı lehinde propaganda yaptırmak için Zencilere göndererek teslim olanların sayısını daha da artırdı.⁴⁶⁹

Diğer taraftan bu sıralarda Abbasi deniz gücünün kumandanı olan Nusayr ve gemileri, med-cezir nedeniyle suların yükselmesi sonucu Ebu'l-Hasib nehrine sürüklendi. Bunu fark eden Zenciler, nehrin her iki tarafından onu kuşatarak saldırdılar. Bunun üzerine Abbasi askerleri kurtulma ümidiyle nehre atladı, fakat Zenciler onların çoğunu öldürdü, bir kısmı da sularda boğuldu. Nusayr da esir düşmekten korkarak suya atladıysa da boğuldu.⁴⁷⁰

Zenci isyanını tam anlamıyla bitirmek için çalışan Muvaffak, şehrin batısını tamamen ele geçirmek üzereyken hastalandı ve iki buçuk ay Zencilerle mücadelesine bir kez daha ara vermek zorunda kaldı. Tabiatıyla Zenci lideri bundan istifade ederek savunma hatlarını güçlendirdi, yıkılan köprüleri tamir ettirdi ve hatta yanmaması için sac levhalarla kaplattı. Abbasi gemilerinin girişini engellemek için geçitleri daralttı. Ancak Muvaffak iyileşince tekrar taarruza başladı. Çarpışmalar daha ziyade bu köprülerin başında geçerken, Abbasi ordusuna Muvaffak; Zencilere ise, Ali b. Muhammed'in oğlu Enkalay, Ali b. Eban ve Süleyman b. Cami komuta ediyordu. İki ordu ikindiye kadar köprülerin başında şiddetli şekilde savaştılar. Sonunda Abbasi ordusu Zencileri püskürttü. Havanın kararması üzerine Muvaffak adamlarını alarak geri döndü. Ertesi gün gemilerin geçmesini engelleyen iki kale burcunu daha yıkarak nehre giriş-çıkışları kolaylaştırdı.⁴⁷¹

⁴⁶⁶ Taberi, IX, s.622-625, 627; İbnü'l-Esir, VII, s.316-318.

⁴⁶⁷ Muhammed b. Sem'an, Muhtara'yı terk etme nedeni olarak, Zenci liderinin çoluk çocuğunu bırakarak kendi canını kurtarma telaşında olmasını göstermektedir. Taberi bu kişinin ağzından çok sayıda rivayet aktarmıştır. Bkz.Taberi, IX, s.624.

⁴⁶⁸ Taberi'nin aktardığına göre Zenci liderinin oğlu Enkalay Muvaffak'a bir mektup yazarak teslim olmak istediğini bildirmiş, bunun için bazı şartlar ileri sürmüştü. Muvaffak bu şartların hepsini kabul etmişti. Fakat babası bundan haberdar olunca oğlunu vazgeçirmişti. Bkz.Taberi, IX, s.642.

⁴⁶⁹ Taberi, IX, s.624; İbnü'l-Esir, VII, s.317.

⁴⁷⁰ Taberi, IX, s.627.

⁴⁷¹ Taberi, IX, s.629-630.

Bu esnada Zenci lideri yakınlarıyla Muhtara'nın batısından doğu yakasına geçerek Ahmed b. Musa el-Gallus'un evine yerleşti; çarşı ve pazarları da oraya nakledip "el-Hüseyn" çarşısını kurdu. Ancak o bununla umduğunu bulamadı. Çünkü onun gücünün zayıfladığını anlayan büyük tüccarlar orayı terk etti. Ayrıca burasının sık kamışlık ve ormanla kaplı olması sebebiyle kimse kolayca gelemiyordu. Dolayısıyla hiç bir yerden erzak sevkiyatı yapılamayınca, açlık ve pahalılık had safhaya ulaştı ve bir rıtıl buğday ekmeği on dirhem oldu. Kaynaklara göre, halk, açlıktan o kadar etkilenmişti ki, birbirlerini yemeye başlamışlardı. Dahası bazen ölülerini çıkarıp yiyorlardı. Zenci lideri de bunu yapanlara hapis cezası vermekten başka bir şey yapamıyor; bunların sayısı artınca salıveriyordu.⁴⁷²

Hastalığı iyileşen Muvaffak, Zenci isyancılara karşı yeniden çok ciddi hazırlık yaptı. Bu meyanda o, Zenci liderinin şehrin doğusuna geçtiğini öğrenince ordusunu taarruza geçirerek sık çalılık ve ormanlık alanları kestirdi, nehirleri kapattı, hendekleri doldurttu, yolları genişletti, gemilerin geçişini engelleyen köprüleri ve burçları yıktırdı ve şehre tamamen girildi. Daha sonra Abbasi askerleri hem Sahibu'z-Zenc'in haremine kadar varıp evini ateşe vererek surlarındaki mancınık ve diğer savaş aletlerini tahrip edip mallarına ve hem de Zenci komutan el-Hemedani'nin evine ve mallarına el koydular. Bu başarılı taarruz Muvaffak'ı amacına bir adım daha yaklaştırmıştı.⁴⁷³

Tabii Muvaffak, zikrettiğimiz gibi şehrin doğusuyla meşgulken, batısında hala müstahkem surlarda saklanan Zenciler vardı ve bunlar Abbasi askelerine arkadan saldırıyorlardı. Bunu önlemek için Muvaffak, şehrin batısıyla doğusunu bağlayan köprülerin tahribini ve Zencilerden arındırılmasını emretti. Bu bağlamda içleri kamış ve yanıcı maddelerle doldurulmuş gemiler ateşe verilerek köprülerin altına sürüldüyse de, Zenciler, hayati önem taşıyan bu köprülerdeki yangını hemen söndürdüler. Çetin mücadelelerden sonra Abbasi askerleri köprüleri koruyan Süleyman b. Cami ve Enkalay komutasındaki Zenci birliklerini geri püskürterek yıkmayı başardılar. Muvaffak, oğlu Ebu'l-Abbas'ı bazı komutanlarla Muhtara'nın batısına gönderirken, kendisi de doğusunda çarpışmaya devam ediyordu. Sözkonusu şiddetli çatışmalarda yaralanan Enkalay ve

⁴⁷² Taberi, IX, s.631; İbnü'l-Esir, VII, s.321.

⁴⁷³ Taberi, IX, s.633; İbnü'l-Esir, VII, s.322.

Süleyman b. Cami şehrin doğu tarafına geçti. Ancak askerlerinden çoğu karşı tarafa geçerken sularda boğuldu.

Böylece Abbasi askerleri şehrin her iki tarafındaki evleri, köşkleri, çarşı ve pazarları ateşe verdiler; hapishanelerde aralarında Basra baskınında esir alınan Ehlibeyt'ten kadınların da bulunduğu pek çok kadın ve çocuğu serbest bıraktılar. Bu sırada Ali b. Muhammed çoluk çocuğunu bırakarak kaçtı.⁴⁷⁴ Tersanedeki çok az sayıdaki gemi ve kayıklar dışında her şeyi yaktıran Muvaffak, Zencilerin deniz gücünü tamamen imha etti.⁴⁷⁵ Neticede Abbasi birlikleri H.269 yılı Şevval ortalarında (M.Şubat 883) şehrin batı tarafına tamamen hakim oldu.

Batı yakası Abbasi kontrolüne geçen Muhtara şehrinin doğusunda çarpışmalar bütün şiddetiyle devam ediyordu. Sürekli devam eden saldırılar Zencileri öylesine zor durumda bırakmıştı ki, Zenci liderinin en yakın adamları dahi eman diliyordu. Nitekim isyanın önemli komutanlarından birisi Muhtara kadısı ile birlikte, batı yakasındaki bir mescidin minberini söküp eman dilemeye geldi.⁴⁷⁶ Yine teslim olanlardan birisi de Zenci liderinin önde gelen komutanlarından Süleyman b. Musa eş-Şarani idi. Muvaffak, onun yaptıkları ve işlediği suçlardan dolayı eman talebini kabul etmemişse de teslim olacıklara ters etki yapacağını ve kendi aleyhine kullanılacağını düşünerek eman verip çeşitli ihsanlarda bulunarak Zencilerin görebileceği yere gönderdi. Onun sayesinde çok sayıda Zenci, Abbasi birliklerine teslim oldu. Muvaffak onlara da hediyeler dağıttı. Musa eş-Şarani'nin Muvaffak'a katılması, Zenciler tarafında moralleri iyice bozdu. Çünkü o, Zenci karargahının arkasının emniyetinden sorumluydu. Onu yerine bu göreve Şibl b. Salim getirildi. O da kısa bir süre sonra eman isteyerek Muvaffak'ın tarafına geçti.⁴⁷⁷ Böylece Zenciler içindeki çözülme hızla devam ediyor ve isyancıların sayısı eriyordu.

Şibl b. Salim, Muvaffak'a, kendisi gibi teslim olan Zencilerden, bölgeyi iyi bilen bir grubun emrine verilmesini ve bunlarla geceleyin saklanan Zencilere saldırmayı teklif etti. O da buna izin verince, Şibl gizli yollardan giderek çok sayıda Zenciyi öldürüp bir kısmını da esir aldı ve bol miktarda silah ele geçirdi. Muvaffak bu planın faydasını görünce

⁴⁷⁴ Taberi, IX, s.634, 641; İbnü'l-Esir, VII, s.324.

⁴⁷⁵ Taberi, IX, s.639-640; İbnü'l-Esir, VII, s.322.

⁴⁷⁶ Taberi, IX, s.638.

⁴⁷⁷ Taberi, IX, s.642; İbnü'l-Esir, VII, s.326-327.

gece gündüz Zencilere karşı düzenlediği akınlarla onları rahatsız ediyor ve yiyecek maddesi ulaşmaması için de gerekli her türlü tedbiri alıyordu.⁴⁷⁸

Abbasi askerleri bu akınlar sayesinde bölgeyi iyice tanıyıp Muhtara'nın bütün giriş ve çıkış yollarını öğrenince, Muvaffak, Zenci liderinin son kalesi Ebu'l-Hasib nehrinin doğu yakasındaki karargahına saldırıp isyanı bitirmeyi planladı. Ancak bundan önce kendisine teslim olan Zencilerin de katıldığı geniş bir toplantı yaptı. Çünkü son taarruzunda bölgeyi ve Zencilerin şartlarını iyi bildikleri için onlardan yararlanmak istiyordu. Toplantıda onlara; yaptıkları şenaat ve zulümleri, döktükleri kanları, Allah'ın yasakladığı bir sürü günah ve suçları, haramları çiğnemelerini, bu hatalarının kendisine kanlarını akıtmasını helal kıldığını; buna rağmen, kendisinin onları affederek ihsanlarda bulunduğunu, hatta askerlerinin arasına katarak onlarla eşit tuttuğunu ve bütün bunlara karşılık onların yerine getirmeleri gereken bir takım görevleri olduğunu açık ve etkili bir dille anlatarak hatırlattı. Sahibu'z-Zenc'in karargahına gidecek yolları, şehrin dar geçitlerini ve giriş çıkışlarını daha iyi bildiklerini, cihada katılarak ve kendisine yardımcı olarak çok daha fazla gayret göstermeleri gerektiğini, bu şekilde Allah'ın onları dünyada rahat ettireceğini, her türlü ihsana nail olacaklarını ifade etti. Fakat buna yanaşmayıp geri duranların ise, itibar ve mevkilerini kaybedeceklerini belirterek, adeta aba altından sopa göstererek onları tehdit etti⁴⁷⁹.

Bu konuşmadan sonra, Zenci komutan ve askerler kendilerine yapılan iyilik ve ihsanları itiraf ederek, üzerlerine düşeni canları pahasına yerine getireceklerine dair söz verdiler. Ayrıca samimiyet ve bağlılıklarının göstergesi olarak kendilerinin ayrı bir birlik halinde tek başlarına cephede toplanarak düşman üzerine sevk edilmesini istediler.⁴⁸⁰

Zenci isyanıyla yaptığı mücadelede donanmasında sırf beytülmalen maaş alan on binin üzerinde askeri olan Muvaffak, elindeki mevcut gemilerin askerine yetmeyeceğini gördüğü için, Dicle ve Batiha bölgesindeki bütün gemilerin toplanmasını emretti. Yeterli gemi, sandal, kayık ve askeri mühimmat ile erzak hazırladıktan sonra, Muvaffak, oğlu

⁴⁷⁸ Taberi, IX, s.643-644; İbnü'l-Esir, VII, s.327-328.

⁴⁷⁹ Taberi, IX, s.644; İbnü'l-Esir, VII, s.328.

⁴⁸⁰ Taberi, IX, s.644-645; İbnü'l-Esir, VII, ay.

Ebu'l-Abbas ve ileri gelen komutanlarıyla bir toplantı daha yaparak her bir birliğin hücum edecekleri yerleri tek tek belirledi.⁴⁸¹

Bunu takiben Muvaffak, H.8.Zilkade 269 (M.19 Mayıs 883) da Zenciler üzerine saldırı emrini verdi. Oğlu Ebu'l-Abbas sekiz bin; kölesi Raşid yirmi bin askeriyle Zenci liderinin evine doğru hücum ettiler. Kendisi de yüz elli kayık ve on bin süvari ile, nehre açıldı. Diğer asker ve köleleri de nehrin iki yakasından ona eşlik ediyordu. Taberi'nin verdiği bilgiye göre, o gün Muvaffak'ın asker sayısı elli binin üzerinde idi.⁴⁸² Böylece Zencilerle Abbasi güçleri arasındaki en çetin mücadelelerden biri başladı. Her iki taraftan da ağır kayıplar oldu. Zenciler, canları pahasına savunma yapıyor; Abbasi ordusu da sabırla ve ısrarla taarruz ediyordu. Neticede Zenciler daha fazla dayanamayarak mağlup oldu. Çok sayıda Zenci esir alındı. Muvaffak her zamanki uygulamasının aksine, bu defa esirleri hemen orada idam ettirdi. Hiç vakit kaybetmeden emrindeki birliklerle Ali b. Muhammed'in evine yönelerek oğluna yardıma koştu. Bu esnada Ali b. Muhammed evini savunmaya çalıştıysa da; sonunda her şeyini bırakıp Ali b. Eban'ın evine sığındı. Abbasi askerleri evine girerek mallarını yağmalayıp eş ve çocuklarından yüz kadar insanı ele geçirerek Muvaffak'a götürdüler. Ayrıca hapsedilmiş pek çok kadını kurtardıktan sonra orayı ateşe verdiler. Yine o gün Zencilerin harmanlarını da yaktılar.⁴⁸³

Muvaffak, Muhtara'ya üs edinen isyancı Zenci liderine karşı gerçekleştirdiği son taarruzla büyük bir zafer daha kazanarak askerinin moralini en üst seviyelere çıkardı. Bu esnada her taraftan yardımlar geliyordu: Mesela, Samerra'dan Said b. Mahled on bin kişilik bir kuvvetle yoldaydı (H. 2 Zilhicce 269/M.Temmuz 883).⁴⁸⁴ Yine Mısır valisi Ahmed b. Tolun'un kölesi ve komutanı olan Lü'lü, onunla ihtilafa düşünce Muvaffak'a mektup yazarak askerleriyle birlikte kendisine katılmayı teklif etmişti. Bu teklifi değerlendiren Muvaffak, belli şartları kabul ederek, o gelinceye kadar savaşı yavaşlattı (H.3 Muharrem 270/ M.13 Ağusto 883).⁴⁸⁵ Muvaffak, Lü'lü'ün bu teklif ve davranışından öylesine memnun olmuştu ki, geldiğinde, hem kendisine hem de askerine bol bol

⁴⁸¹ Taberi, IX, s.646.

⁴⁸² Taberi, IX, s.647-648.

⁴⁸³ Taberi, IX, s.646-649; İbnü'l-Esir, VII, s.329-330.

⁴⁸⁴ Said b. Mahled'in askerleri Muvaffakiyye'ye ulaşınca, Muvaffak bunları savaşa sürmeden önce bir süre eğitilmelerini emretmişti. Bkz. Taberi, IX, s.649.

⁴⁸⁵ Lü'lü'ün ne kadar askerle geldiği belli değildir. Ancak onun askerlerinin büyük çoğunluğu Ferğanalı, Türk, Rum, Berberi ve Zenci kölelerden oluşmaktaydı. Bkz.Taberi, IX, s.650; İbnü'l-Esir, VII, s.330-331.

ihsanlarda bulunarak, kat kat maaş bağladı. Bunların dışında Zencilerin sonlarının geldiğini düşünen ve pastadan pay kapmak yada isyanın bastırılmasından sonra Abbasi ordusunun gazabından korunmak gibi gayelerle başka gruplar da, Abbasi ordusuna desteğe gelmişlerdi. Bunlar arasında Ali b. Muhammed'in hareketine ilk destek veren Bahreyn'in Abdülkays kabilesi vardı. Onlar iki bin kişilik bir grupla katıldı ve ayrıca ülkenin dört bir yanından gelenler vardı.⁴⁸⁶

Ancak bu sırada, kardeşi halife Mu'temid'in, kendisinin adından başka bir fonksiyonunun verilmediği, büyük küçük hiçbir şeyde bir emrinin olmadığını ve dolayısıyla bütün işlerin yönetiminin kardeşi Muvaffak'ta olduğunu; malların, haraç ve zekatların ona gönderildiğini ileri sürerek Ahmed b. Tolun'la anlaşp Mısır'a gitmek için gizlice yola çıktığını öğrenen Muvaffak, buna son derece üzülmüş ve Musul valisi İshak b. Kundacık'a haber göndererek kardeşini geri Samerra'ya dönmeye ikna etmesi için, gerekeni yapmasını istemişti. İshak b. Kundacık da Mu'temid'i ikna ederek geri Samerra'ya götürmeyi başarmıştı.⁴⁸⁷ Netice itibariyle cephede Zenci isyanıyla mücadele eden Muvaffak diğer taraftan kardeşiyle ilgili sorunlar da yaşıyordu. Bu da verilen mücadeleyi olumsuz etkiliyordu.

h. Zenci Lideri Ali b. Muhammed'in Öldürülmesi

Yukarıda anlattığımız üzere, Muvaffakiyye kurulduğundan beri şehirde her türlü ticaret malı ucuz ve rahatça bulunuyordu. Bu sayede Muvaffak, askerlerine bol miktarda para, mal ve erzak dağıtabiliyordu.⁴⁸⁸ Dolayısıyla onun bol ihsanlarda bulunması onları savaşa daha iyi motive ediyordu.

Muvaffak, Lü'lü ve diğer birliklerin de katılmasıyla her türlü maddi, manevi hazırlıklarını tamamlayarak, Ali b. Muhammed üzerine yapacağı taarruz planlarını yeniden gözden geçirdi. Buna göre, oğlu Ebu'l-Abbas'ı, el-Mühellebi'nin evinin; Lü'lü'ü, kölesi Raşid'in; Şibl'i eman dileyen Zencilerle birlikte Sahibu'z-Zenc'in bulunduğu mintikalara; diğer komutanları da şehrin dört bir tarafından hücumla geçeceklerine dair görevleri dağıttı. Ayrıca bütün ordusuna el-Kernebail'in evinin tepesine diktiği siyah bir bayrağın sallandığı

⁴⁸⁶ Taberi, IX, s.654.

⁴⁸⁷ Taberi, IX, s.620; İbnü'l-Esir, VII,s .331-32.

⁴⁸⁸ . A.Sağır, s.140.

ve aynı yerden herkesin işitebileceği sesle, bir borunun örttürüleceği ana kadar, hareket etmemelerini tembih ederek, toplu hücumla geçileceğini söyledi.⁴⁸⁹

Böylece bütün askerleri görev yerlerine varınca, 6 Ağustos 883 pazartesi günü hücum emrini verip bayrak sallanarak borazan ötünce Abbasi ordusu dört bir taraftan, karadan ve sudan şehre doğru taarruza geçti. Şimdiye kadar Zencilerle yapılan en şiddetli savaş başladı. Her iki taraf çarpışıyor ve çok sayıda insan ölüyordu. Sonunda Zenciler bozguna uğrayıp kaçarken, Abbasi ordusu da önlerine geleni kılıçtan geçiriyordu. Zencilerden ölenlerin, esir alınanların yada suda boğulanların sayısı belli değildi. O gün Muvaffak'ın askerleri bütünüyle Muhtara'ya hakim oldu. Zencilerin ellerindeki bütün kadın, erkek ve çocukları kurtardılar. Ali b. Eban'ın çocukları ile iki kardeşi ve Süleyman b. Cami'nin çocuklarını da esirler arasındaydı ve hep birlikte Muvaffakiyye'ye götürdüler. Evleri yağmalandıktan sonra yakıp yıkıldı. Abbasi askerleri bir sürü ganimet elde etti.⁴⁹⁰

Bu hezimetin takiben Ali b. Muhammed, oğlu Enkalay, Süleyman b. Cami ve diğer seçkin komutanları, herhangi bir yenilgi anında sığınmak için hazırladıkları es-Süfyani nehri kıyısındaki yere kaçtılar. Muvaffak onların yerlerini öğrenip Lü'lü ve askerleriyle peşinden gidince, Zenci lideri orada da tutunamayıp Kariri nehrine geçti. Lü'lü yine takip ettiyse de, akşamleyin Muvaffak onun geri dönmesini emredince birlikte Muhtara'ya döndüler. Bu esnada ordunun geri kalan bölümü – Muvaffak'ın döndüğünü düşünerek elde edilen ganimetlerle Muvaffakiyye'ye döndü. Muvaffak Muhtara'ya geldiğinde askerlerinden kimseyi göremeyince peşlerinden Muvaffakiyye'ye giderek kendisinin emri olmadan döndükleri için askerini azarladı. Onlar da özür dileyip bir daha böyle bir şeyin olmayacağına yemin ederek söz verdiler. Muvaffak Lü'lü'ün hizmet ve başarılarından dolayı kendisine teşekkür ederek bir hayli ihsanlarda bulundu.⁴⁹¹

Böylece Muvaffak, ilk kez Sahibu'z-Zenc'in ana karargahı ya da başkenti edindiği el-Muhtara'ya tamamen hakim olmuştu. Artık herkes bu isyanın bittiğine inanmış ve zaferi kutlanmaya başlamıştı bile. Ama yine de Muvaffak, Zenci liderini sağ yada ölü

⁴⁸⁹ Taberi, IX, s.655; İbnü'l-Esir, VII, s.337. Büyük çoğunluk bu kurala uymuştu. Bazı münferit olaylar olmuşsa da savaşın seyrine etki etmemişti.

⁴⁹⁰ Taberi, IX, s.656; İbnü'l-Esir, VII, s.338.

⁴⁹¹ İbnü'l-Esir, VII, s.338-339.

olarak ele geçirmediği sürece tehlikesinin bitmediğini düşünüyordu ve bu nedenle tekrar hazırlıklara başladı.⁴⁹²

Öte yandan bu arada Ali b. Muhammed, Muvaffak'ın ayrıldığı Muhtara'ya geri dönerek savunma hatlarını yeniden güçlendirmeye başlamıştı. Bunu haber alan Muvaffak, askerlerini teker teker kontrol edip hazırladıktan sonra komutanlarına da nasıl ve nereye taarruz edecekleri konusunda gerekli talimatları verdikten sonra, ordusuyla 2 Safer 270 (11Ağustos 883) de yeniden Zenciler üzerine yürüyerek kısa sürede onları dağıttı. Zaten iyice yıpranmış ve moralleri bozulmuş olan Zenciler, biri diğerine yardım etmeden herkes kendini kurtarmaya çalıştı. Bu bağlamda Zenci liderinin oğlu Enkalay ile Süleyman b. Cami ve Ali b. Eban gibi komutanlar dahi liderlerini bırakıp kaçtılar. Ebu'l-Abbas'ın askerleri, kaçan Zencilere saldırarak bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir aldı. Esirlerin arasında Süleyman b. Cami, Nadir el-Esved ve İbrahim b. Cafer el-Hemedani gibi ünlü Zenci komutanlar da vardı. Bu şahısların yakalanması Abbasi ordusunu sevindirdi. Onları derhal Muvaffak'a götürdüler. O da bunları Ebu'l-Abbas'ın gemisine hapsetti. Askerler özellikle Süleyman'ın yakalandığını duyunca tekbirler getirerek nihai zafere ulaşıldığına inandılar.⁴⁹³

Ancak her halükarda Muvaffak açısından, Zenci liderinin mutlaka ölü, yada diri ele geçirilmesi gerekiyordu. İşte o zaman isyan tam bitirilmiş olurdu. Bu gaye ile Muvaffak, bizzat kendisi istihbarat yaptırarak, onun bulunduğu Ebu'l-Hasib nehrine doğru arkasından yönelmişti ki, onun öldürüldüğüne dair bir haber geldi. Kesik bir el getiren asker, bunun Ali b. Muhammed'e ait olduğunu söyledi. Ancak Muvaffak onun ölmüş olabileceğine pek inanmadı. Daha sonra da Lü'lü'ün askerlerinden birisi daha kesik bir baş ile, Muvaffak'ın yanına gelerek, "Bu onun başıdır." dedi. Muvaffak getirilen başı, önceden eman dileyen Zenci askerlerine göstererek ona ait olup olmadığını sorunca, onlar da ona ait olduğunu tasdik ettiler. Bunun üzerine Muvaffak, sevincinden secdeye kapandı ve kesik başı, mızrağın ucuna takılarak bütün askerlere gösterilmesini emretti.⁴⁹⁴

⁴⁹² Taberi, IX, s.657; A.Sağır, s.141.

⁴⁹³ Taberi, IX, s.659; İbnü'l-Esir, VII, s.339-340.

⁴⁹⁴ Taberi, IX, s.659-660; İbnü'l-Esir, VII,s.340. Hakkı Dursun Yıldız DİA "Ali b. Muhammed ez-Zenci" maddesinde Ali b. Muhammed'in idam edildiğini yazmaktadır. Bu bilgi doğru değildir. Ali b. Muhammed yakalanmamış ve idam edilmemiştir. Bilakis bütün tarihi kaynaklar onun savaş esnasında kaçarken öldürülmüş ve Lü'lü'ün askerleri tarafından kesik başının Muvaffak'a getirilmiş olduğunu yazmaktadırlar. Kendisinden alıntı yapan Saim Yılmaz da aynı hataya düşmüştür. Bkz. S.Yılmaz,

Nihayet Muvaffak, Sahibu'z-Zenc'i ortadan kaldırmış, isyanı bastırarak Abbasi devletini büyük bir beladan kurtarmıştı. Ama o hala işin tam bitmediğini ve bu zaferi pekiştirmek için başka bazı faaliyetler yapmak gerektiğini düşünerek Sahibu'z-Zenc'den sonra doğan boşluğu doldurmak ve kaçan köleleri yeniden topluma kazandırmak için başka adımlar da attı.⁴⁹⁵ Gerçi liderleri ölünce Zencilerin bir kısmı –yaklaşık bin kişilik bir grup- eman dilemişlerdi; geri kalanları da kazanmak ve zararlarından emin olmak için Muvaffak genel af çıkardı. Bunun üzerine üç gün içerisinde beş bin kişi daha eman talebinde bulunarak affedildi.⁴⁹⁶

Muvaffak, bu başarıdan sonra Muvaffakiyye'ye döndü ve Zenci liderinin oğlu Enkalay ile, Ali b. Eban'ın nerede saklandıklarını öğrenerek üzerlerine asker gönderdi. Çünkü onlar beş bin kişilik bir Zenci grubuyla kaçmışlardı. Abbasi ordusu, onları buldukları yerde sıkıştırdı. Başka çareleri de kalmayınca yanlarındaki Zencilerle birlikte teslim oldular.⁴⁹⁷ Artık kesin bir zafere ulaşılmış ve el-Muhtara tamamen isyancılardan temizlenmişti. Sağa sola dağılan bir takım Zenciler de gelip teslim olunca, bölge tam anlamıyla güvene kavuşmuştu.⁴⁹⁸

Zenci isyanını bastırıp liderini öldürerek büyük bir zafer kazanan Muvaffak, bölgenin tam istikrarını sağlamak ve eski ekonomik canlılığı temin etmek için bir süre daha Muvaffakiyye'de kalarak bazı icraatlar gerçekleştirdi. Bu meyanda o, Basra, Ahvaz, Vasıt, Übüle, Abadan ve civar yöre halkına mektuplar yazarak Zenci isyanının bastırıldığını, bölgenin güvenliğinin sağlandığını, dolayısıyla artık şehirlerine dönmek için bir neden kalmadığını ve rahatça dönebileceklerini duyurdu.⁴⁹⁹ Bunun üzerine halk, bu emre itaat ederek eski yerlerine döndüler. Şehirlerin nüfusu tekrar kalabalıklaşmaya, ticaret de canlanmaya başladı. Zencilerin o büyük tahribatının izleri yavaş yavaş siliniyordu.

Abbasilerde Mu'tazıl ve Müktefî Dönemi (279-295/892-908), (Basılmamış doktora tezi), M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst.2004, s.29,35.

⁴⁹⁵ A.Sağır, s.142.

⁴⁹⁶ Taberi, IX, s.660-661; A.Sağır, s.143; İbn Ebi'l-Hadid Zenci lideri öldükten sonraki üç gün içerisinde yedi bin kişinin gelip teslim olduğunu belirtmektedir. Bkz. age, VIII, s.212. Taberi'nin anlattığına göre bütün Zencilere eman verildiği halde daha önceleri Muhtara kuşatmasında Muvaffak'ı yaralayan Kırtas isimli Rum'a eman verilmemişti. Kırtas Ramhürmüz'e kaçmıştı. Orada kim olduğu öğrenilince yakalanıp Muvaffak'a gönderilmişti. Muvaffak'ın oğlu Ebu'l-Abbas babasından izin isteyerek onu işkence ederek öldürmüştür. Bkz.Taberi, IX, s.661.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esir, VII, s.341.

⁴⁹⁸ Taberi, IX, s.661.

⁴⁹⁹ Taberi, IX, s.665; İbnü'l-Esir, VII, s.342.

Muvaffak, bütün bunlardan sonra oğlu Ebu'l-Abbas'ı –muhtemelen onun kamuoyundaki itibarını daha da artırmak için⁵⁰⁰ - Zenci liderinin kesik başıyla Bağdat'a yolladı. Kesik başı Bağdat'ta teşhir edince halk da bu hainin cezalandırıldığına kesinkes inanmış oldu.⁵⁰¹ Bağdat'ta caddeler süslendi, bayram yapıldı. Kaynakların ifadesine göre o gün görülmeye değerdi. Herkes Muvaffak ve askerine, büyük bir beladan Abbasi devletini ve toplumu kurtardığı için dua ediyordu.⁵⁰²

26 (28) Ramazan 255 de başlayan Zenci isyanı, 2 Safer 270 de Zenci liderinin öldürülüşüne kadar 14 yıl 4 ay ve 6 gün sürmüştü. İsyanı bastıran ve Abbasi devletini büyük bir felaketten kurtaran asıl kahraman Muvaffak idi. Nitekim onun ve askerlerinin isyancı Zenciler karşısındaki kahramanlıkları bir çok şair tarafından şiirlere konu edilmişti.⁵⁰³

Çağdaş araştırmacılardan Muhammed Hudari Beg, Zenci isyanının bastırılmasının Abbasi devletinin geleceği açısından büyük bir başarı olduğunu; *“Allah'tan başka hiç bir şey bilmeyen bu adam, Zencileriyle Abbasilere galebe gelseydi, bu ümmetin hali ne olurdu? Merkezdeki hakimiyet Türklerin elinden Zencilere geçirdi ki, o zaman ümmet büyük bir şerre düşmüş olurdu. Zira bu Zenciler ne edep, ne de marifet biliyorlardı. Hiçbir sözden anlamayan bu gruba karşı Allah, Abbasilerin yardımcısı oldu da ümmeti büyük bir beladan kurtardı.”*⁵⁰⁴ diyerek ifade etmektedir.

Zenciler, bundan sonra bir daha H.272/M.884 de Vasıt'ta hareketlendiyse de Muvaffak, erken davranıp onları bastırarak, uzantıları durumundaki hapisanedeki Enkalay, Ali b. Eban ve Süleyman b. Cami gibi komutanları öldürdü. Böylece o, Zencilerin

⁵⁰⁰ S.Yılmaz, age, s.35. Aynı kanaati M.Demirci de taşımaktadır: *“Bütün yaptıkları ince bir hesap ürünü olan el-Muvaffak gibi dahi bir asker ve devlet adamının kitlelerin sevgisini üzerin çekecek böyle bir zaferin halk ile paylaşılması için oğlu Ebu'l-Abbas'ı seçmesi , ince bir siyasetin ve uzun vadeli bir hesabın ürünüydü. Bu zaferin son sahnesi Ebu'l-Abbas'ı birkaç yıl sonra boşalan Abbasi hilafet makamına “el-Mu'tazid Alallah” lakabıyla oturtmuştur.”* Bkz.age, s.221-222. Ebu'l-Abbas Mu'tazid Billah hakkında daha geniş bilgi için bkz. Saim Yılmaz, age.

⁵⁰¹ İbnü'l-Esir, VII, s.342.

⁵⁰² Mes'udi, *et-Tenbih*, s.335.

⁵⁰³ İbnü'l-Esir, VII, ay; Şair Yahya b. Muhammed el-Eslemi'nin, Zenci liderin ölüm haberi üzerine yazdığı şiir için bkz: İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö.H.774/M.1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, Thk. F. Seyyid vd. Beyrut 1985, XIV, s.586. Şiirin Arapça aslı Ek 7, s.166.

⁵⁰⁴ M.Hudari Beg, *Tatihu'l-Ümeme'i-İslamiyye (ed-Devletü'l-Abbasiyye)*, Beyrut trs, s.305.

umutlarını tamamen bitirerek bir daha isyan edecekleri ortamı ortadan kaldırdı. Nitekim Zenciler bu olaydan sonra böyle hareketlerle tarih sahnesinde hiç görülmediler.

4. İsyanın Gerileme Ve Sona Ermesinin Nedenleri

Yukarıda ayrıntılı verdiğimiz gibi, Zenci isyanı H.255/M.869'da başlayarak H.266/M.879 yılına kadar on yılı aşkın bir süre gelişerek yayılmış; sonuçta isyancılar Basra, Vasıt, Ahvaz, Numaniye, Übülle, Abadan, Ramhürmüz gibi şehirleri ellerine geçirmişlerdi. İsyancılar kendileriyle mücadeleye gelen Abbasi ordusunu pekçok kere mağlub etmiş, şehirleri yakıp yıkmışlar, çok sayıda insanı öldürdükleri gibi –özellikle kadınları- esir almışlar, mal ve ganimet elde etmişlerdi. Hatta bu isyan Bağdat'ı tehdit eder boyutlara ulaşmıştı.

Bu durumda Halife Mu'temid ve kardeşi Muvaffak H.266/M.879'da bu tehlike ve tehdidi oluşturan bu isyanı bastırmak için bütün güçlerini kullanmışlardı. Yaklaşık dört yıldan fazla süren bu mücadeleden, Muvaffak, yani Abbasi güçleri galip çıktı ve neticede H.270/M.883'de Zenci lideri Ali b. Muhammed'in öldürüldü ve isyan bastırılabilirdi. Böylece gelişmesi, yayılması ve mücadelesi devleti her bakımdan sarsan bu isyan tarih sahnesinden silinmiş oldu. Gerçi yukarıda metin içinde zaman zaman temas etmiş olmamıza rağmen şimdi burada son dört yılda isyanın gerilemesine ve bastırılmasına etki eden faktörler ve sebepleri kısaca özetlemek istiyoruz.

1. Saffarilerin kurucusu Yakub b. Leys es-Saffar'ın 9 Şevval 265/ 4 Haziran 879 tarihinde ölmesi.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Zenci isyanı ortaya çıkıp geliştiği sıralarda, Abbasi devleti ordusu; bir yanda Bağdat'ı tehdit eden Saffari güçleriyle uğraşırken, diğer yandan Zencilerle mücadele ediyordu. Bu durumda elbette Abbasi ordusu Zenci isyanına gereken gücü ve zamanı ayıramamıştı. Nitekim Abbasi devleti Bağdat yakınlarına kadar gelen Saffarileri Deyru'l-Akul'da yenmeleri, akabinde de Yakub b. Leys es-Saffar'ın ölmesi ve yerine daha ılımlı olan kardeşi Amr b. Leys'in geçip bazı imtiyazlarla yapılan

anlaşmayla, Abbasi ordusunu bütün gücüyle Zencilerin üzerine sevk etme ve kendilerini tehdit eden bu isyanı bastırma imkanı buldular.⁵⁰⁵

2. Muvaffak'ın pes etmeyen mücadeleci karakteri.

Kanaatimizce Zenci isyanını asıl bitiren şahıs Muvaffak ve onun kişiliğidir. Zira Muvaffak, dört yıl boyunca bir çok kez hastalandığı ve yaralandığı anlarda bile, yılmadan mücadele etmiş, onca ısrara karşın cepheyi bırakıp Bağdat'a dönmemiştir. Onun Zencileri bitirmedeki azmi, inadı, siyaseti ve kararlılığı beraberinde büyük bir başarıyı da getirmiştir denilebilir.⁵⁰⁶

3. Zencilerin başkenti olan el-Muhtara'nın karşısına el-Muvaffakiyye şehrinin kurulması.

el-Muvaffakiyye'nin kurulduğu yer stratejik bir nokta olup Zencilerin izlenmesi, takip edilmesi ve kısa sürede onlara ulaşılması ve uzun süren savaşlar boyunca askerinin dinlenmesi, ihtiyacının giderilmesi ve istedikleri malların rahatlıkla tedarik edilmesi açısından önemli bir hizmet gördüğü söylenebilir.⁵⁰⁷

4. Muvaffak'ın eman dileyen Zencileri affedip onlara karşı iyilik ve ihsanlarda bulunma siyaseti.

İsyanın bastırılması bölümünü işlerken de sık sık geçtiği gibi Muvaffak, bazen Zencilere yönelik genel af çıkarıyor veya eman dileyenleri affedip bol bol ihsanlarda bulunuyordu. Hatta bu kişileri Zencilerin görebilecekleri yerlere gönderiyordu. İşte Muvaffak'ın bu ince siyaseti Zenci saflarında çözülmeye, onların liderlerinden kopmalarına ve daha iyi imkanlara kavuşmak için el-Muhtara'dan kaçmalarına sebep oluyordu. Zenciler tarafındaki bu çözülmeye ve kaçışlar Abbasi ordusuna yeni bir güç olurken, Zenci lideri için tam bir moral bozukluğu ve asker sayısının azalması demekti.⁵⁰⁸ Bu yaklaşımın Zenci isyanının bastırılmasında çok önemli rol oynadığı ileri sürülebilir.

⁵⁰⁵ Samir, s.127.

⁵⁰⁶ Samir, s.124.

⁵⁰⁷ Samir, s.134.

⁵⁰⁸ Samir, s.140,146.

5. Zencilerin başkenti Muhtara'ya yönelik uygulanan ekonomik abluka ve ambargo.

Yukarıda geçtiği gibi Muvaffak, Zenci hareketini bitirmek için isyana destek sağlayan tüm vasıta, yol ve imkanları ortadan kaldırdı. Bu bağlamda o, hem Muhtara'ya giden bütün deniz ve kara yollarını kontrol altına aldı hem de eman dileyerek affedilen Zencilerden aldığı bilgilerle şehre erzak sağlayan gizli geçit ve yolları kapattığı gibi çevre köy ve kasabalardan erzak getiren tüccarları öğrenerek bunlara engel olmak suretiyle ekonomik ambargo uyguladı. Bu durumda sıkıntıya düşen Muhtara'daki Zencilerde büyük bir moral bozukluğu olmuş ve Abbasi birliklerine kaçışlar artmıştı. Dolayısıyla Muvaffak'ın aldığı bu tedbirlerin Zencilerin motivasyonunun bitmesinde ve çözümlerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁹

6. Ahmed b. Tolun'un valisi Lü'lü'ün Muvaffak'ın yardımına gelmesi.

İsyanı bastırma mücadelesinin sonuna doğru Ahmed b. Tolun'la arası açılan Lü'lü, Muvaffak'a haber göndererek ona katılmak istemiş, isteği kabul edilince, o da ordusuyla birlikte gelip Muvaffak'a katılmış ve Zencilerle mücadelede çok samimi çarpışmalara girmişti. Lü'lü ve askerleri Abbasi ordusu için taze bir kan olurken aynı zamanda isyanın sona erdirilmesinde kendisinin büyük hizmetleri olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce de geçtiği gibi, Zenci lideri Ali b. Muhammed'i, Lü'lü'ün birliğindeki askerlerden biri öldürmüştü ve dolayısıyla Lü'lü'ün, nihai sonucun alınmasında emeğinin geçtiği söylenebilir.⁵¹⁰

7. Muvaffak'ın savaş stratejisi.

Muvaffak'ın Zencilere karşı uyguladığı akılcı ve sonuç veren savaş stratejisinin de isyanın bastırılmasında önemli bir etken olduğunu düşünüyoruz. Zira o, ayrı ayrı yerlerdeki Zenci birlikleri üzerine yürüyerek birleşmelerine fırsat vermeden onları ortadan kaldırmayı başardığı gözüküyor. Bu bağlamda mesela, önce el-Menia'daki Zenci komutanı Süleyman b. Musa eş-Şarani üzerine yürüyerek orayı aldıktan sonra akabinde el-Mansura'ya yönelerek Zenci kuvvetleri birleşmeden Süleyman b. Cami'yi mağlup ederek oraları temizleyebilmiştir. Eğer böyle bir politika izlemeseydi belki de birleşik Zenci ordularına karşı Abbasi ordusu bu neticeyi elde edemeyebilirdi. Çünkü yukarıda geçtiği

⁵⁰⁹ Samir, s.141.

⁵¹⁰ Samir, s.144.

gibi bu iki şehrin ele geçirilmesi üzerine bütün Zenci kuvvetleri el-Muhatarâ'da toplanınca oranın düşmesi epeyce uzun zaman almıştı. Bunun yanında Muvaffak'ın takip ettiği ayrı bir savaş stratejisi de el-Muhtara savunmasında görülmektedir. Sürekli olarak gece gündüz akınlar, baskınlar ve savaşlar düzenleyerek Zencileri rahat bırakmamış ve onların toparlanmalarına fırsat vermeden iyice yıpratmıştır. Bunun sonucunda Zenciler ya kaçıp teslim olmuşlar ya da moral bozukluğuyla savaşmak zorunda kalmışlardı. Demek ki, Zenci isyanının bastırılmasında Muvaffak'ın, şartlara ve konjoktüre uygun aldığı tedbirler ve takip ettiği siyasetin etkili olduğu ileri sürülebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSYANIN TAHLİLİ, HAREKETİN YAPILANMASI VE SONUÇLARI

A. İsyanın Tahlihi ve Hareketin Yapılanması

Zenci isyanı İslam tarihi içinde kendine has özellikleriyle belki de benzeri olmayan bir isyandır. Zira bu isyan öncesinde genelde İslam toplumunun tarihinde, özelde de Abbasi devleti sınırları içinde çıkan isyanların niteliğine bakıldığında; ya halifelik haklarının elinden alındığını ileri süren Şii kökenli veya mevcut halifeleri meşru kabul etmeyen Hariciler gibi, dini-sosyal grupların; ya İran kökenli bölgesel-ırki, ya da vergilerin ağırlığından kaynaklanan köylülerin çıkardığı isyanlar veya bazı güçlü valilerin merkezi otriteye karşı başkaldırıları şeklinde olduğu dikkati çeker. Mustafa Demirci'nin de haklı olarak belirttiği gibi, söz konusu isyanları, gerek sosyal tabanları, gerek örgütlenme biçimleri ve gerekse kullandıkları söylemlere bakarak, kendi içlerinde bir sınıflama yapmak mümkündür. Ancak Zenci isyanını dayandığı sosyal tabanı, kullandığı siyasi ve dini söylem ve oluşturduğu teşkilat yapısı ile, diğer isyanlardan bağımsız ve tek başına nevi şahsına münhasır olduğunu düşünüyoruz.⁵¹¹ Bunu diğerlerinden ayıran en önemli özellik toplumun en alt tabakasını oluşturan ve esasen hiçbir şekilde dini-siyasi görüşe bağlı olmayan kölelerin çıkarmasıdır. Gerçi başındaki lider kadronun köle olmayışı ve çok az sayıda köylü ve bedevinin de isyana katılması bu hükmü değiştirmez kanaatindeyiz. Kaldı ki isyan sadece devlete karşı değil; özellikle çiftlik ve köle sahiplerine ve kendi sırtlarından zengin olduklarını düşündükleri çevre şehir, kasaba ve köylerdeki hali vakti yerinde olan insanlara karşıydı.⁵¹² Daha sonra isyanın sonuçlarını değerlendirirken de görüleceği gibi, en çok zararı da bu kesim görmüştü.

Bazen isyanın lideri Ali b. Muhammed'in kendi söylemleri ve ortaya koyduğu uygulamaları sebebiyle Şii yada Harici addedilmesi isyana katılan kölelerin görüşünü yansıtmadığını düşünüyoruz. Ali b. Muhammed'in hayatını ve görüşlerini anlatmaya

⁵¹¹ Bkz: M. Demirci, s.28-29; Samir, s.71.

⁵¹² Samir, s.71.

çalıştığımız bölümde geçtiği üzere, kendisinin dini ve mezhebi içerikli söz ve davranışları, onun mevcut şartlardan faydalanmaya yönelik bir strateji olarak değerlendirilebilir. Kaldığı taraftarlarınca ortak benimsenen bir dini anlayış olmadığı için, bu isyanı dini bir hareket olarak tanımlanması pek isabetli olmayacaktır.⁵¹³

Bu hareketi değerlendiren çağdaş tarihçilerden bir kısmı; isyanı İ.Ö. 140 yılında Eunus ve İ.Ö. 73-74 arasında Spartaküs önderliğinde Roma'ya baş kaldıran köle isyanları⁵¹⁴ ile; 1794-1801 yılları arasında Haiti'de Toussaint Louverture ve 1906-1913 de Natallı Hint asıllı çiftçilerin Gandi önderliğinde Avrupalı sömürgecilere karşı başlattıkları köle isyanlarına benzetmektedirler.⁵¹⁵ Onlara göre, tarihte benzetilen isyanlar, büyük çiftliklerde ihtiyaç duyulan emeği karşılamak için çalıştırılan bir köleler hareketiydi. Bunlar gayri insani muamelelerden kurtulmak ve temel insan hak ve hürriyetlerini elde etmek için başkaldırmışlardı. Ancak bu isyanların tıpa tıp aynısı İslam toplumunda çıkmış değildir. Çünkü İslam toplumunda köleler daha ziyade askeri ve sosyal hayatta daha aktif gözükmekteydi. Ayrıca Müslüman toplumlarda bu tarz, yani köleliğe dayalı bir üretim biçimi pek fazla gözükmemektedir.⁵¹⁶ Tarihçi Claude Cahen bunu, “ *(İslam ülkelerinde) Tarım işlerinde normal koşullarda köle çalıştırılmazdı. Köylülerin durumu sık sık kölelerinkine yakın bir hale gelmekteydi. Fakat Romalılar'ın Latifundia'ları (büyük çiftlik) tarzında, kölelere dayalı ve içinden Spatacus'ü çıkaran bir ekonomik düzen pek ender görülmüştür. Bu konuda IX. yyıl pek ünlü bir istasmayı getirmiştir. Ancak bunun gerçekten bir istisna olduğunu bir kez daha vurgulayalım*” şeklindeki değerlendirmesiyle özellikle belirtmektedir.⁵¹⁷ Anlaşılacağı üzere Zenci isyanı İslam tarihinde ve toplumunda başka saiklerle ortaya çıkan isyanlarla benzer özellikler taşımadığı için, genelde başka toplumların tarihinde görülen köle isyanlarına benzetilmiştir. Kaldı ki, Basra bölgesindeki çalıştırılan Zenci köle isyanı gerçekten de Ortaçağ İslam dünyasındaki diğer isyanlar arasında nadir kabul edilecek bir isyan niteliği taşımaktadır.

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Zencilerin liderliğini yapan Ali b. Muhammed kölelere yaptığı konuşmalarda, onları hürriyete kavuşturacağını, mal mülk sahibi yapacağını vaat ediyor ve Allah rızası için bu işe giriştiğini, dünyalık bir beklentisininin

⁵¹³ Haşimi, s.384.

⁵¹⁴ Cahen, s.118.

⁵¹⁵ Bkz: Samir, s.71; Ulebi, s.156-157; H. Dursun Yıldız, s.160; V. Çabuk, İA, XIII, s.521; M. Demirci, s.29.

⁵¹⁶ M. Demirci, s.31.

⁵¹⁷ Cahen, s.118.

olmadığını söylüyordu. Gerçi geçici de olsa kendisine katılan köleleri hürriyetlerine kavuşturmuştu. Ancak o, köleliğe karşı çıkan ve köleliği kaldırmaya yönelik mücadele veren biri olmadığı gibi, hareketi de öyle değildi. Kaldı ki tarihçi Mes'udi'nin verdiği bilgilere göre, o, baskın düzenlediği yerlerden esir aldığı insanları köle ve cariye statüsüne indirgemiş ve onları satmıştır.⁵¹⁸ Bu da onun esasen köleliğe karşı olmadığını, sadece o bölgedeki Zenci köleleri mevcut durumdan kurtarma vaadiyle etrafında topladığını göstermektedir.

Çağdaş araştırmacı Faysal Samir de, bazı delillerden yola çıkarak, Zencilerin kısa süre de olsa bir devlet kurduklarını ve hakim oldukları bölgeyi devlet sistemi gibi işlettiklerini iddia etmektedir.⁵¹⁹ Ancak gerek klasik kaynaklarda ve gerekse diğer çağdaş araştırmalarda böyle bir devletin adına rastlanmamaktadır. Daha ziyade bu harekete “Zenci hareketi” veya “Zenci isyanı” gibi isimler vermişlerdir. Halbuki bu araştırmacılar, aynı dönemdeki diğer yarı bağımsız devletleri, isimleriyle zirederken; Zencileri her hangi bir devlet ismiyle zikretmemektedirler. Mesela; aynı dönemde kurulmuş Tolunoğulları, Tahiriler, Saffariler gibi hanedanlar ve devletler, kurucularının ismiyle çağdaş kaynaklara geçmişken; “Zenci devleti”, “Ali b. Muhammed devleti” yada “Muhtara devleti” şeklinde bir kayda rastlanılmamaktadır.⁵²⁰ Muhtemelen bunun sebebi isyanın kısa sürede bütünüyle bastırılmasından dolayıdır. Belki de bu isyan uzun süre devam etseydi, Zencilerin kurduğu özel bir devlet ismi kullanılabilirdi. Muhtemelen hakimiyetin kurulup barış ortamına fırsat kalmadan liderlerinin öldürülüp tarih sahnesinden silinmeleri nedeniyle, devlet sistemine benzer bir düzen kurulmaya çalışılmış olsa da; buna tam bir devlet demek mümkün gözükmemektedir. Nitekim bu konuda Mustafa Demirci de, “...İyi tanımlanmış bir idari mekanizmanın kurulması, belki de ele geçirdikleri yerleri tam olarak kontrolleri altına aldıktan ve yerleştikten sonra mümkün olabilirdi. Fakat kendilerine özgü idari bir düzen kuracak kadar uzun ömürlü olmamışlar ve bunun için yeterli zaman bulamamışlardır.”⁵²¹ diyerek kanaatini ifade etmektedir.

⁵¹⁸ Bkz. Mes'udi, *Muruc*, IV, s.221..

⁵¹⁹ Bkz. Samir, s.165-166.

⁵²⁰ İbn Kesir'in eserinde “**Zenci devletinin** çöküşünden sonra bazı şairler zafer şiirleri söylemişlerdi.” diye bir ifade geçmektedir. Buradaki “devlet” kelimesinin “hüküm sürme” anlamında kullanıldığını düşünmekteyiz. Bkz. *el-Bidaye*, XIV, s.586.

⁵²¹ M.Demirci, s.234.

Ali b.Muhammed'in hayatından anlıyoruz ki, o, hilafet merkezinde kaldığı sürede devlet düzenini ve işleyişini çok iyi analiz ederek, isyan sonrası edindiği güçle, daha önce gördüğü ve bildiği sistemi, hakimiyeti altındaki bölgede uygulamaya koymaya çalışmıştır diyebiliriz. Bunun içindir ki, bir devlet gibi algılanmasına imkan veren bazı unsur ve alametlere sahip olduğu görülmektedir. Bu alamet ve idari oluşumlara baktığımızda; Zenci isyanının başından beri bayrak kullanıldığını, Muhtara'da kendi adlarına para bastırıldığını, işgal ettikleri yerlerde kendi liderleri adına hutbe okunduğunu, hakimiyetleri altındaki şehir ve kasabalara kendi kadı ve idarecileri atandığını, vergi memurları aracılığıyla vergi toplandığını, divan tutulduğunu ve Ali b. Muhammed'e devlet başkanı gibi "*Emirü'l-Müminin*" diye unvan verildiğini görüyoruz. Tabi bunların hepsi gelip geçici olmuş ve dolayısıyla müesses bir devlet niteliğini oluşturmadığını söylemeliyiz.

Netice itibariyle, zikrettiklerimizin yanı sıra isyanın başlangıcından itibaren düzenli bir ordu kurulmaya çalışılması, şehirlerin kurulması, şehirlere valiler atanması da, bizi, bir devlet kurma niyetinde oldukları sonucuna götürmektedir. Zira Muhtara şehrinin başkent gibi kabul edilmesi bu kanaatimizi doğrulamaktadır.

Ali b. Muhammed ve dolayısıyla isyancı Zencilerin devlet ve hakimiyet alameti olarak kullandıkları unsurları kısaca açıklamak istiyoruz:

1. Bayrak: Ali b. Muhammed isyanın başladığı ilk günlerden itibaren bayrak kullandığını görüyoruz.⁵²² Nitekim o, şehir merkezine gönderdiği bir adamına ipek bez aldırması ve üzerine Tevbe suresindeki "Allah müminlerden mallarını ve canlarını cennet karşılığında satın almıştır..." mealindeki ayeti ve kendi ismini yazdırmıştır. Önceleri bu bayrağı bir adamının başına sarık gibi sardırırken,⁵²³ sonradan uzun bir sırığa bağlayıp astırmıştır.⁵²⁴ Gerçi bu bez tam bir bayrak olarak kabul edilebilir mi? Bu husus tartışılabilir. Ancak her halükarda bir sembol olduğu muhakkaktır ve dolayısıyla isyanın bitimine kadar kullanılmıştır.⁵²⁵

⁵²² İbnü'l-Esir, VII, s.175.

⁵²³ İbnü'l-Esir, VII, ay.

⁵²⁴ Taberi, IX, s.414.

⁵²⁵ M.Demirci, s.234.

2. Para: Ali b. Muhammed'in Muhtara'da kendi adına para bastırıldığı söylenmektedir. Ahmed Ulebi, J. Walker'dan naklen, bizim de ekte sunduğumuz Muhtara'da basılan iki adet paranın günümüze kadar geldiğini söylemektedir.⁵²⁶ Bu paralardan birisi H.261, diğeri H.264 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁷ Şu an bu paralardan biri Londra'da ve diğeri de Paris'te bulunmaktadır.⁵²⁸

Mustafa Demirci de J. Walker'dan naklen söz konusu paraların resimlerini kitabında vermiştir.⁵²⁹ Bu paraların üzerinde şu ifadeler yer almaktadır:

İlk satır (orta) : Tek olan Allah'tan başka ilah yoktur – Onun benzeri yoktur- Muhammed b. Emiri'l-Müminin.

İkinci satır (arka kıyı): Allah'ın adıyla bu dinarlar H.261 (M.873) senesinde Muhtara'da basıldı.

Üçüncü (orta) : Allah müminlerden mallarını ve canlarını cennet karşılığı satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşırlar.

Üçüncü satır : Ali - Muhammed Resulullah – el-Mehdi Ali b. Muhammed.

Dördüncü satır (kenar) : Kim Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezse onlar kafirlerin ta kendisidir. Dikkat edin Allah'tan başka hüküm koyan yoktur ve Allah'tan başka itaat edilecek de yoktur.

3. Hutbe : Ali b. Muhammed'in isyan sırasında kontrolünü ele geçirdiği şehirlerde kendi adına hutbe okuttuğu rivayet edilmektedir. Zira o kendini, Abbasi halifelğine bağlı kabul etmediği gibi, kurduğu devletin halifesi olarak görüyordu.⁵³⁰ Halbuki aynı dönemde bağımsızlığına kavuşan veya yarı bağımsız devletlerde hutbelerde mevcut halifenin adı zikredilirdi ve böylece halifeye bağlılık gösterilirdi. Yine Ahvaz'da Saffarilerin valisiyle yaptıkları anlaşma gereği, hutbe Zenci liderinin adına okutulacaktı. Ancak Ubeydullah b. el-Kürdi hutbede önce Abbasi halifesi, sonra da Saffarilerin adına okutunca anlaşma bozulmuş ve Ali b. Eban Ahvaz'a girmişti.

⁵²⁶ Ulebi, s.57.

⁵²⁷ M.Demirci, s.246.

⁵²⁸ Ulebi, ay.

⁵²⁹ M.Demirci, s.247.

⁵³⁰ M.Demirci, s.236.

Mes'udi'nin verdiği bilgiye göre, isyancı Zenciler hutbelerine üç defa “*Allahu Ekber Allahu Ekber La hükme illa lillah*” diyerek başlarlar ve devamında “Osman” ve “Ali’ye” lanet okurlardı.⁵³¹

4. Başkent: İsyancı Zencilerin lideri Ali b. Muhammed, harekete merkez olarak Muhtara’yı seçmişti. Burası onlar için adeta başkent gibiydi. Çünkü o, buradan işleri takip ederek isyanın bastırılmasına kadar da burada kaldı. Kendisini müesses bir devletin başkanı olarak gördüğü içindir ki, devlet teşkilatının gereği bazı divanlar kurduymuştu. Mesela veziri ve katibi vardı. Nitekim Muhammed b. Sem’an, öyle bir görevde bulunduğunu Muhtara’dan kaçıp el-Muvaffak’a sığındığında belirtmektedir. Aynı şekilde diğer ileri gelen Zenci komutanlarının da katipleri bulunuyordu.⁵³² İlaveten eline geçirdiği yerlere kadılar ve genel vali gibi görevliler atıyorlardı. Mesela; Vasıt ve çevresinin sorumlusu Süleyman b. Cami; Ahvaz ve çevresinin de Ali b. Eban idi.

Eldeki mevcut veriler ışığında diyebiliriz ki; Ali b. Muhammed liderliğinde isyan eden Zenciler adeta Abbasi devleti içinde küçük bir devlet haline gelmişler; ve kısa zaman da kontrol ettikleri bölgelere idari, askeri ve adli görevliler atamışlardı. Ayrıca merkez teşkilatında da bu siyasi oluşumun konumu ve gücüne uygun, divan ve katiplerden oluşan, hem kendi iç işlerini hem de harici ile ilişkileri yürüten katip ve görevlilerin olduğu anlaşılmaktadır. Ama yine de Zencilerin, kendilerine has tam bir devlet ve idari teşkilat oluşturduklarını söylemek mümkün değildir. Fakat Abbasilerin devlet teşkilatının boşalan yerlerini doldurmakla yetindikleri ileri sürülebilir.⁵³³

5. Askeri Teşkilat ve Ordu : Ali b. Muhammed’in isyanı başlattığı ilk günden itibaren silahlı bir güç oluşturma gayreti içinde olduğu görülmektedir. Zaten isyan eden ve devlet kurma niyetinde olan biri için bu durum gayet tabii ve anlaşılabilir bir davranıştır. Çünkü elbette silahlı bir grup olmadan isyan edilemez ve devlette kurulamaz. Nitekim Zencileri etrafına toplarken ileri sürdüğü idda ve ilkelerdeki özgürlük vaadine aykırı olsa da; getirilen her bir Zenciyi emirleri altına vereceğini, kendilerini de onlara komutan yapacağını söylemişti.⁵³⁴ Ancak bununla birlikte onun yeni katılan Zencilerden

⁵³¹ Mesudi, *Muruc*, IV, s.220.

⁵³² Taberi, IX, s.579.

⁵³³ M.Demirci, s.241.

⁵³⁴ İbnü'l-Esir, VII, s.174-75.

görevlendirdiği komutanlara tam olarak güvenmediği de anlaşılmaktadır. Onun sadece bunu, çok sayıda Zenci köleye ulaşmak için yaptığı söylenebilir. Zira asıl güvendiği komutanları Bahreyn ve Basra'da uzun yıllar yanında yer alan, sadık ve samimi bir şekilde hizmet eden Ali b. Eban, Süleyman b. Cami, Süleyman Musa eş-Şarani, Yahya b. Muhammed el-Behrani, Şibl b. Salim, Behbuz b. Abdülvahhab, Ahmed b. Mehdi el-Cubbai ve kendi oğlu Enkalay gibi kişilerdi. Bunlardan Musa eş-Şarani ve Şibl b. Salim, Muhtara kuşatmasının son safhalarında eman dileyerek Abbasi güçlerine katılmış olsalar da uzun süre onun yanında kalmışlardı. Diğerleri ise canlarını verinceye yada esir düşünceye kadar bütün güç ve gayretleriyle Zenci liderine yardım etmişler ve hareketin askeri kanadında görev yapmışlardı.

Tabiatıyla isyana katılan Zencilerin ve herkesin başkomutanı Ali b. Muhammed'in kendisi idi. İsmi geçen diğer komutanlar ise, Ali b. Muhammed'e bağlıydılar. Ama yine de her birine ait müstakil birlikler vardı. Askerin büyük çoğunluğu – hareketin isminden de anlaşılacağı gibi- Zenci kölelerden oluşuyordu. Bunların yanı sıra çok az sayıda bedevi, Mağribli, Rum asıllı ve köylüler de bulunuyordu.⁵³⁵

İsyancı Zencilerin askeri kuvvetleri, kara ve deniz birlikleri olarak ikiye ayrılıyordu. Kara askerleri de süvari ve piyade birlikleri halinde ikiye ayrılıyordu. Fakat isyanın seyri ele alınırken geçtiği gibi, yapılan mücadelelerde süvarilerin fazla etkinliğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, süvarilerin sayısının piyade ve deniz birliklerine oranla çok az olduğunu söyleyebiliriz. İsyanın cereyan ettiği bölgenin nehir ve kanallar bakımından zengin olması, Zencileri deniz gücü kurmaya sevk etmiş olmalıdır. Küçük kayık ve sandallardan daha büyük gemilere kadar her türlü su vasıtası yerine göre kullanılmıştır. Denizin gel - gitlerini ve rüzgarların esme zamanlarını ve yönlerini iyi bildikleri, hatta Abbasilerden bu konuda üstün oldukları anlaşılmaktadır.⁵³⁶

Bütün bunlarla birlikte Ali b. Muhammed'in isyan esnasında ne kadar askerinin olduğunu tam bilemiyoruz. Ancak Muhtara'nın kuşatmasında isyancı Zencilerin toplam 300.000 kişi oldukları rivayet edilmektedir.⁵³⁷ Mustafa Demirci, Ahmed Ulebi'den naklen,

⁵³⁵ M.Demirci, s.253.

⁵³⁶ M.Demirci, s.254.

⁵³⁷ İbn Ebi'l-Hadid, age, VIII, s.184; Zehebi, *el-İber*, I, s.386; İbn Kesir, XIV, s.546; İbnü'l-Cevzi, s.212.

isyana katılan asgari 500.000 Zenci kölenin olabileceğini ileri sürmektedir.⁵³⁸ Bu sayılar tam olarak gerçeği yansıtmayabilir. Yahutta bu rakamlar belkide savaşan asker sayısını değil; isyana katılan toplam isyancı sayısını ifade ediyor olabilir.

Zencilerin kullandığı silahlarla ilgili, şunları söyleyebiliriz: Anlaşıldığı kadarıyla Zencilerin sahip olduğu silahlarla, isyanın seyri arasında bir paralellik bulunmaktadır. Zira isyanın ilk başladığı günlerde hiçbir silahı olmayan Zenciler, on beş yıl sonra Muhtara'nın kuşatmasında dönemin büyük devletlerinin ordularında bulunabilecek kadar askeri malzemelere sahip oldukları anlaşılıyor. İlk silahlarını Caferiye köyü baskınında edinmişlerdi. Daha sonra, galip geldikleri Abbasi güçlerinden aldıkları ve işgal ettikleri şehirlerden ele geçirdikleri, silah ve diğer askeri mühimmatı askerlerine dağıtmışlardı. Ancak ilerleyen zamanlarda, özellikle Muhtara şehri kurulup toplanan vergiler ve ganimetlerle gelirlerin artmasıyla gerekli silahları kendileri yapmaya başlamışlardı. Bu malzemelere gemiler de dahildi. Abbasi ordusunun gemileriyle boy ölçüşebilecek kadar savaş gemisine sahip oldukları ileri sürülmektedir.⁵³⁹

Bunlara ilaveten yüksek surlar üzerine kurulu ve ağır cisimler atan mancınıklar; büyük yay ve oklar; surların dibine yaklaşan gemileri ve surlara tırmananları engellemek için eritilmiş yağ ve kurşun döken malzemeleri, sahip oldukları askeri mühimmat olarak zikredebiliriz.

Ayrıca onlar, kurdukları üç şehrin etrafını, dışarıdan gelecek askeri saldırılara karşı, sağlam surlarla, hendek ve su kanalları açarak çevirmişlerdi. Bu şehirlerden en muhkem olanı Ali b. Muhammed'in içinde yaşadığı merkez üs ve karargah durumundaki Muhtara'ydı.

Öte yandan Ali b. Muhammed'in bir istihbarat teşkilatı vardı ve kuvvetliydi. Çünkü olayları önceden öğrenip ona göre pozisyon alıyor ve bu sayede amaçlarına ulaşım başarı sağlıyordu. Bunun için haber ağlarını güçlü tutuyordu. Muhbirleri vasıtasıyla

⁵³⁸ M.Demirci, s.82. *Şerhu Nehci'l-Belağa*'da konuyla ilgili bir dipnotta Zenci liderinin 800.000 askerinin olduğu ifade edilmektedir. Bkz. VIII, s.126.

⁵³⁹ M.Demirci, s.257.

şehirlerden ve Abbasi ordusu hakkında bilgi topluyor ve ona göre gereken hazırlıklarını ve tedbirlerini alıyordu.⁵⁴⁰

6. Ekonomik Gelirleri: İsyanın seyri anlatılırken zaman zaman temas ettiğimiz gibi, tarihi rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, bu hareketin aynı ve nakdi kaynakları yada geliri daha ziyade baskınlarda ve silahlı mücadelede ele geçirilen ganimet para, malzeme, silah vs. mallardı. Özellikle isyanın ilk yıllarında Basra çevresindeki köyleri yağmalayıp halkın erzak ve kıymetli mallarına el koydular. Bu şekilde yiyecek ve ihtiyaçlar temin ediliyordu. Ancak isyan yayılıp genişleyince ve zengin şehirler Zencilerin eline geçince, büyük ganimetler elde ettiler. Bunlarla Muhtara'yı kurdular. Böylece Ahvaz, Übülle, Abadan, Basra gibi şehirlerin bütün zenginlikleri ve gelirleri Muhtara'ya akmaya başladı. Ama ganimet zenginliğine rağmen, yine onlar yağmaya devam ediyorlardı.⁵⁴¹ Çünkü yağma onların temel anlayış ve davranışlarını ifade ediyordu. Yapılan yağma ve toplanan vergilerle Muhtara kısa zamanda çarşı ve pazarlarıyla büyüdü ve dışarıdan tüccarların geldiği yer oldu. Büyük bir şehirde bulunması gereken her türlü mal Muhtara'da vardı. Kaynaklarda Muhtara'nın merkezinde ticari faaliyetler için; mesela batı yakasında "el-Mübareke çarşısı"; Dicle nehri kıyısındaki "el-Meymune çarşısı", Dicle'nin kuzeyinde "el-Hüseyn çarşısı" ve Ebu'l-Hasib nehrinin doğusunda "Suku'l-Ğanem" gibi çarşıların kurulduğu rivayet edilmektedir.

Söz konusu çarşılar Zenciler ve isyan açısından hayati öneme haizdi. Nitekim Muvaffak, bunu iyi anladığı için, Muhtara'yı kuşatınca ilk iş olarak bu çarşıları yıkma girişiminde bulunduğu gibi; yine şehri ablukaya aldığı anda dışarıdan gelen tüccarların yolunu kapatmıştı. Bu durumda Ali b. Muhammed zor duruma düşmüş ve dışarıyla bağlantı kurabilmek için her yolu denemişti.⁵⁴² Bu pazarlarda ticareti yapılan mallar arasında dışarıdan gelenler olduğu gibi; Zencilerin kendi yapıp ürettikleri mallar da bulunmaktaydı. Mesela bu meyanda savaş gemilerini, kayık ve sandalları yaptıkları tersaneler vardı.⁵⁴³

⁵⁴⁰ Taberi, IX, s.425.

⁵⁴¹ Taberi, IX, s.551; İbnü'l-Esir, VII, s.274.

⁵⁴² Taberi, IX, s.632; İbnü'l-Esir, VII, s.321-222.

⁵⁴³ Taberi, IX, s.536-537.

Öte yandan Muvaffak'ın kuşatması ve ekonomik abluka ve ambargosu Muhtara'yı etkileyince her şeyin fiyatı artmıştı. Dışarıdan gelen tüccarlar engellenince mal girip çıkamaz olmuş ve özellikle yiyecek sıkıntısı had safhaya ulaşmıştı.⁵⁴⁴ Ticari faaliyetlerde Ali b. Muhammed'in bastırıldığı ve piyasada bulunan paralarının kullanıldığını zaten yukarıda belirtmiştik.

Ayrıca Muhtara'da Zencilerin tarımsal üretim yaptıkları ve dolayısıyla kendilerinin ekim ve ziraat işiyle uğraştıklarını çağrıştıran rivayetler dikkat çekmektedir. Bu bağlamda mesela, Muvaffak'ın ordusu Muhtara'daki harman yerlerini ve harmandaki ürünlerini yakması onların demekki tarımsal üretim yaptıklarını göstermektedir. Başka bir örnek de Safedi tarafından nakledilmektedir: *“Zenci liderinin adamları çoğalınca Zencilerin yetiştirdiği tahıl ve hurmalardan haraç ve sadaka topladı. Topladığı malları adamlarına dağıttı. Bunun üzerine Zencilerin Ali b. Muhammed hakkında düşünceleri değişmeye başladı. Durumları kötüleştiğinden Zenci liderine karşı çıkmaya başladılar.”*⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ Taberi, IX, s.631.

⁵⁴⁵ Safedi, s.21.

B. İsyanın Sonuçları

Ortaya çıktığı andan, tam bastırılmasına kadar yaklaşık on beş sene devam eden ve Abbasi devletini uğraştıran Zenci isyanının, gerek isyan boyunca gerekse sonrasında, elbette siyasi, dini, sosyal ve ekonomik vs. alanlarda tahribat yapması, geride geçici yada kalıcı birtakım izler bırakması ve bazı sonuçlarının ve etkilerinin olması kaçınılmazdır. İşte şimdi bu bölümde ve bu başlık altında, Zenci isyanını Abbasi devleti, yayıldığı bölge, Zenci köleler ve diğer gruplar açısından ortaya çıkardığı sonuçları ele almaya çalışacağız.

1. Abbasi Devleti Açısından İsyanın Sonuçları

Yaptığımız araştırma ve incelemelerden sonra bu isyanın Abbasi devleti açısından sonuçlarını maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Daha önce geçtiği gibi, isyan öncesinde ve başladığı yıllarda Abbasi devletinin hemen her köşesinde ayaklanmalar, kargaşalar yaşanıyordu. Bunlar arasında genelde Şii ve Harici ayaklanmalar ön plandaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Zenci isyanı da bu kargaşa döneminden faydalanarak ortaya çıkmış bir Şii isyanı görünümündeydi. Neticede isyan bastırılıp ve isyancılar yok edilmekle birlikte isyanın Abbasi hilafeti ve devleti ve hatta İslam toplumu açısından ciddi sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Çünkü Halifeliğin etkisini azaltmış veya bunu ortaya çıkarmış; hatta neredeyse kaybolduğu hissini uyandırmıştı. Nitekim bu bölgede isyan devam ederken Horasan, Mısır ve Türkistan'da bağımsızlık hareketleri patlak verince, Basra civarındaki bu isyan yüzünden Hilafet güçleri gerektiği şekilde karşı koyamamıştı⁵⁴⁶. Dolayısıyla devletin parçalanması yada bağımsız veya yarı bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.⁵⁴⁷ Bu bağlamda Hitti; *“İşte siyahilerin kopardığı bu ayaklanma sırasındadır ki İslam İmparatorluğunun başta gelen en güzel eyaletlerinden biri olan Mısır, İbn Tolun'un valiliği esnasında onun tarafından Halifelik'ten koparılmıştır.”*⁵⁴⁸ tespiti yapmaktadır. Bu tesbitten anlaşılan o ki, Zenci isyanı, Abbasileri uzun yıllar uğraştırması nedeniyle bağımsız hanedan ve devletlerin ortaya çıkış sürecini hızlandıran önemli bir etken olmuştur denilebilir. Nitekim

⁵⁴⁶ Mantran, s.137.

⁵⁴⁷ Iyş, s.131.

⁵⁴⁸ Hitti, s.737.

Tolunoğullarının bağımsızlık ilanına paralel olarak Fars eyaletinin valisi Yakub b. Leys es-Saffar da Abbasi devletinin ve ordusunun büyük ölçüde Zenci isyanıyla uğraşmasından yararlanarak bağımsızlığını ilan edip Bağdat'a yürüme cesaretini göstermişti. Zenci hareketi dolaylı da olsa Saffarilerin güçlenmesine ve Abbasilerden ayrılmasına yardımcı olmuştur denilebilir.⁵⁴⁹

Diğer taraftan Zenci isyanının bu ayrılıkçı hareketlerin gelişmesinde ne kadar etkili olduğunu, isyanın bastırılmasından bir yıl sonra, bir nebze gücünü toplayan Abbasi hilafetinin, bağımsız hareket eden vali ve komutanlar karşısında üstün duruma geçmeleri gösterilebilir. Mamafih isyandan bir sen sonra (H.271/M.884) Tolunoğulları'na karşı mücadelede yapılan barış anlaşmasıyla üstünlük sağlandı; aynı yıl Saffariler'e galip gelinmiş ve 25 Şevval 271/ 15 Nisan 885 de halife Mu'temid tarafından Amr b. Leys'in görevine resmen son verilmişti. Ancak daha sonra yapılan anlaşmalarla, Amr tekrar görevine iade edilmiş ve bundan sonra her iki hanedanlıkla dostane ilişkiler kurulmuştur. Kabul edileceği üzere bütün bunlar Abbasilerin Zenci isyanını bastırmasıyla mümkün olabilmiştir. Dolayısıyla gerek Saffarilerin, gerekse Tolunoğullarının tekrar merkezi otoriteye bağlanması, isyan sırasında Abbasilerin merkezi gücünün ne denli zayıfladığının ve parçalandığının bir delili olarak yorumlanabilir.⁵⁵⁰

2. Zencilerin isyanı ve diğer ayrılıkçı gruplarla uğraşılan dönemlerde Abbasiler, dış güçler ve özellikle Bizans karşısında zaafa düşmüş ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Yaklaşık üç asırdır devam eden sınır (suğur) savaşlarında, dengenin ilk defa Bizans lehine döndüğünü görüyoruz. Mesela M.877 yılında Bizans ordusunun Kayseri'den hareketle Maraş'a kadar geldiğini Taberi zikretmektedir.⁵⁵¹ Bu harekattan dört yıl sonra, Abbasi güçleri bataklığın ortasında Zenci şehri Muhtara kuşatmasıyla uğraşırken, yine Bizans M.881-82'de yüz bin kişilik bir ordu ile, Patrikler komutasında tekrar harekete geçmiş ve Musul yakınlarına kadar ilerleyerek geniş bir coğrafyayı Abbasi hakimiyetinden koparmıştır. Bu dönemde Bizans, artık Doğu sınırında sürekli bir ilerleme kaydetmiş ve Selçuklular gelinceye kadar da bu bölgeleri elinde tutmuştur.⁵⁵²

⁵⁴⁹ Demirci, s.260.

⁵⁵⁰ Demirci, s.260-61.

⁵⁵¹ Taberi, IX, s.533-534, 612.

⁵⁵² Demirci, s.261.

3. Zenci isyanının ve mücadelenin uzun süre devam etmesi nedeniyle hem bölgenin hem de devletin ekonomik yönden büyük kayıpları olmuştur. Öyle ki, isyan nedeniyle bölge (Aşağı Irak) tamamıyla harap olmuştur. Nitekim Brockelman, “*Hükümetin en zengin eyaleti harplerin bu kadar uzun sürmesiyle harap olmuştur.*”⁵⁵³ diyerek bu gerçeği vurgulamaktadır. Daha önce defaatle zikrettiğimiz üzere şehirlerde ve köylerde yaşayan insanlar her şeylerini terk ederek buralardan kaçmıştır. Bölgedeki verimli topraklarda tarım, çiftçilik ve ziraat yapılamaz olmuştur. Dolayısıyla bu hareket binlerce insanın işinden olmasına, fakir ve perişan kalmasına, ekonomik darboğaza ve arazinin gelirinden mahrum kalmalarına sebep olmuştur. Mamafih isyanın geniş bir alanı etkilemesi yüzünden devlet de bu bölgenin gelirlerinden mahrum kaldığı gibi ülkenin en önemli uluslar arası ticaret merkezleri ve limanları artık işlemez olmuş ve ticaret durmuştur. Sadece bunlar bile başlı başına bir devlet için büyük bir ekonomik kayıptır.⁵⁵⁴ Nitekim Ulebi; “*Şöyle kısaca hülasa edebiliriz ki, Zenci isyanı Abbasi devletinin verimli ve bereketli bir kısmında iktisadi hayatı durdurdu. Abbasi ordusu peş peşe gelen şiddetli hezimetlere uğradı, vergilerden gelen gelirlerden zarar etti, işler yavaşladı, ulaşım durdu, ticaret mahvoldu ve ziraat kesildi.*”⁵⁵⁵ diyerek bu gerçeği dile getirmektedir.

4. İsyarla mücadele sırasında ordunun ve askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için devlet bütçesinden yada gelirlerden büyük miktarlarda para harcanmış, bu da devletin maliyesini oldukça zayıflatmıştır. Hükümet, ordunun iâşesi, maaşı, silah, cephane ve diğer masrafları ile, kurduğu stratejik şehir ve karargahlar için de (el-Muvaffakiyye gibi) çok miktarda para harcamak zorunda kalmıştır. İsyanın seyri işlenirken anlatıldığı gibi, Zencilerle mücadele ederken Muvaffak, esasen devletin toplaması gereken vergilerin ve haraçların kendisine gönderilmesini isteyerek, bunları askerlerin ihtiyaçları ve savaş hazırlıkları için kullanmıştır. Bu durum zaten boş olan hazinenin iyice zayıflamasına tesir etmiştir denilebilir.

5. Öte yandan araştırmacı Yusuf el-Iyş, Zencilerle yapılan savaşların neticesini değerlendirirken, bu mücadelelerin Abbasi hilafetine mühim bir yardımının olduğunu da kaydetmektedir. Zira ona göre, bu savaşlar sırasında Türk komutanlar hilafet merkezindeki

⁵⁵³ Brockelman, s.127.

⁵⁵⁴ Ulebi, s.136-41; E.Baytar, age, s.247.

⁵⁵⁵ Ulebi, s.141

otoritelerini, tahakkümlerini büyük ölçüde kaybetmişler; buna karşılık halifelerin gücü ve otoritesi artmış ve istediği kimseleri istedikleri görevlere, istedikleri zaman getirmişlerdir.⁵⁵⁶ Gerçekten de söylendiği gibi, isyan sırasında halife olan Mu'temid'in iktidarında, Türk komutanların etkisi azalmıştır. Ancak tabii, bunda tek sebep Zenci isyanında verilen mücadele olmasa gerektir. Burada konuyu pek uzatmadan, Türk nüfuzunun azalma sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: 1) Mütevekkil'den itibaren orduya Türklerin alınmasının azalması, Türklerin kaynağını kurutmuştur. 2) Bunun yanında, halifelerle yaşanan mücadeleler, dahili ve harici kargaşalar esnasında ve isyanların bastırılmasında verilen kayıplar da Türklerin aleyhine işlemiş, sayılarının ve güçlerinin azalmasını sebep olmuştur. 3) Son olarak da Mu'temid devrinde Zenci isyanı ve Saffariler'in ortaya çıkışı ile, iki tarafta birden savaşmak zorunda kalan ordunun çekirdeğini oluşturan Türk birliklerinin ağır kayıplar vermesi, Türk askerlerinin azalmasına yol açmış olabilir. Netice itibariyle askeri birliklerin çeşitli cephelerde bulunması, Türklerin merkezde siyasi baskı unsuru olma imkanlarını ortadan kaldırmıştır denilebilir.⁵⁵⁷

2. Çıktığı ve Yayıldığı Bölge Açısından İsyanın Sonuçları

Bu başlık altında Zenci isyanının ortaya çıktığı ve cereyan ettiği bölgede meydana getirdiği etkileri ve sonuçları ele alacağız. Bunları da maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. İsyan boyunca bu harekete katılan Zenciler; gerek Abbasi hazinesine en çok gelir getirmesi bakımından, gerekse Basra körfezi ve nehirler yoluyla Uzak Doğu ticaretinin canlılığı ve dışarıdan gelen malların Bağdat'a ulaşması bakımından hayati öneme haiz Sevad bölgesi ve Huzistan eyaletini yaklaşık on yıl boyunca ellerinde tutmuşlardı. Kalabalık nüfusu barındıran büyük şehirlerin ihtiyacı olan hububat ve sebze-meyveyi karşılayan ve hammadde ve ticaret mallarının geldiği bu bölgenin Zencilerin kontrolüne girmesi, zirai alanların tahrip edilmesi; tabii olarak devlet hazinesini, ticari ve

⁵⁵⁶ Iyş, s.130.

⁵⁵⁷ Abbasi devletinde Türk askeri nüfuzunun azalmasıyla ilgili bkz: DGBİT, III, s.263-264; Yine aynı konuyla ilgili bkz. M. Azimli, agm, c.IV,sy. II, s.45-46.

sosyal hayatı derinden etkilemiştir.⁵⁵⁸ Kaldığı isyanın etkisi ve zararı sadece devlet hazinesiyle sınırlı kalmamış; aksine on yıl boyunca aşağı Irak halkını da etkilemişti. Bu bağlamda Basra, Übülle, Abadan, Vasıt, Ahvaz ve bu şehirler etrafındaki diğer köy ve kasabalar, Zenciler tarafından yakılıp yıkıldı. Buralarda yaşayan insanların ellerindeki bütün mallara el konuldu. Çarşılar, pazarlar yok oldu. Halkın büyük bir kısmı yerlerinden göç etmek zorunda kaldı. İnsanların can ve mal güvenliği kalmadı. Zencilerin insanlık dışı eylemleri halkın daha emniyetli yerlere göçmesine sebep oldu. Böylece bölgenin demografik yapısı değiştiği gibi, isyan öncesi zengin ve müreffeh hayat yaşayan halk, birden fakir ve yoksul hale geldi. Şehirlerde eskisi gibi ticaret yapılamaz oldu. Verimli araziler işlenemedi, üretim yapılamadı. Halkın alım gücü düştü, fiyatlar arttı. Arazi ıslahında ve diğer tarımsal ve üretim faaliyetlerinde çalışan diğer kölelerin de isyancılara katılmasıyla, çalışacak iş gücü bulunamadı. Nitekim isyan yüzünden şehirler ve köyler tamamen boşaldığı için, Ali b. Muhammed öldürülüp isyan bastırılınca Muvaffak, halkın geri evlerine, yurtlarına dönmeleri için çağrıda bulundu. Gerçi halk geri döndüklerinde ne ev bulabildi, ne bağ bahçe ne de hayvanlarını. Çünkü Zenciler her şeylerini harap edip mal ve hayvanlarını yağmalamışlardı. Bu durumun kısa bir sürede düzelmesi imkansızdı. Dolayısıyla isyanın bölge halkını uzun yıllar etkilediği söylenebilir .

2. İsyanın bölgeye verdiği zararlardan ve dolayısıyla ortaya çıkardığı sonuçlarından birisi de, isyan sırasında pek çok insanın hayatını kaybetmesi, yani can kaybıdır. İsyana hem hilafet ordusundan, hem isyancılardan hem de bölge halkından çok sayıda insan hayatına mal oldu. Gerçi ölen, öldürülen, suda boğulan veya kaybolanların düzenli bir kaydı tutulmadığı için, tarihçilerin bu konuda verdikleri rakamlar farklı da olsa, neticede yapılan savaşlar ve isyan boyunca sayılamayacak kadar insan telef olmuştu.⁵⁵⁹ Çünkü tarihçilerin verdiği bilgiye göre, Zenciler el-Muhtara'yı savunurken

⁵⁵⁸ Demirci, s.262; E.Baytar, age, s.247.

⁵⁵⁹ Mes'udi Muruc'da "Bazı insanlar ölenler hakkında abartılı rakamlar verdiler. Halbuki ölenlerin sayısını kimse bilmemektedir. Zira hiç bir kayıt tutulmamıştır. Bu ifadeler zandan başka bir şey değildir." demektedir. Bkz. Muruc, IV, s.208. Bölgede ölenlerin sayısı ile ilgili kaynakların verdiği bilgilere birkaç örnek: İbn Tiktaka öldürülen insan sayısını iki buçuk milyon olarak vermektedir (Fahri, s.251). Suyuti, İbn Tağriberdi, İbn'ül-Cevzi ve Zehebi bir buçuk milyon kişinin öldüğünü, Mes'udi ise bir milyon insanın öldürüldüğünü yazmaktadır (Bkz: Suyuti,Tarih, s.364; en-Nücum, III, s.48; el-Muntazam, XII, s.235; Zehebi,Tarih, XX, s.36, el-İber, I, s.388; et-Tenbih, s.335). Zencilerin Basra baskınında ölenlerin sayısı üç yüz bin kişiyi bulmuştu (Suyuti,s.364; İbn Tağriberdi,s.48; Zehebi,Tarih,XX,s.36,el-İber,I,s.388; Uş,127). Übülle'de otuz bin, Ahvaz'da da elli bin Müslüman öldürülmüştü. (Bkz. el-Muntazam,XII,s.123,152; Zehebi,Tarih,XIX,s.24,29, el-İber,I,368,371). Taberi, İbnü'l-Esir, Nüveyri ve İbn Kesir öldürülen insan sayısı ile ilgili her hangi bir rakam vermemektedirler. Rakam verenlerin hemen hepsinin kaynağı da es-Suli'dir.

sayıları üç yüz bin civarında idi. Bunların çok azı sağ kurtuldu. Zira pek çok insanın çatımalarda öldürüldüğü; sularda boğulduğu veya değişik şekillerde telef olduğu düşünülürse, Zencilerin kaybı bile çeyrek milyonu bulmaktadır. Zencilerin baskınlarında Basra, Ahvaz, Übülle, Abadan, Vasıt ve diğer köy ve kasabalarda katledilen insanları ve Abbasi ordusundan öldürülen askerleri de hesap edersek yaklaşık bir milyona yakın insanın telef olduğunu düşünebiliriz. Nitekim sırf Ahvaz'ın Zenciler tarafından işgalinde, elli bin kişi öldürüldüğü⁵⁶⁰ doğru kabul edilirse on beş yıl boyunca katledilen insanın sayısı hiç de azımsanmayacak boyuttadır. Mamafih Hitti de bu konuda; *“Bir çatışmada Müslüman tarafta maktul düşen askerlerin sayısı o kadar çoktu ki, Zenciler bunların kesik başlarını bir su kanalından nakledip Basra şehrine götürdüler ve burada ölenlerin akraba ve dostları tarafından tanınması imkanı sağladılar.”*⁵⁶¹ diyerek insan kaybına dikkat çekmektedir.

3. Zenci Köleler Açısından İsyanın Sonuçları

Hiç şüphe yokki, bu isyanın temel unsuru ve aktörü durumunda ve büyük umutlarla isyana katılmış olan Zenci köleler, belki de en çok etkilenen kesimdir diyebiliriz. Şimdi de isyanın sonuçları ve etkileri Zenciler açısından değerlendireceğiz. Oluşan kanaatlerimizi ve vardığımız sonuçları şöylece sıralayabiliriz:

1. Büyük umutlarla Ali b. Muhammed'in etrafında toplanan, onun kendilerine hürriyet ve daha iyi yaşam koşulları sağlayacağını zanneden Zencilerin, bu savaştan hiç bir sonuç alamadıkları anlaşılmaktadır. Çünkü isyanın bastırılmasından sonra başka seçenekleri olmayıp Muvaffak'a gelip katılanların dışında, hemen hemen hepsi yok edilmiştir. Bunların büyük çoğunluğu savaşlarda helak olmuş, Abbasi askerlerinin kılıçlarıyla can vermiştir. Savaştan kurtulanlar ise, Muhtara'nın düşmesinden sonra çöllere kaçmış ve buralarda ya açlık ve susuzluktan helak olmuşlar ya da bölge insanının eline düşerek yine köle olarak geri dönmüşlerdir. Büyük çoğunluğu gönüllü isyana katılan bu Zenciler, Ali b. Muhammed'in yanında cansiperane savaşmışlar, ancak sonunda hayatlarını ve umutlarını kaybetmenin dışında hiçbir kazançları olmamıştır. Çünkü ne hayat şartları ne de insanların

⁵⁶⁰ İbnü'l-Cevzi, XII, s.152.

⁵⁶¹ Hitti, s. 736.

gözündeki konumları düzelmiştir. Sadece Abbasi ordusuna katılan Zenci kölelerin durumlarında bir iyileşme olduğu söylenebilir⁵⁶².

2. Bu isyanın bastırılmasından sonra artık hiçbir çiftlik sahibi, arazilerinde kolay kolay Zencileri çalıştırma cesareti gösteremedi.⁵⁶³ İktâ ve arazi sahipleri açısından belki de isyanın en somut sonucu, zirai hayatta çalıştırılan köle emeğinin kaybedilmesidir denilebilir. Mamafih bölge halkın üzerinde Zencilerin yarattığı korku ve dehşet, Afrika'dan köle trafiğini en az yarım asır kesintiye uğratmıştır.⁵⁶⁴ Belki de esasen bu durum Zenciler açısından bir kazanım olarak da değerlendirilebilir.

3. İsyân boyunca Zenciler verdikleri mücadeleyle, hem kendi güçlerinin farkına vardılar, hem de Abbasi hilafetinin bölgedeki güçlerini epeyce yıpratmışlar. Bu da Zenciler açısından önemli bir başarı yada kazanım kabul edilebilir. Kaldığı bu yönüyle Zenci isyanı bölgede daha sonra başkaldıracak başka bir grubun, yani Karmatilerin işini kolaylaştırmışlardır denilebilir.⁵⁶⁵ Nitekim İA “Zenc” maddesinde geçen “*Zenci isyanının bastırılmasına rağmen etkisi hala devam ediyor ve İsmaili mezhebine ait fikirler süratle yayılıyordu.*”⁵⁶⁶ ifadesinden anlaşılacağı üzere, Zenciler çıkardıkları bu isyanla, dolaylı da olsa Karmatilerin önünü açmışlardır.

4. Başka Unsurları Etkilemesi Açısından İsyânın Sonuçları

Zenci isyanından sonra bölgede patlak veren en önemli olay yada halk hareketi Karmati⁵⁶⁷ isyanıdır. Karmatilerle Zencilerin veya Zenci lideri Ali b. Muhammed'in bir ilişkisi olup olmadığı tartışma konusudur. Karmatilerin ilk ortaya çıkışları ve kullandıkları metotlara bakıldığında; Zenci isyanının ortaya çıkışı, gelişimi, sosyal tabanı, ortaya çıktığı ve yayıldığı bölge ve usullerinin oldukça benzerlik arzemesi; Zencilerin bu anlamda Karmatilere model ve ilham kaynağı olduğu söylenebilir.⁵⁶⁸ Nitekim Mustafa Demirci bu konuyla ilgili değerlendirmesinde “*Her iki hareket de önce Bahreyn'de ve buradaki*

⁵⁶² Demirci, s.270.

⁵⁶³ Cahen, s.119.

⁵⁶⁴ Demirci, s.275-276.

⁵⁶⁵ Cahen, ay.

⁵⁶⁶ V.Çabuk, “Zenc” İA, XIII, s.36.

⁵⁶⁷ Karmatiler için bkz. S. Hizmetli, “Karmatiler”, DİA, (Ankara 2002), XXIV, s.510-514.

⁵⁶⁸ Demirci, s.273.

kabileler arasında yayılmış, ardından Sevad'daki (Zenciler: Sevadü'l-Basra; Karmatiler: Sevadü'l-Kufe) verimli topraklarda kötü şartlarda çalıştırılan aşağı tabakalar arasında, durumlarının daha iyi hale geleceği vaadiyle taraftar toplamıştır. Her iki hareket de bedevi-köylü ve köle ittifakına dayalı olarak gelişmiştir. Her ikisi de Abbasi karşıtı ve Şii argümanlarla kitlelerin karşısına çıkmıştır. Bu kadar benzerliği bir tesadüf olarak görüp, aralarında bir ilişki olmadığını ve bir birini etkilemediğini iddia etmek zorlama bir yorumdur.”⁵⁶⁹ diyerek görüşünü belirtmiştir.

Diğer taraftan Taberi, isyana katılan Zenci kölelerin içinde “Karmatiyyun” diye adlandırılan bir grup bulunduğunu nakletmektedir.⁵⁷⁰ Afrika kökenli bu siyahi Karamita ile, Hamdan el-Karmat arasında bir ilişkinin olup olmadığı net değildir. Ama her halükarda bunlar ziraat işlerinde çalıştırılan kişilerdi. Hamdan el-Karmat da başkasının işinde çalışan bir çiftçidir. Esasen bunların geldiği bölge ile Hamdan el-Karmat'ın çıktığı bölge Ahvaz idi.

Sabri Hizmetli de bu konuyla ilgili olarak, Karmatilerin Afrika kökenli olduğunu ve Zenci isyanına katılan gruplarla alakasının ağırlık kazandığını belirtmektedir.⁵⁷¹ İsim benzerliğinden hareketle, en azından başlangıç aşamasında, Karmatilerin Zencilerin kalıntıları olarak ortaya çıktıklarını ileri sürebiliriz.⁵⁷² Kaldı ki, Karmati lideri Hamdan el-Karmat'ın Zenci lideri Ali b. Muhammed'e mektup göndererek ortak hareket etme teklif ettiği; fakat onun kabul etmediğine dair rivayetler vardır.⁵⁷³ Buna göre, Zenciler arasında Karmatiyyun adını taşıyan grupların bulunuşu, Hamdan el-Karmat'ın Zenci liderine ittifak teklif edecek kadar yakınlık duyması ve aralarında zikrettiğimiz mevcut benzerliklerin bulunması, Karmatilerin gerek taban olarak, gerekse usul olarak Zencilerden etkilendiklerini söylememize imkan sağlamaktadır.⁵⁷⁴

⁵⁶⁹ Demirci, ay.

⁵⁷⁰ Bkz. Taberi, IX, s.419.

⁵⁷¹ S.Hizmetli, agm, s.510.

⁵⁷² Demirci, ay.

⁵⁷³ Taberi, X, s.27.

⁵⁷⁴ Demirci, s.274.

SONUÇ

Zenci isyanını İslam tarihinde ortaya çıkan diğer isyanlardan farklı ve kendine has özellikleri olan bir isyan olarak değerlendirilebilir. Zira pek çok bakımdan Abbasilerin diğer bölgelerinde ortaya çıkan isyanlara benzememektedir. Her ne kadar bu hareket görünürde Şii ve Harici inanç ve ideolojisiyle hareket ettiklerini göstermeye çalışmışlarsa da esasen böyle olmadıkları, sadece bunları istismar ettikleri açıktır. Çünkü belirli bir ideolojileri ve programları yoktur. Şiiler gibi dava ettikleri dini bir amaçlarının olmadığı da gelişen ve yaşanan olaylardan ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber Zenci lideri Ali b. Muhammed kendisinin Hz. Ali soyundan olduğunu iddia etmiş ve isyan öncesinde ve sırasında bazı dini motifli ifadeler kullanmış, bastırıldığı paralarda ve bayraklarında – Hariciler’e benzer- bazı ayetleri slogan hale getirmiş ise de, esasen bütün bunlar zamanın gerekli malzemelerini ve problemlerini kendi çıkarları için kullanmasından ibaret kalmıştır.

İsyan, Ali b. Muhammed’in uzun tahlil, müşahede ve deneyimleriyle Abbasi devletinin merkezindeki karışıklıkları dikkatlice inceleyerek, ortaya çıkan fırsatları değerlendirmek maksadıyla güney Irak’taki bataklık bölgelerde, tuzlu arazileri temizleyip tarıma açmak için, zengin çiftlik sahiplerinin Doğu Afrika’dan getirttiği binlerce Zenci köleyi, iyi yaşam şartları vaat ederek etrafında toplamasıyla başlamıştır. Çok zor şartlar altında ve insanlık dışı muamelelerle sadece karın tokluğuna çalışan bu köleler, hürriyetlerine kavuşmak ve bu ağır şartlardan kurtulmak için Ali b. Muhammed’in sözlerine inanarak isyana kalkıştıkları ve çok samimi bir şekilde, hayatları pahasına mücadele ettikleri anlaşılmaktadır. Açıkçası Ali b. Muhammed Zenci kitlenin durumunu kendi hedef ve arzuları istikametinde kullanmıştır.

H.255/M.869 yılında Basra’nın bataklıklarında patlak veren isyan, kısa sürede bütün güney Irak’a ve Huzistan eyaletine sıçramış; ve isyanı bastırmak için gönderilen bir çok Abbasi ordusunu coğrafik şartların da etkisiyle mağlup etmişlerdir. Abbasilerin o sıralar Tolunoğulları ve Saffarilerle uğraşmaları nedeniyle bölgede rahat hareket eden Zenciler, on yıl içerisinde Basra, Ahvaz, Abadan, Übülle ve Vasıt gibi şehirleri içine alacak şekilde isyanlarını genişletmişlerdir. Bataklıkların içerisinde, sözde devletlerine başkentlik yapacak Muhtara şehrini kurmuşlar ve işgal ettikleri yerleri yağmalayarak

bölgenin bütün zenginlilerini buraya taşımışlardır. Kendi adlarına para basmışlar, hutbeleri kendi liderleri adına okumuşlardır. Hakim oldukları bölgelerin mülki ve adli görevlilerini kendileri tayin etmişler ve Abbasi ordularını yenecek ve uzun yıllar uğraştıracak boyutta ordular kurmuşlardır. Kısa bir süre de olsa bölgede bağımsız bir devlet gibi hareket edebilmişlerdir.

Bir taraftan Abbasilerin deniz yoluyla dünyaya açıldığı, iç ve dış ticaretin canlı merkezi durumundaki liman şehirlerinin; diğer taraftan tarımın yoğun olarak yapıldığı Sevad'ül-Basra bölgesi ile şeker kamışı ve pirincin ambarı sayılan Ahvaz ve Vasıt'ın Zencilerin eline geçerek Bağdat'ı, yani Abbasi hilafetini tehdit eder boyuta ulaşınca bu sorunun acilen çözülmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. İşte tam bu sırada Saffarilerin kurucusu Yakub b. Leys es-Saffar'ın ölmesiyle Saffarilerin bir tehlike olmaktan çıkması, halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'a Zenci isyanını bastırma fırsatını vermiştir.

Nitekim isyanın on yıllık gelişme ve yayılması Muvaffak'ın görevlendirilmesiyle sona ererek çöküş dönemi başlamıştır. Muvaffak'ın kararlı, ısrarlı ve cesur davranışları ile akılcı siyaseti sayesinde bölgeyi isyancılardan yavaş yavaş temizlemeye başlamış ve bir yıl gibi kısa bir sürede bütün Zencileri Muhtara'ya hapsedmiştir.

Daha sonra Muvaffak üç yıl boyunca Muhtara'yı abluka altına almış, sıkı bir ekonomik ambargo uygulamış, Zencilere yönelik genel af çıkarmış, eman dileyip teslim olanlarına ihsanlarda bulunmuş ve bu şekilde Zencilerin, liderleri Ali b. Muhammed tarafından kopmalarını ve çözümlerini sağlamıştır.

İsyan H.270/M.883 yılında Ali b. Muhammed'in öldürülmesiyle sona ermiş ve bölge Zencilerden tamamen temizlenmiştir. Ancak bölgenin eski canlılığına kavuşması uzun yıllar almıştır. Çünkü Zenci isyanı Abbasi devletini ve özellikle de etkisi altına aldığı bölgeyi çok yönlü olarak etkilemiştir. Siyasi olarak zaten sıkıntılı dönem geçiren Abbasi devleti yıkılmanın, dağılmanın eşiğine gelmiştir. Ekonomik olarak devletin hazinesini boşaltmıştır. Hazinesinin can damarı olan bölgeden vergi toplanamaması; ticaretin, tarımın durması ve toplanılan vergilerin isyanla mücadelede kullanılması hazineyi bitirmiştir. İsyan bölgeyi ve bölge insanını felç etmiştir. Zenciler işgal ettikleri şehirlerde tarihte nadir görülen insanlık dışı şenatler işlemişlerdir. Sayısız insanı katlederken, binlerce kadın ve

çocuğu esir almış, yüz binlercesini yurtlarından etmiş, halkın bütün malları ve kıymetli eşyalarına el koymuş, şehirleri yakıp yıkmış ve yağmalamış, kısacası bölgeyi harabeye çevirmişlerdir.

Toplam on beş yıla yakın süren Zenci isyanı ne Ali b. Muhammed'e; ne de büyük ümitlerle bu isyana katılan ve ismini aldığı Zenci kölelere hiçbir şey kazandırmamıştır. Ali b. Muhammed atıldığı bu macerayı hayatıyla ödemiş, Zenci kölelerin ise, büyük çoğunluğu savaşlarda yok olmuş; bir kısmı Muvaffak'a katılmış, geriye kalanlar da tekrar köleliğe dönmüştür. Kısacası Zenci kölelerin hayatında ve toplumdaki kölelik anlayışında her hangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak kendilerinden sonra Karmatiler gibi başka tehlikeli bir grubun daha ortaya çıkmasına kaynaklık ettikleri gibi, bölge insanı bu olaydan sonra çiftliklerinde uzun bir süre Zenci köleleri istihdam etme yoluna gitmemişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

AZİMLİ, Mehmet, *Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyandar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994.

-----, *Abbasiler Dönemi Babek İsyarı*, Ankara 2004.

-----, “*Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)*”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır 2002, IV, Sayı.II, s.29-47

BAYTAR, Emine, *Tarihu'l-Asri'l-Abbasi*, Camiatu Dimeşk 1998.

BELAZURİ, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö.H.279/892-93), *Futuhu'l-Buldan*, trc: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987.

BROCKELMAN, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc: Prof. Dr. Neşet Çağatay. Trh. Ankara 1375/1956 .

CAHEN, Claude, *İslamiyet*, trc: Esat Nermi Erendor, İstanbul 1990.

CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr (ö.H.255/M.869), *Resailü'l-Cahız*, thk: Abdüsselam Harun, I-IV, Beyrut 1991.

-----, *Menakıbu'l-Cundi'l-Hulefa ve Fedailü'l-Etrak (Hilafet Ordusunun Mekibeleri ve Türklerin Faziletleri)*, trc: Ramazan Şeşen), Ankara 1967.

DEMİRCİ, Mustafa, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyarı (869-883)*, Konya 2005.

-----, *Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo ekonomik Boyutları*, İslamiyat VII (2004) s.155-170.

-----, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

DURİ Abdülaziz, *Tarihu'l-Irak fi Karni'r-Rabii'l-Hicri*, Bağdad 1948.

-----, *İslam İktisat tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İst.1991

ELÇİBEY Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul 1997.

FAYDA Mustafa, “*Abdülkays*”, DİA, I, ss.248-249, İstanbul 1988.

FIĞLALI Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1991

HAMEVİ, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut, (ö.H.626/m.1229), *Mu'cemu'l-Udeba*, Nşr: D.S.Margoliouth, I-VI, Kahire 1930.

-----, *Mu'cemu'l-Buldan*, thk: Ferid Abdulaziz el-Cundi, I-VII, Beyrut 1997.

HASAN, H.İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, trc: İsmail Yiğit ve dğr. İstanbul 1985-86.

HAŞİMİ, Abdülmünim, *el-Hilafetü'l-Abbasiyye*, Beyrut 2003

HİTTİ, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc: Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980.

HİZMETLİ, Sabri, "Karmatiler", *DİA*, XXIV, ss. 510-514, Ankara 2002.

HUDARİ, BEG Muhammed, *Tarihu'l-Ümeme'i-İslamiyye (ed-Devletü'l-Abbasiyye)*, Beyrut trs.

İSTAHİRİ, Ebi İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi (ö.H.320/M.932), *Mesaliku'l-Memalik*, Nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927.

İBNÜ'L-CEVZİ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.H.597/M.1200), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l-Ümem*, thk: Mahmud- Mustafa Abdülkadir Ata, I-XII, Beyrut 1992.

İBN EBİ'L-HADİD İzzüddin Ebu Hamid b.Hibetullah (ö.H.656/M.1258), *Şerhu Nehci'l-Belağa*, nşr: Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XIII, Beyrut 1987.

İBNÜ'L-ESİR Ali b. Muhammed (ö.H.630/M.1232), *el-Kamil fi't-Tarihi Tercümesi*, trc: Ahmet Ağrakça- Abdülkerim Özaydın- M. Beşir Eryarsoy, I-XIII, İstanbul 1985.

İBN HAVKAL Ebi'l-Kasım (ö.H.356/M.976), *Kitabu Sureti'l-Arz*, Thk. Blacher, Gibb vd. Leiden 1938.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö.H.774/M.1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, Thk. F. Seyyid vd. Beyrut 1985

İBN MANZUR, Muhammed b. Mukarrem, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1968.

İBN NEDİM, Muhammed b. Ebi Yakub b. İshak (ö.H.385/M.959), *el-Fihrist*, thk: Nezir Mezirderani, Beyrut 1988.

İBNÜ'R-RUMİ, *Divan*, (şerh.Ahmed Hasan Besec), I-IV, Beyrut 1994

İBN TAĞRİBERDİ, Yusuf (ö.H.873/M.1468), *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluki Mısır ve'l-Kahire*, thk: Cemal Muhriz- Fehim Şeltut- Cemaleddin eş-Şeyyal, I-XVI, Kahire 1956, 1970, 1972.

İBN TİKTAKA, Muhammed b. Ali, *el-Fahri fi Adabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut trs.

- KALLEK, Cengiz, “*Esed (Beni Esed)*”, DİA, XI, ss.363-365, İstanbul 1989.
- KOMİSYON, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, I-XIV, İstanbul 1986.
- KRAUS P., “*Ravendi*” İA, IX, (İstanbul 1969), s.638.
- LAMMENS H., “*Mus’ab b. Zübeyr*” İA, VIII (İstanbul 1979), ss. 668-669.
- MAKDİSİ, (Mukaddesi) Şesüddin Ebi Abdullah (ö.H.375/M.985), *Ahsenü’l-Tekasum fi Ma’rifeti’l-Ekalim*, Nşr. De Goeje , Leiden 1902.
- MANTRAN, Robert, *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*, trc: İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.
- MES’UDİ, Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö.H.346/M.957), *Murucu’z-Zeheb ve Meadinü’l-Cevher*, nşr: M. Muhyiddin Abdülmuhiy, I-IV, Beyrut 1964-65.
- MEZ Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, trc.Salih Şaban, İstanbul 2000.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliev Saleh, “*Hürremiyye*”, DİA, XVIII, ss.500-501, İstanbul 1998.
- NÜVEYRİ, Ahmed b. Abdü’l-Vehhab (ö.H.733/M.1332), *Nihayetü’l-Ereb fi Fununi’l-Edeb*, thk: Komisyon, I-XXXI, Kahire 1954, 1975, 1992.
- ÖMER, Faruk, *el-Hilafetü’l-Abbasiyye fi Asri’l-Fevda el-Askeriyye*, H.247/334 M.861/946, Bağdad 1977.
- ÖZ, Mustafa, “*Ezarıka*”, DİA, XII, ss.45-46. İstanbul 1995.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “*Hişam b. Abdülmelik*”, DİA, XVIII, ss.148-150, İstanbul 1998.
- SAFEDİ, Salehaddin, *el-Vafi bi’l-Vefeyat*, I-XXI, Beyrut 1984.
- SAĞIR Abdullah, *Abbasi Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869-883)*, (Danışman: Mustafa Fayda; Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.
- SAMİ Şemseddin, *Kamusu’l-Alam*, I-IV, İst.1303-16.
- SAMİR Faysal, *Sevretü’z-Zenc*, Dimeşk 1954.
- SUYUTİ, Celaledin Abdurrahman (ö.H.911/M.1505), *Tarihu’l-Hulefa*, Kahire 1952.
- TABERİ, Muhammed b. Cerir (ö.H.310/M.922), *Tarihu’Rusiül ve’l-Mulük*, thk: Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut 1964.

- ULEBİ, Ahmed, *Sevretü'z-Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, Beyrut 1959.
- ÜÇOK, Bahriye, *İslam Tarihi (Emevilr-Abbasiler)*, Ankara 1968.
- YAKUBİ Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb, *Tarihu'l-Yakubi*, thk: Abdü'l-Emir Mühenna, I-II, Beyrut 1993.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Ali b. Muhammed ez-Zenci", DİA, II, ss.413-414, İstanbul 1989.
- , "Abbasiler", DİA, I, İstanbul 1988, ss.31-56.
- , *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1980.
- YILMAZ, Saim, *Abbasilerde Mu'tazid ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst.2004
- ZEHEBİ, Ebu Abdullah Şemsüddin Muhammed (ö.H748/M.1347), *Siyerü A'lami'n-Nübela*, thk: Selahaddin Münecid-İbrahim Ebyari-Muhammed Esad ve Şuayb Arnavud, I-XVIII, Kahire 1956, 1962, 1982, 1983.
- , *Tarihu'l-İslam ve Vefeyatu'l-Meşahiri'l-A'lam*, thk: Ömer Abdüsselam Tedmuri, I-XXXXVII, 1987-1989.
- ZEYDAN, Corci , *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, trc: Zeki Meğamiz, I-IV, İstanbul 1329.
- ZORLU, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar Ebu Cafer Mansur Dönemi*, Ankara 2001.

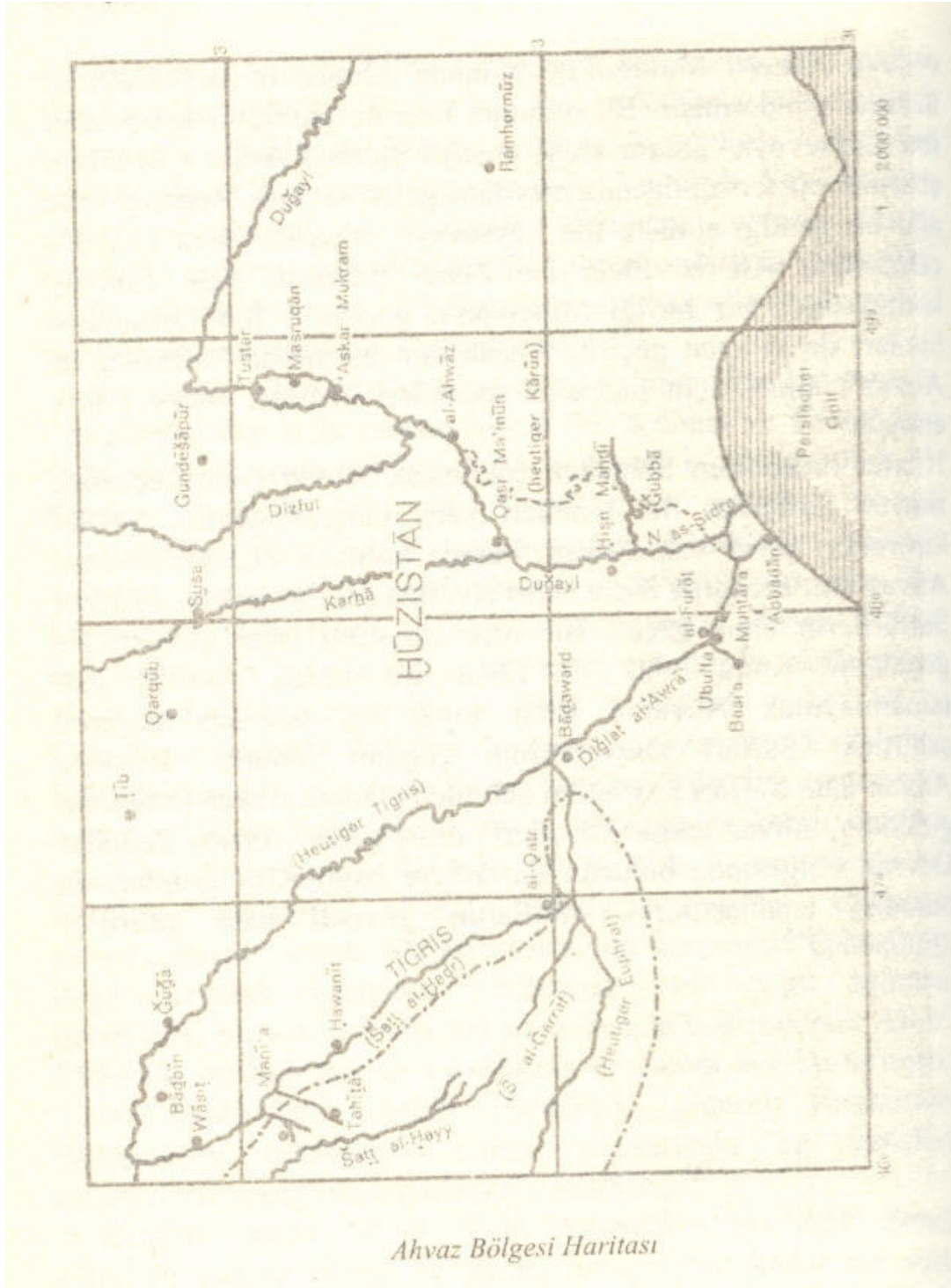
EKLER

EK 1.

Mustafa Demirci, *Siyah Öfke* (J. Walker'den naklen), s.247.

EK 3.

EK 4.

دَخَلُوها كَأَنَّهُمْ قَطَعُ اللَّيْلِ ل ، اذا راح مُدَلَّهِمَ الظَّلامِ

.....

كَمْ أَبٍ قَدْ رَأَى عَزِيزَ بَيْتِهِ ، وَهُوَ يُعَلِّي بِصارِمِ صَمِّصَامِ

.....

كَمْ رَضِيعٍ ، هُنَاكَ ، قَدْ فَطَّمُوهُ بِشَبِّ السِّيفِ ، قَبْلَ حِينِ الْفِطَامِ

.....

صَبَّحُوهُمْ ، فَكَابَدَ الْقَوْمُ مِنْهُمْ طُولَ يَوْمٍ ، كَأَنَّهُ أَلْفَ عَامِ

.....

لَهْفَ نَفْسِي عَلَيْكَ ، يَا فَرِضَةَ الْبُدِّ دَانَ ، لَهْفًا يَبْقَى عَلَى الْأَعْوَامِ

.....

أَيْنَ ضَوْضَاءُ ذَلِكَ الْخَلْقِ فِيهَا ، أَيْنَ أَسْوَاقُهَا ذَوَاتُ الزَّحَامِ
أَيْنَ فُلُكٌ فِيهَا وَفُلُكٌ إِلَيْهَا ، مُنْشَأَتٌ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ ؟

.....

وَخَلَّتْ مِنْ حُلُولِهَا ، فَهِيَ قَفْرٌ ، لَا تَرَى الْعَيْنُ ، بَيْنَ تِلْكَ الْأَكَامِ
غَيْرَ أَيْدٍ وَأَرْجُلٍ بِائِثَاتٍ ، نُبِدَّتْ بَيْنَهُنَّ أَفْلاقُ هَامِ
وَوُجُوهُ قَدْ رَمَلَتْهَا دِمَاءٌ ، يَا بِي تِلْكَمُ الْوُجُوهُ الدَّوَامِي
وُطِّتْ بِالْهَوَانِ وَالذَّلِّ قَسْرًا ، بَعْدَ طُولِ التَّبَجِيلِ وَالْإِعْظَامِ
فَتَرَاهَا ، تَسْفِي الرِّيحَ عَلَيْهَا ، جَارِيَاتٍ بِهَبِوَةٍ وَقَتَامِ
خَاشِعَاتٍ ، كَأَنَّهَا بَاكِيَاتٌ ، بَادِيَاتِ الثُّغُورِ ، لَا لَابْتِسَامِ

EK 5.

EK 6.

لَهْفَ نَفْسِي عَلَى قُصُورِ بَيْغَدَا دَ وَمَا قَدْ حَوَّتَهُ مِنْ كُلِّ عَاصِرٍ
وَحُمُورٍ هُنَاكَ تُشْرَبُ جَهْرًا وَرِجَالٍ عَلَى الْمَعَاصِي حِرَاصِ
لَسْتُ بِأَبْنِ الْفَوَاطِمِ الْغُرِّ إِنْ

بَنِي عَمَّنَا إِنَّا وَأَنْتُمْ أَنَامِلُ تَضَمَّنْهَا مِنْ رَاحَتِهَا عُقُودُهَا
بَنِي عَمَّنَا لَا تَوَقِدُوا نَارَ فِتْنَةٍ بَطِيءٌ عَلَى مَرِّ الزَّمَانِ حُمُودُهَا
بَنِي عَمَّنَا وَلَيْتُمْ التَّرِكَ أَمْرُنَا وَنَحْنُ قَدِيمًا أَصْلُهَا وَعَدِيدُهَا
فَمَا بِالْأَعْجَمِ التَّرِكَ تَقَسَمَ فَيْئِنَّا وَنَحْنُ لَدَيْهَا فِي الْبِلَادِ شُهُودُهَا
فَأَقْسَمُ لَا ذُقْتُ الْقَرَّاحَ وَإِنْ أَدُقُّ فَبُلُغَةُ نَفْسٍ أَوْ سَادَ عَمِيدُهَا

Ulebi, s.46

EK 7.

أَقُولُ وَقَدْ جَاءَ الْبَشِيرُ بَوَقْعَةٍ
جَزَى اللَّهُ خَيْرَ النَّاسِ لِلنَّاسِ بَعْدَمَا
تَفَرَّدَ - إِذْ لَمْ يَنْصُرِ اللَّهُ - نَاصِرُهُ
وَتَجْدِيدِ مُلْكٍ قَدْ وَهَى بَعْدَ عِزِّهِ
وَرَدِّ عِمَارَاتٍ أُزِيلَتْ وَأُخْرِبَتْ
وَتَرْجَعُ أَمْصَارُ أَيْبَحَتْ وَأُخْرِقَتْ
وَيَشْفَى صُدُورَ الْمُسْلِمِينَ بَوَقْعَةٍ
وَيُتْلَى كِتَابُ اللَّهِ فِي كُلِّ مَسْجِدٍ
فَأَعْرَضَ عَنْ أَحْبَابِهِ وَنَعِيمِهِ
أَعَزَّتْ مِنَ الْإِسْلَامِ مَا كَانَ وَاهِيَا
أُيِّحَ حِمَاهُمْ خَيْرَ مَا كَانَ جَازِيَا
بِتَجْدِيدِ دِينٍ كَانَ أَصْبَحَ بَالِيَا
وَأَخَذَ بَشَارَاتِ تُبِيرُ الْأَعَادِيَا
لِيَرْجِعَ فَيْءٌ قَدْ تُخْرِمُ وَافِيَا
مِرَارًا فَقَدْ أَمْسَتْ قَوَاءً عَوَافِيَا
يُقَرُّ بِهَا مِنَّا الْعَيُونَ الْبَوَاكِيَا
وَيُلْقَى دَعَاءُ الطَّالِبِينَ خَاسِيَا
وَعَنْ لَذَّةِ الدُّنْيَا وَأَصْبَحَ عَارِيَا

İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIV, s.586